

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің оқу-әдістемелік кешені

**«БВ04205-Құқықтану» білім беру бағдарламасы
«БВ12301-Құқық қорғау қызметі» білім беру бағдарламасы
«БВ04202 – Мемлекеттік қызмет» білім беру бағдарламасы**

Күзгі семестр, 2, 3-курс, қаз. бөл., 2025-2026 оқу жылы

**Қылмыстық іс жүргізу құқығы (Жалпы бөлім)
Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы (Жалпы бөлім)**

ДӘРІС ТЕЗИСТЕРІ

1 МОДУЛЬ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Дәріс 1. Қылмыстық процестің түсінігі және оның мәні (Кіріспе дәріс)

Түйін сөздер: қылмыстық іс жүргізу құқығы, қылмыстық процесс, қылмыстық процесс сатылары, қылмыстық-процестік функциялар, қылмыстық-процестік нысан, қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, қылмыстық-процестік кепілдіктер.

Мақсаты: кәсіптік қызметте материалдық және қылмыстық-процестік құқықтың негізгі түсініктерін, қылмыстық-процестік қызметті реттеуші заң нормаларын дұрыс саралап, талдап, қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: тақырып бойынша өзекті мәселелерді пікір талас арқылы анықтау, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану; семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

- Қылмыстық процестің (қылмыстық іс жүргізудің) және қылмыстық іс жүргізу құқығының (қылмыстық-процестік құқық) түсінігі, мәні және тағайындалуы
- Қылмыстық процестің жүйесі
- Қылмыстық процесс сатылары
- Қылмыстық-процестік функциялардың түсінігі мен түрлері
- Қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, олардың ерекшеліктері
- Қылмыстық-процестік нысан
- Қылмыстық процестің түрлері (типтері)
- Процестік кепілдіктер және олардың маңызы
- Қылмыстық-процестік актілер

Терминдерге байланысты. Процесс (лат) - қозғалыс, яғни бұл заңмен белгіленген реттілік іс-қимыл жиынтығы. Дәстүрлі түрде "қылмыстық процесс" және "қылмыстық сот ісін жүргізу" деп те аталады: қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметін «қылмыстық сот ісін жүргізу» деп те атауға болады және мұның өз себебі бар. Ол себеп қылмыстық іс жүргізу қылмыстық қудалау органының қызметімен аяқталмай, істің сотта қаралып шешілетіндігіне байланысты.

Қылмыстық процесс - қылмыстық істерді тергеу және шешу бойынша, қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысушы азаматтар және ұйымдармен қарым-қатынасынан тұратын, тергеу және прокуратура органдарының, сондай-ақ соттың қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелетін қызметі. Қылмыстық іс жүргізу құқығының мәні қылмыстық іс бойынша өндірістің (алдын ала тергеу жүргізу мен істі сотта талқылаудың) рәсімін орнату деп түсіну қажет (Строгович М.С.).

Қылмыстық процесс құқықпен реттелген және осылайша қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарда іске асырылатын қылмыстық іс жүргізу қызметі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу құқығы - бұл қылмыстық істерді алдын ала тергеу, талқылап шешу қызметін реттейтін заңда баяндалған ережелер жүйесі, яғни құқықтық рәсім ережелері. (Лупинская П.А.).

Қылмыстық іс жүргізу құқығы - бұл өз жүйесі мен құрылымы, институттары мен санаттары бар, осы саланың мұқтаждары мен мүдделеріне қызмет көрсететін дербес іргелі құқық саласы. Бұл ретте қылмыстық процесс қылмыстық іс жүргізу құқығының тұтас құрылымындағы құрамдас элементтің рөлін атқарады (Төлеубекова Б.Х.).

Қылмыстық процесс - соттың, прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау органдарының қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғауға байланысты өз міндеттерін орындау мақсатында жеке тұлғаларды да қатыстыра отырып атқаратын заңмен реттелген қызметі, сондай-ақ осы қызмет саласында туындайтын құқықтық қатынастар жүйесі болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу құқығы – осы қызметті және осы қызметті атқару кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы (Ерешев Е.Е.).

Анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарының қылмыстық іс жүргізу қызметі қылмыстық процестің бастауын айқындайтын басты мазмұнын құрайды. Қылмыстық процестің мазмұны мұнымен шектелмейді, өйткені ол заңмен қатаң регламенттелген процестік әрекеттер жүйесін білдіреді. Қылмыстық процеске анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдарынан басқа, онда белгілі бір іс жүргізу жағдайын (жәбірленушілер, куәлар, куәгерлер, айыпталушылар, азаматтық талапкерлер мен жауапкерлер, сарапшылар, мамандар және т.б.) атқара

отырып және қылмыстық іс жүргізу қатынастарына мемлекеттік органдармен кірісе отырып азаматтар қатысады. Бұл жерден аталған қатысушы азаматтардың билік объектілері ғана емес, құқық субъектілері, құқықтар мен міндеттерді иеленуші, процеске белсенді қатысушылар болып табылатындығын көреміз, яғни олардың процестегі құқықтық жағдайлары анықталған.

Қылмыстық-процестік құқық ғылымының пәні сот, прокуратура және тергеу органдарының қылмыстық істер бойынша іс жүргізуін реттейтін қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу құқығының нормалары болып табылады.

Қылмыстық процестің пәні қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру, әділ сот талқылауы туралы мәселелерді шешу, сондай-ақ үкімді орындау, оның заңдылығы мен негізділігін тексеру барысында қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы әдісі қылмыстық процестің мәні туралы тұтас түсінік жасауға мүмкіндік беретін тәсілдер, әдістер және әр түрлі құралдар кешені болып табылады.

Қылмыстық процесс ғылымында қоғамдық ғылымдарда, соның ішінде заңды ғылымдарда қолданылатын жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылады. Олар барлық немесе бірқатар заң ғылымдарында пайдаланылатын танымның жалпы, арнайы және жеке әдістерінің жүйесін құрайды. Жалпыға жатады: тарих әдісі, диалектикалық әдіс, аналитикалық әдіс, синтездеу әдісі, экстраполятивті әдіс, зерттеудің формальды-логикалық әдіс. Арнайыға: нақты-әлеуметтік әдіс, салыстырмалы-құқықтық әдістер, контент-анализ, статистика, сұхбат алу, функционалдық және т.б. Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастары жүйесінде мынадай әдістерді атауға болады: 1) төрелік; 2) диспозитивті; 3) императивті.

Төрелік әдіс (лат. "arbitr" делдал) – бұл процеске қатысушылар арасындағы қарым-қатынасты құрудың, олардың арасындағы ең маңызды құқықтық мәселелерді шешу кезінде тәуелсіз және әділ төреші тұрған әдісі. Бұл әдістің ерекшелігі сот тәуелсіз, тараптардың пікірімен байланысты емес, ал оның шешімі заң мен ішкі сенімге негізделген.

Диспозитивті әдіс (лат. "dispositivus" билік етуші) - қылмыстық процеске қатысушы тараптарға өзінің материалдық және іс жүргізу құқықтарын иелену мүмкіндігін беруден тұрады. Іс жүргізу құқықтары мен міндеттерін іске асыру бұл ретте мемлекет алдында жария міндеттілікпен жүктелмейді, ал субъект өзінің мінез-құлқының қандай да бір нұсқасын таңдауда ешкімге есеп бермеуі тиіс. Бұл әдісті қылмыстық процесте қолдану шектеулі сипатта екенін атап өту қажет.

Императивті әдіс (лат. "imperativus" бұйрық беруші) – қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастарында кеңінен қолданылады. Бұл әдіс субъектінің белгілі бір іс жүргізу әрекеттерін жасауға құқығы немесе міндеттерінен тұрады, олар оның еркін қалауымен емес және басқа субъектілермен уағдаластықтан емес, заңның билік талабы бойынша, яғни мемлекет алдындағы жария міндетке байланысты. Қылмыстық қудалау органы кез келген дайындалып жатқан, жасалған немесе жасалып жатқан қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарламаны қабылдауға және тіркеуге міндетті.

Бірінші сұрақты қорытындылайтын болсақ. Қылмыстық іс жүргізудің (қылмыстық процестің) тікелей мағынасы – құқықтық қатынастар нысанында жүзеге асырылатын және қылмыстық заңды іске асыруды қамтамасыз ету міндеті жүктелген, қылмыстық қудалау органдары мен соттың қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру, сотта қарау және шешу жөніндегі, сондай-ақ оған қатысушы барлық адамдардың заңмен регламенттелген қызметі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы (қылмыстық-процестік құқық) - қылмыстық процесті және осы қызметті атқару кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы болып табылады, яғни қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру және шешу бойынша сот, прокуратура, тергеу және анықтау органдарының қызметін реттейтін құқықтық реттеудің өзіндік пәні және әдісі бар құқық саласы.

• **Қылмыстық процестің жүйесі**

Жүйе деп қандай да бір салыстырмалы түрде тұйық жүйенің құрамдас бөліктерінің өзара орналасуы мен байланысын, оның ішкі құрылысын түсінген жөн. Қылмыстық іс жүргізу құқығы курсының бағдарламасы, оның құрылымы және өзара тәуелділіктің ішкі логикасы, объективті түрде, тұтастай алғанда қылмыстық сот ісін жүргізудің мәні мен мазмұнын айқындайтын нормалар жиынтығы болып табылатын, қылмыстық-процестік Кодекстің құрылымымен негізделген. Осы логикаға курс құрылымы да бағынады.

Қылмыстық процестің жүйесі екі бөлімнен тұрады: жалпы және ерекше. Жалпы бөлімге тұтас алғанда бүкіл қылмыстық процеске, не оның барлық стадиялары мен институттарына қатысы бар негізгі түсініктер кіреді. Бұл бөлімде процестік заңның қолданылу аясы, қылмыстық процесс қатысушыларының тобы, олардың құқықтары мен міндеттері, дәлелдемелер және дәлелдеу институты, процестік мәжбүрлеу шаралары бекітілген.

Ерекше бөлімге қылмыстық процестің жеке сатылары, олардың жүзеге асырылу тәртібі енгізілген. Ерекше бөлімде сатылардан өзге: ерекше іс жүргізу (есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша іс жүргізу ерекшеліктері); қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық; процестік келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу; істер бойынша алқабилердің қатысуымен іс жүргізу орын алған.

• **Қылмыстық процесс сатылары**

Қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы бірнеше, әрқайсысының жеке маңызы бар кезеңдерге бөлінеді. Ол кезеңдер қылмыстық процестің сатылары деп аталады. Қылмыстық процестің әрбір сатысы үшін ҚПК-те оның басталуы, дамуы, аяқталуы, мақсаты мен міндеттері, қатысушылары, оның нәтижесін

қорытындылайтын процестік шешім мен процестік әрекеттер сипаты регламенттелген.

Қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы бірнеше, әрқайсысының жеке маңызы бар кезеңдерге бөлінеді. Ол кезеңдер қылмыстық процестің сатылары деп аталады. Қылмыстық процестің әрбір сатысы үшін ҚПК-те оның басталуы, дамуы, аяқталуы, мақсаты мен міндеттері, қатысушылары, оның нәтижесін қорытындылайтын процестік шешім мен процестік әрекеттер сипаты регламенттелген:

- Сотқа дейінгі тергеп-тексеру (ҚПК-нің 23-38-тараулары);
- айыпталушыны сотқа беру және қылмыстық істі сотқа жіберу (ҚПК-нің 39-тарау);
- басты сот талқылауын тағайындау (ҚПК-нің 41-тарау);
- басты сот талқылауы (ҚПК-нің 42-47-тараулар);
- соттың заңды күшіне енген үкімдерін, қаулыларын апелляциялық тәртіпте қайта қарау (ҚПК-нің 48-49 тараулары);
- соттың шешімдерін орындау (ҚПК-нің 51 тарау).

Қылмыстық сот өндірісінің ерекше сатыларына екі стадия: соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу (ҚПК-нің 52-тарау);

қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта бастау (ҚПК-нің 53-тарау).

Қылмыстық процестің әрбір сатысы үшін ҚПК-те оның басталуы, дамуы, аяқталуы, мақсаты мен міндеттері, қатысушылары, оның нәтижесін қорытындылайтын процестік шешім мен процестік әрекеттер сипаты регламенттелген. Мысалы, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының басталуы болып қылмыстық құқық бұзушылық туралы арыздың, хабардың Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркелуі не бірінші кезек күттірмейтін тергеу әрекеті саналады; дамуы – қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарды тергеп-тексерумен байланысты қылмыстық процесті жүргізуші органның әртүрлі процестік және тергеу әрекеттері; ал аяқталуы - қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарды тергеп-тексеру нәтижесі (қылмыстық істі қысқарту, айыптау актісін жасау және қылмыстық істі прокурорға жіберу, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін істі сотқа жіберу) бойынша шешім қабылдау. Бұл сатының мақсаты - қылмыстық процесті жүргізуші органның қылмыстық кодексте бекітілген қылмыстық қудалаудың ескіру мерзімінен асырмай қылмыстық істің күрделілігін, тергеу әрекеттерінің қажетті көлемін және істің мән-жайларын зерделеудің жеткіліктілігін ескере отырып қисынды мерзімде қылмыстық істі заңды және негізді тергеп-тексеру үшін маңызы бар фактілік деректерді (дәлелдемелерді) алуға ұмтылуы. Мақсатқа жетуде шешілетін міндеттері, қылмыстық процесті жүргізуші органның процестік, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерінің белгілі бір шеңберінің жүзеге асырылуымен, атқарылады. Қабылданатын процестік шешімдер – қылмыстық істі өндіріске қабылдау туралы, қылмыстық істі қысқарту, айыптау актісін жасау және қылмыстық істі прокурорға жіберу, жеке айыптау істері жөнінде соттылығы бойынша хабарлау және т.б.

- **Қылмыстық-процестік функциялардың түсінігі мен түрлері**

Процестік функция деген – қылмыстық процесс субъектісінің өз мақсаттары мен міндеттеріне немесе заңды мүдделеріне сәйкес атқаратын іс-әрекеттер жүйесі болып табылады.

Процестік функциялар негізінен үш түрге бөлінеді:

- 1) Айыптау;
айыптаушы тарап – қылмыстық қудалау органдары, сондай-ақ жәбірленуші (жекеше айыптаушы), азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері (ҚПК-тің 7-б.2-т.). ҚПК-інде «қылмыстық қудалау» және «айыптау» терминдері бір мағынаны білдіреді.
- 2) Қорғау;
қорғаушы тарап – күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер және оның өкілі (ҚПК-тің 7-б.18-т.).
- 3) Қылмыстық істі соттың шешу функциясы.

- **Қылмыстық-процестік қарым-қатынастар, олардың ерекшеліктері**

Қылмыстық іс жүргізу кезінде оған қатысушылардың арасында, яғни олардың атқаратын функцияларына байланысты құқықтық қатынастар туындайды. Бұл қатынастар қылмыстық іс жүргізу құқығымен реттелетін болғандықтан, олар қылмыстық-процестік құқықтық қатынастары деп аталады.

Процестік қатынастардың өз субъектілері (қылмыстық істі жүргізуші мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары және іске қатысушы жеке тұлғалар) мен объектісі (қылмыстық іс жүргізуге байланысты орындалатын іс-әрекеттер) болады және бұл субъектілердің құқықтары мен міндеттері заңда құқықтық нормалар түрінде көрсетілген.

Процестік қарым-қатынастарды екі топқа бөлуге болады:

- 1) Қылмыстық процесті жүргізуші мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың арасында туындайтын қатынастар;
- 2) Аталған мемлекеттік органдар мен іске қатысушы жеке тұлғалардың арасында туындайтын құқықтық қатынастар.

- **Қылмыстық-процестік нысан**

Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібін белгілейді: істің бір сатыдан екіншісіне өту кезеңдері мен шарттарының дәйектілігі, нақты сатыда іс жүргізуді сипаттайтын шарттар, тергеу және сот әрекеттерін жүргізудің негіздері, шарттары мен тәртібі, шығарылуы мүмкін шешімдердің мазмұны мен нысаны. Жалпы іс бойынша іс жүргізудің немесе жекелеген іс жүргізу әрекеттерінің бұл тәртібі іс жүргізу нысаны деп аталады.

Іс жүргізу нысаны мемлекеттік қызметтің құқықтық нысанының ерекше түрі болып табылады, ал оның құндылығы, қылмыстық процестің міндеттері мен оның принциптеріне жауап беруші, қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің егжей-тегжейлі реттелген, тұрақты, заңдық тұрғыдан айқындалған, қатаң міндетті, тұрақты құқықтық режим жасауында.

- **Қылмыстық процестің түрлері (типтері)**

Бүгінгі таңда өркениетті елдерде қылмыстық процестің екі негізгі түрлері (тип) көрсетілген – бәсекелестік және аралас үйреншікті. Аралас процесс құқықтың континенталдық жүйелі елдеріне тән (Франция, Италия, Испания, Жапония және т.б.). Онда бір жағынан прогрессивтік демократиялық қағидалар (бәсекелестік, тең құқықтық, заңдылық және т.б.) орын алса, екінші жағынан – қылмыстық процестің ертедегі тарихи нысандарының элементтері, соның ішінде сотқа дейінгі қылмыстық өндірісте қорғаудың және айыпталушының процестік құқықтарының әртүрлі шектеулері түрінде көрінетін инквизициялық та сақталған.

Процестің бәсекелестік моделі сот өндірісінің демократиялық нысаны үшін, айыптаушы – тоталитарлық үшін. Қылмыстық процестің бәсекелестік нысаны құқықтың ағылшын саксондық жүйелі елдерінде таралған (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Жаңа Зеландия, Австрия және т.б.). Сот өндірісінің қалыптасушы тәртібі бәсекелестікті тек өктем және күштілерге ғана емес, әрбіреуге бірдей қолайлы және сенімді етеді. Бұл мағынада процестегі бәсекелестік бастамасының жүзеге асырылуында сот өндірісінің демократизациясы туралы айтуға болады. Бәсекелестік тараптарды тек формальды теңдікті ғана емес, сонымен қатар өздерінің заңды мүдделерін белсенді қорғау үшін жеткілікті мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді. Мәселе тараптардың тең құқықтылығында емес, құқықтармен қатар (кең көлемде олар сәйкес болмауы мүмкін) процестік функцияның тең болуын көрсететін олардың функцияналдық теңдігінде.

- **Процестік кепілдіктер және олардың маңызы**

Көптеген процессуалист ғалымдар кепілдіктерді процестің қатысушыларының құқықтарын және қылмыстық сот өндірісінің міндеттерін қамтамасыз етуші амалдар деп санайды. Солардың ішінде М.С. Строгович процестік кепілдіктер деп қылмыстық процеске қатысушы азаматтар солар арқылы өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын заңмен бекітілген амалдарды көрсетеді.

Е.Е. Ерешев «процестік кепілдіктер - қылмыстық іс жүргізудің міндеттерін және іске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің заңмен белгіленген құқықтық амалдары» деп көрсетеді.

Б.Х. Төлеубекованың пікірінше «кепілдіктер сақталуы іске қатысушы адамдардың заңмен бекітілген құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін ерекше құқықтық шарттар ретінде жүреді».

Келесі процессуалистердің тобы құқық ретінде, солардың ішінде Э.Ф. Куцова айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктері болып соттың, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының тиісті міндеттері, сондай-ақ қорғаушының құқықтары мен міндеттері; қылмыстық істегі қоғамдық өкілдердің тиісті құқықтары деп қарастырған.

Кепілдіктерді құқық ретінде қарастыру, біздің ойымызша, осы салаға түскен адамдарға еш көмек бере алмайды, өйткені бізге қажеті, осы құқықтардың жүзеге асырылуы.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы көптеген құқық салаларымен: қылмыстық құқықпен, қылмыстық-атқару құқығымен, азаматтық іс жүргізу құқығымен байланысты. Криминалистика, криминология, соттық медицина, соттық психиатрия, соттық психология, соттық бухгалтерия, соттық статистика және т.б. арнайы заң ғылымдары. Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық құқықпен неғұрлым тығыз байланысты, өйткені ол қылмыс жасағаны үшін жауапкершілікті белгілейтін қылмыстық-құқықтық нормаларды іске асыру тәртібін айқындайды. Қылмыстық іс жүргізу құқығының көптеген нормаларының мазмұны өз кезегінде қылмыстық-құқықтық ұйғарымдарға (қылмыс ұғымы және оның құрамы туралы ұсыным қылмыстық істер бойынша дәлелдеу мәнін қылмыстық іс жүргізу тұжырымдамасына көзқарасты алдын ала айқындайды; жауаптылыққа тартылатын адамның есі дұрыс немесе есі дұрыс емес тұжырымдамасы медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану тәртібіне әсер етеді және т. б.) байланысты; қылмыстық процесс азаматтық іс жүргізу құқығымен де байланысты. Қылмыстық процесс шеңберінде талап қою ісін жүргізу мәселелері шешілуі мүмкін. Мысалы, қылмыспен зиян келтіру жәбірленушінің мүліктік зиянды өтеу немесе моральдық зиянды өтеу құқығын тудырады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы криминалистика сияқты қолданбалы пәндегі тергеу тактикасы мен әдістемесін әзірлеу үшін негіз болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы алдын ала тергеу мен сотта ғылыми-техникалық әдістер мен құралдарды қолдану үшін негіз болып табылады. Қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларын бұза отырып алынған, тіркелген және зерттелетін нақты деректердің сот дәлелдемелерінің күші болмайды.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының нормалары қылмысты криминологияда зерттеу кезінде кеңінен пайдаланылады, Сот медицинасы, сот психиатриясы, сот психологиясы, Сот бухгалтериясы, сот статистикасы шеңберінде зерттеулер жүргізу кезінде негіз болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу қызметі құқық қолдану актілерінде өз көрінісін табады. Уәкілетті адамдар қызметінің бір жақты сипаты осы актілерге императивтік сипат береді. Бұл уәкілетті адам қылмыстық процесте өз функцияларын жүзеге асыра отырып, құқық ұйғарымдарына сәйкес және нақты қалыптасқан іс жүргізу ахуалын негізге ала отырып, қандай да бір актілерді шығаратынын білдіреді. Қылмыстық іс жүргізу актілерінің түрлері қылмыстық сот ісін жүргізудің мақсаттары мен міндеттеріне қарай былайша топтастырылады: алдын ала тергеу және анықтау актілері; сот актілері; прокурорлық қадағалау актілері. Алдын ала тергеу және анықтау актілеріне қаулылар, хаттамалар, ұсыныстар, айыптау қорытындылары жатады. Сот-іс жүргізу актілеріне сот отырыстарының қаулылары, үкімдері, хаттамалары жатады. Қылмыстық іс жүргізу қызметіне прокурорлық қадағалау актілеріне наразылық, қаулылар, ұйғарымдар, Санкциялар, ұсынулар жатады.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығының түсінігін беріңіз
2. Қылмыстық процесс ғылымының пәнін анықтаңыз
3. Қылмыстық іс жүргізу құқығы және оның қазақстандық құқық жүйесінде алатын орны
4. Қылмыстық процесс түсінігінің негізгі компоненттерін атаңыз
5. Қылмыстық процесс түсінігінің анықтамасын беріңіз
6. Қылмыстық процесс кезеңдері мен сатылары нені білдіреді. Оларды атаңыз
7. Процестің тарихи нысанының жалпы түсінігін анықтаңыз және негізгі нысандардың қысқаша сипаттамасын беріңіз
8. Қылмыстық-процестік қарым-қатынастар және олардың құқықтық қарым-қатынастар жүйесіндегі орны
9. Қылмыстық-процестік нысан және олардың түрлерін ашыңыз
10. Қылмыстық-процестік функциялар, түсінігі және түрлерін атаңыз
11. Қылмыстық-процестік кепілдіктер, түсінігі және тағайындалуы
12. Қылмыстық процесс және сот төрелігінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын атаңыз
13. Қылмыстық іс жүргізу құқығы мен қылмыстық процестің тәрбиелілік-ескертулік маңызын атаңыз.

Дәріс 2. Қылмыстық-процестік құқықтың қайнар көздері (Проблемалық дәріс).

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, қылмыстық-процестік заңнамасы, қылмыстық процесс нормалары

Мақсаты: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді, жоғары қадағалауды, білікті заң көмегін көрсетуді, сот төрелігін жүргізуді реттеуші заң нормаларын қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: Құқықтық актілерді сын пікірге сала отырып, күрделі, өзекті мәселелерді көтеру, талдау және шешу. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық-процестік заңнамасы қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көзі ретінде.

Қылмыстық-процестік нормалар. Қылмыстық-процестік нормалардың ерекшеліктері. Қылмыстық процессуалдық нормалардың түрлері. Қылмыстық-процестік нормалардың құрылымы.

Қылмыстық-процестік заңның кеңістікте, уақыт тұрғысында қолданылуы. Қылмыстық-процестік заңның шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қолданылуы.

Қазақстан Республикасының *қылмыстық іс жүргізу заңнамасы* деп заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы мемлекеттік өкілді орган (Парламент) қабылдаған және қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі мен мазмұнын айқындайтын нормативтік құқықтық актілер жиынтығын айтамыз. Заңнаманың ерекше маңызы онда қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйеленіп тұжырымдалатын болғандықтан, ол қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына жататын құқықтық актілер ҚПК-тің 1-бабында көрсетілген. Осы бапта жазылғандай, Қазақстан Республикасы аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, конституциялық заңдармен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексімен айқындалады. Бұл заңдармен қатар, қылмыстық іс жүргізу кезінде өзге де заңдарды қолдану қажет болатындығы жөнінде осы бапта жазылған. Осы айтылғандарға сәйкес, қылмыстық іс жүргізу тәртібін реттейтін заңдар, олардың басым күшіне қарай, мынадай бірнеше деңгейге бөлінеді:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы — ең жоғарғы күші бар және тікелей қолданылатын заң.

2. Конституциялық заң. Атап айтқанда, 2000 жылғы 25 желтоқсанда шыққан «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» конституциялық заң қылмыстық сот ісін жүргізу саласында қолдануға жатады.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Бұл кодекспен конституциялық заң ережелерінің арасында қайшылық болған жағдайда конституциялық заңның ережелері қолданылуға тиіс (ҚПК-тің 2-бабының 2-бөлігі). Қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі заңды күші бар Қылмыстық-процестік кодекс болып табылады. Қылмыстық-процестік кодексі — бұл қылмыстық іс жүргізу құқығының жүйеленген негізі, ол 2014 жылдың 4 шілдесінде қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарында күшіне енді. Негізінен Кодекс Адам мен азамат құқығы Декларациясының идеясын танытады және қылмыстық процеске қатысатын тұлғалардың заңды мүддесі мен құқығын қорғауға бағытталады. Ол жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы бөлім 5 бөлімнен (1 – 5), 21 тараудан және 178 баптан тұрады. Ерекше бөлімде 11 бөлім (6—16), 52 тарау, 496 бап (179— 674) енеді. Ескерте кету керек, 2017 жылдың 21 желтоқсанында қылмыстық-процестік кодексіне «Қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері» деп аталатын, 525—529-баптардан тұратын жаңа 55-тарау енгізілді. Бірінші бөлім жалпы (негізгі) ережелерді сипаттайды, екінші бөлім қылмыстық, іске қатысушы субъектілер мен олардың құқықтары мен міндеттерін, процесс субъектісі ұғымын айқындайды, үшінші бөлім дәлдемелер мен дәлелдеу ұғымдарын, төртінші бөлім іс жүргізулік мәжбүрлеу шаралары мен тәртібін анықтайды, бесінші бөлімде қылмыстық процестегі мүліктік мәселелерді шешу ережелері белгіленген. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің Ерекше бөлімі алтыншы бөлімнен басталады, онда қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу ережелері реттелініп берілген, жетінші бөлімде бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу әрекеттері көрсетілген, сегізінші бөлім соттың заңды күшіне енген үкімдері мен қаулыларын қайта қарау мәселелерін шешеді, тоғызыншы бөлімде сот шешімдерін орындау мәселелері қарастырылады. Оныншы бөлім соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу тәртібі туралы түсінік береді, он бірінші бөлімде ерекше іс жүргізу (есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізу, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша іс жүргізу ерекшеліктері) берілген. Он екінші бөлім қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық, шет мемлекеттердің қылмыстық істер бойынша құзыретті мекемелермен, лауазымды адамдармен өзара іс-қимылының тәртібін анықтауға арналған. Он үшінші бөлім - процестік келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу, он үшінші/бір -бұйрықтық іс жүргізу. Он төртінші бөлім алқабилердің қатысуымен іс жүргізу тәртібін көрсетеді. Соңында, жаңадан енген он бесінші бөлім үкім шығарылғанға дейін тәркілеу туралы іс жүргізу және он алтыншы бөлім өтпелі және қорытынды ережелер орын алған.

4. Өзге заңдар. Өзге заңдар мен ҚПК ережелерінің арасында қайшылық кездесетін болса, ондай жағдайда Кодекстің ережелері қолданылады (2-баптың 2-бөлігіне сәйкес). Бұл топқа Қазақстан Республикасының мына заңдары жатқызылады: Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы (2017 жылғы 30 маусымдағы), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы (2014 жылғы 23 сәуірдегі), Жедделізвестіру қызметі туралы (1994жылғы 15 қыркүйектегі), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы (2012 жылғы 6 қаңтардағы), Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы (2000 жылғы 5 шілдедегі), Адвокаттық қызмет туралы (2018 жылғы 5 шілдедегі), Әділет органдары туралы (2002 жылғы 18 наурыздағы), Алқабилер туралы (2006 жылғы 16 қаңтардағы) және т.б.

Жоғарыда аталған заңдарды олардың басым күшіне қарай дәрежелеумен қатар, ол заңдардың қылмыстық іс жүргізу саласында қолдану көлемі жөнінде де айту қажет. Яғни, қылмыстық іс жүргізу тәртібі толығымен ҚПК-тің нормаларымен реттелетіндігін біле отырып, басқа заңдардың бұл салада кейбір жеке мәселелер бойынша қолданылатындығын ескеру керек. Мәселен, қылмыстық іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы Конституциясымен айқындалады деген ереженің жазылу себебі — Конституцияда сот төрелігін атқарудың қағидалары және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің кепілдіктері көрсетілген. Ал Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы конституциялық заңның нормаларын қылмыстық істердің бірінші саты, апелляциялық және кассациялық сатыларының соттарында қаралатындығына байланысты қолдану қажет болады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздері аталған заңдармен шектелмейді. Бұлай айтуға Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормасы негіз болады. Осы баптың 1 - бөлігінде барлық құқық салаларына ортақ мынадай ереже жазылған: Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық — Конституцияның, оған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚПК 1- бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік қаулылары қылмыстық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының және ҚПК I-бабының негізінде, қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздерін мынадай топтарға бөлу олардың сипаты мен иерархиялық құрамына (жоғарыдан төмен) сәйкес келеді:

- Қазақстан Республикасы Конституциясы;
- Конституциялық заң, ҚПК және өзге заңдар;

—Халықаралық шарттар (бұлар жөнінде ҚПК 2-бабының 3-бөлігінде жазылған ереже ескерілуге тиіс: Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттардың ҚПК-тен басымдылығы болады және халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару қажет екендігі айтылған жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады);

—Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібіне байланысты мәселелер бойынша нормативтік қаулылары;

—Өзге нормативтік құқықтық актілер.

Аталған құқықтың қайнар кездерінің ішінде қазіргі құқықтық саясатқа байланысты өзгерістерге жататын нормативтік актілердің түрлеріне тоқталайық. Мәселен, құқықтың қайнар көздеріне Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың қаулыларын жатқызу бұрынғы Кеңес Одағы кезінде болмаған. Ал қазіргі конституциялық норманың негізінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты қылмыстық іс жүргізу саласындағы құқық қолдану тәжірибесіне сүйене отырып көптеген нормативтік қаулылар қабылдағаны белгілі. Олардың ішінде: Қылмыстық істер жөніндегі сот актілерін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қараудың кейбір мәселелері туралы №4 (2018 жылғы 20 сәуір қабылданған); Қылмыстық істер бойынша процестік шығындарды өндіріп алу туралы №10 (2018 жылғы 29 маусым); Қылмыстық істерді бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қарау туралы №17 (2018 жылғы 29 қараша); Кассациялық сатыда қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібі туралы №5 (2017 жылғы 29 маусым); Қылмыстық істі сот отырысына дайындау барысында қылмыстық-процестік заңнама нормаларын қолданудың кейбір мәселелері туралы №10 (2017 жылғы 8 желтоқсан); Соттардың қылмыстық істер бойынша келісімдік тәртіпте іс жүргізу практикасы туралы № 4 (2016 жылғы 7 шілде); Алқабилерді қатыстырып қылмыстық істерді қарауды реттейтін заңдарды соттардың қолдану тәжірибесі туралы №4 (2012 жылғы 23 тамыз); Прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне жасалған шағымдарды соттардың қарауы туралы (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 106-бабы) №3 (2012 жылғы 27 маусым); Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын соттың қорғауы туралы №4 (2010 жылғы 25 маусым); Жеке айыптау істері бойынша сот тәжірибесі туралы №13 (2006 жылғы 25 желтоқсан); Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы №4 (2006 жылғы 20 сәуір); Қорғану құқығын реттейтін қылмыстық іс жүргізу заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы № 26 (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу жариялылығы принципін соттардың сақтауы туралы № 25 (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстары және оларды қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы №6 (2002 жылғы 11 сәуір); Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау тәжірибесі туралы № 13 (2003 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған); Соттардың қылмыстық істерді қысқартылған тәртіппен қарауы туралы № 17 (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы № 16 (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған); Сот отырысының хаттамасы жөнінде қылмыстық іс жүргізу заңдарының нормаларын қолдану туралы №11 (2005 жылғы 23 желтоқсандағы), Азаматтық талапты қылмыстық процесте қарау туралы №1 (2005 жылғы 20 маусымдағы) және т.б. нормативтік қаулылар бар.

Өзге нормативтік құқықтық актілер қатарына Қазақстан Республикасы Үкіметінің, министрліктердің және басқа орталық мемлекеттік органдардың қаулылары мен бұйрықтары, сондай-ақ олар бекіткен ережелер жатады. Осыған сәйкес, мысалы, қылмыстық іс жүргізу саласында қолданысқа жататын мына нормативтік актілерді айтуға болады: Қазақстан Республикасы Экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмысына қарсы күрес жөніндегі агенттігі (қаржы полициясы) туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 29 қаңтардағы қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау агенттігі туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 6 қыркүйектегі қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2005 жылғы 18 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының 2005 жылғы 22 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің, міндетін атқарушының 2005 жылғы 6 қазандағы, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі (қаржы полициясы) төрағасының 2005 жылғы 7 қазандағы — бірлескен бұйрығымен бекітілген: Бұлтартпау шарасы ретінде кепілді қолдану туралы нұсқаулық; Бұлтартпау шарасы ретінде үйде қамап ұстауды қолдану туралы нұсқаулық және т.б.

Қазақстан Республикасында қылмыстық-процестік заңнамасының жүйелендірілуінің бастамасы РКФСР және КСРО заңнамаларының қалыптасып дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан бұл мәселені Кеңес өкіметі орнатылған кезден бастап қарастыру қажет. Атап айтқанда, Кеңес өкіметінің 1917-1918 жылдарында қабылданған Сот туралы №1, №2, №3 декреттеріне сәйкес революцияға дейінгі соттары жойылып, олардың орнына социалистік типтегі жаңа соттардың ұйымдастырылуы бекітілді. Сол кезеңдегі Қазақстанда сот құрылысы мен сот өндірісінің мәселелерін реттеуші алғашқы құқықтық актілердің бірі 1919 жылғы 10 шілдедегі РКФСР ХКК «О революционном комитете по управлению киргизским краем».

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін елдегі азаматтық соғыс және әскери интервенция жағдайында қылмыстық істерді қарайтын соттардың негізгі екі түрлі жүйесі болған: халық соттары және революциялық трибуналдар.

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін революциялық трибуналдар жойылып, Ресей Федерациясы аумағында біртұтас сот жүйесі құрылды (халық соты, губерниялық сот және Жоғарғы Сот). Осы кезде, яғни азаматтық соғыс аяқталған соң Кеңес мемлекетінің социалистік заңнамасын қалыптастыру қызметі қолға

алынып, тұңғыш рет Қылмыстық іс жүргізу кодексі қабылданды. Атап айтқанда, 1922 жылғы 25 мамырда Ресей Социалистік Федеративтік республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі бекітіліп, ал 1923 жылғы 15 ақпанда бұл Кодекс жаңадан түзетіліп шығарылды. Осы Кодекс 1960 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақстан Социалистік Республикасының аумағында қолданылып келді. Сондай-ақ, ол кездегі Қазақстан аумағында сот ісін жүргізуге арналған арнайы ережелер шыққан болатын: 1923 жылғы 11 сәуірдегі Ресей Кеңестік Социалистік Федерациясы Жоғарғы Сотының Қырғыз бөлімі жөнінде Ереже және 1926 жылғы 18 қаңтардағы Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Қырғыз бөлімі жөнінде Ереже. Кеңес өкіметі кезіндегі социалистік заңнаманың әрі қарай дамуына 1936 жылғы 5 желтоқсанда қабылданған Кеңес Одағының жаңа Конституциясы үлкен ықпалын тигізді.

1957 жылы ақпан айында КСРО Жоғарғы Кеңесі одақтас республикалардың заң саласындағы өкілеттігін кеңейту туралы қаулы қабылдайды. Бұл қаулыға сәйкес, 1958 жылғы 25 желтоқсанда КСРО және одақтас социалистік республикалардың қылмыстық сот ісін жүргізу Негіздері қабылданды. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы тұңғыш рет өз қылмыстық іс жүргізу Кодексін 1959 жылғы шілдеде қабылдап, 1960 жылдың 1 қаңтарынан бастап ол Кодекс қолданысқа енгізілді. Бұдан кейінгі жылдарда бұл Кодекске көптеген өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп отырды. Аталған кодекс 1997 жылдың 13 желтоқсанына дейін қолданылады.

Қазақстан тәуелсіздікке ие болғаннан кейін құқық салаларында да жаңа даму кезеңі басталады.

1994 жылдың 12 ақпанында бекітілген құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы жаңа құқықтық саясат бастады. Осы кезеңде біршама заңдар қабылданды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы жарлығы қазіргі жаңа қылмыстық-процестік кодекстің қабылдануына түрткі болды деп айтсақ болады. Бұл кодекс 2014 жылдың 4 шілдесінде қабылданды.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізу құқығын жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтыды:

- Хаттамалық нысанның элементтерін пайдаланып, қылмыстық теріс қылықтарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін заңнамалық регламенттеу;
- Қылмыстық процесті жеңілдету және оның тиімділігін арттыру, оның ішінде сотқа дейінгі іс жүргізу тәртібін оңайлату;
- Тергеуге дейінгі тексеруді заңнамалық алып тастау;
- Қамауға алуға балама бұлтартпау шараларын, оның ішінде кепілді қолдануды кеңейту үшін жағдай жасау;
- Тараптардың келісуіне және келтірілген зиянның өтелуіне негізделген сот төрелігін қалпына келтірудің жаңа институттарын бірте-бірте енгізу;
- Процестік келісім институтын заңнамалық дамыту;
- Айыпталушылар мен күдіктілерге ғана емес, сонымен бірге жәбірленушілерге, куәлерге де қылмыстық істер бойынша білікті заң көмегін ұсыну тетігін одан әрі жетілдіру.

Қылмыстық процесс заңымен реттелетін қоғамдық қатынасатар құқықтық нормалар түрінде бекітіледі және сондықтан заң құқықтық нормалардан құралады. Осыған байланысты процестік нормалар ұғымы және олардың құрылымы жөнінде сұрақ туындайды. Процестік нормалар деп қылмыстық процесс саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу мақсатында мемлекет белгілеген немесе мақұлдаған қылмыстық процесс субъектілерінің мінез-құлық ережелерін айтамыз. Бұл ұғым жалпы құқық теориясында айтылатын құқықтық нормалар ұғымына сәйкес келеді және процестік нормалар өзге құқықтық нормалар сияқты сипатталады. Яғни, процестік нормалар:

- 1) нормативтік құқықтық актілерде тұжырымдалып баян етілген;
- 2) олардың орындалуы тиісті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, мемлекеттік емес ұйымдар және азаматтар үшін де міндетті;
- 3) олардың орындалуы қажет болған жағдайларда еріксіз көндіру амалдары арқылы қамтамасыз етіледі.

Процестік нормалар өзге құқық салаларының нормаларынан пәні бойынша ерекшеленеді. Бұл нормалар құқық қорғау органдарының іс жүргізу қызметін реттейтін болғандықтан, оған қатысатын субъектілердің құқықтары мен міндеттерін баян ету арқылы олардың мінез-құлық ережелерін белгілейді. Сөйтіп, процестік нормалар қылмыстық іс жүргізу қызметімен қатар осы саладағы қоғамдық қатынастарды да реттейтіндігі айқын болып табылады.

Қылмыс іс жүргізу саласындағы қатынастарды құқықтық нормалар арқылы реттеудің бірнеше амалдары бар. Ол амалдарға мыналар жатады: *міндеттеу*, *құқықтандыру* және *тыйым салу*. Осы амалдарға сәйкес келетін процестік нормалар міндеттеу, құқықтандыру және тыйым салу нормалары деп аталады. Мысалы, ҚПК-нің 34-бабына сәйкес, қылмыстық қудалау органы қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін орындау мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін тапқан әрбір жағдайда өз құзыреті шегінде қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын белгілеуге, қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеуге, оларды жазалау үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға, сол сияқты кінәсіз адамды ақтау үшін шаралар қолдануға міндеттелген. Қысқаша түрде «процестік нормалар» деп те айтамыз. Ал құқықтандыру нормалары қылмыстық процесс субъектілерінің заңға сәйкес өз құқықтарын қолдану, сондай-

ақ іс-әрекеттер жүргізу мүмкіндігін білдіреді. Мысалы, күдіктінің қандай қылмыстық құқық бұзушылық жасағандығы жөнінде айыпталатындығын білуге, қорғаушы алуға, дәлелдемелер тапсыруға және т.б. құқықтары бар. Тыйым салу құқықтық нормаларының мысалы: тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде азаптауға, зорлық-зомбылық көрсетуге, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды, қатыгез қарым-қатынасты қолдануға, сол сияқты оған қатысатын адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруге жол берілмейді (ҚПК-тің 197-бабының 4-бөлігі). Қорыта айтқанда, осындай құқықтық амалдарды қолдану арқылы қылмыстық іс жүргізу саласында туындайтын қатынастар заң актілерімен реттеледі.

Процестік қатынастардың реттелу механизімін ұғыну үшін жоғарыда айтылған амалдармен қатар процестік нормалардың құрылымын білу қажет. Бұл құқықтық нормалар өзге құқық салаларының нормалары сияқты үш мүшеден (элементтерден) тұрады: гипотеза, диспозиция және санкция.

Процестік норманы және оның құрылымын заңның баптарынан ажырата білу қажет. Яғни, процестік норма заңның бабымен тепе-тең болмайды. Сондықтан, заңның әр бабында оған сәйкес құқықтық норманың барлық элементтерінің, бірдей қамтылуы міндетті емес. Мысалы, ҚПК-тің 1-бабында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі қандай заңдармен реттелетіндігі баян етілген. Бұл бапта процестік норманың гипотезасы (қылмыстық іс жүргізу кезінде) және диспозициясы (ҚПК қолданылады) бар, ал санкциясы көрсетілмеген. Алайда, бұл норма бұзылған жағдайда, оған байланысты қолданылатын санкция жоқ емес. Ол санкцияны ҚПК-тің жүйесінің негізінде анықтай аламыз. Мәселен, алдын ала тергеу жүргізу кезінде тергеуші заңның талаптарын бұзған болса, онда прокурор заңда көрсетілген шаралардың бірін қолдануы тиіс. Ондай жағдайдағы прокурор қолданатын шара — процестік санкция болып табылады. Осы айтылғандай, басқа да процестік нормалар бұзылған жағдайларда қандай санкция қолданылуға тиіс екендігі ҚПК-тің негізінде анықталады.

Процестік санкциялардың түрлерін басты екі топқа бөлуге болады: 1) сотқа дейінгі іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялар; 2) сотта іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялар.

Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде қолданылатын процестік санкциялардың мынадай түрлері бар: біріншіден, заңдылықтың сақталуын қадағалауына байланысты прокурор қолданатын шаралар (тергеушінің заңсыз қаулысын бұзу, оны іс жүргізуден босату, қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтару); екіншіден, судьяның қылмыстық ізге түсу органдарының шешімдеріне берілген шағымдарды қарап, олардың қаулысын бұзуы, сондай-ақ прокурорға заңның бұзылуын жоюды міндеттеуі.

Сотта іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялардың түрлеріне мыналар жатады: бірінші саты сотының қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтаруы; апелляциялық саты сотының заңды күшіне енген үкімді бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі немесе қосымша тергеуге жіберуі, немесе үкімді өзгертуі; кассациялық саты сотының заңды күшіне енген төменгі саты соттарының үкімдерін (қаулыларын) өзгертуі немесе үкімді және бұдан кейін шығарылған соттың шешімдерін бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі және т.б. Бұл аталған процестік санкциялардың маңызы — оларды қолдану арқылы қылмыстық істі жүргізуге қатысушы адамдардың (ұйымдардың) бұзылған құқықтарын қалпына келтіру, сондай-ақ қылмыстық процестің заңдарды дұрыс қолдану міндетін орындау қамтамасыз етілуге тиіс.

Келесі сұрақтарды ашуда ҚПК 3-6-баптарына талдау жасау қажет болады. Уақытқа қатысты қылмыстық іс жүргізу заңы қылмыстық сот ісін жүргізу, іс жүргізу әрекетін орындау, іс жүргізу шешімін қабылдау кезіне дейін күшіне енген қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес жүзеге асырылады. (ҚР ҚПК 5-бабы). Ережеге сай, заңның іс жүргізу әрекетіне ену сәті заңның өзінде белгіленеді (ҚР ҚПК 2015 жылдың 1 қаңтарында іс жүргізу әрекетіне және заңды күшіне енген болатын).

Кеңістіктегі Қылмыстық іс жүргізу заңы — бұл оның Қазақстан Республикасының барлық аумағында әрекет етуі. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу қылмыс жасалған жерге қарамастан ҚПКке сәйкес жүргізіледі (ҚР ҚПК 3-бап). Қазақстан Республикасы аумағы қуаң далалық, әуелік, теңіздік, земдік кеңістік және құрлықтық шельф пен айрықша экономикалық аймақ болып саналады. Бұған қоса, Қазақстан Республикасы аумағына біздің мемлекеттің шетелдегі елшілігі мен өкілдігі, Қазақстан Республикасы туымен жүретін әуе және теңіз соты да енеді. Осы аумақта қылмыстық іс жасаған адам Қазақстан Республикасы заңы бойынша жауапқа тартылады.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы азаматтары үшін, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар үшін ортақ, бірдей. Бұл ереже ҚР ҚІЖК-нің 6-бабында «шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында белгіленген дипломатиялық немесе өзге де артықшылықтар мен иммунитеттерге ие адамдарға қатысты немесе олардың қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыстық сот ісін жүргізудің ерекшеліктері ҚР ҚПК 57-тарауына сәйкес айқындалады» деп белгіленген.

Уақытқа қатысты заң әрекетінің тоқтатылуы одан бас тартуын, жаңа заңмен өзгертілуін, уақыт мерзімінің өтуін, шарттар мен жағдайлардың өзгеруін білдіреді.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық іс жүргізу құқығын қалыптастырушы нормалары бар нормативтік актілердің түрлерін атаңыз

2. Қылмыстық процесс үшін тікелей маңызы бар конституциялық ережелерге жалпы сипаттама беріңіз
3. Қылмыстық істер бойынша өндірісті регламенттеуде ҚР қылмыстық-процестік Кодекстің рөлі
4. Отандық қылмыстық-процестік заңнаманың қалыптасу және дамуының негізгі кезеңдерін көрсетіңіз
5. Қылмыстық процесті регламенттеу үшін қылмыстық-процестік кодекстен басқа қандай заңдар маңызға ие?
6. Сот реформасы барысында қылмыстық-процестік заңнамаға енгізілген елеулі новеллаларға сипаттама беріңіз
7. Қазіргі қылмыстық-процестік кодекс құрылымы қандай?
8. Қылмыстық сот өндірісі үшін халықаралық құқық нормаларының маңызы?
9. ҚР Жоғарғы Соты Пленумының түсініктемелерінің маңызын атаңыз
10. Қылмыстық процесс нормаларының анықтамасын беріңіз, құрылымын атаңыз
11. Қылмыстық-процестік заңның кеңістікте қолданылуы
12. Қазақстан Республикасының аумағында шет мемлекеттің қылмыстық-процестік құқығын қолдану
13. Қылмыстық-процестік заңның уақыт тұрғысында қолданылуы
14. Қылмыстық-процестік заңның шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қолданылуы

Дәріс 3. Қылмыстық процестің міндеттері мен қағидаттары (Аналитикалық дәріс).

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, қылмыстық процесс міндеттері, қылмыстық процесс қағидалары.

Мақсаты: қылмыстық процестің міндеттері мен қағидаларын қылмыстық процесс қатысушыларының жүзеге асыру жолдарын түсіндіру.

Әдістемесі: Тақырыпқа қатысты күрделі және пікірталас сұрақтар мен мәселелерді көтеру; («позиция таңдау (пікір шкаласы)», формула (позиция – дәлел – мысал – нәтиже), проективті техника, «Жалғыз – екеу – барлығы бірге», «Позицияны ауыстыру», «Карусель», «Телевизиялық ток-шоу стиліндегі пікір сайыс», дебаттар, симпозиум); Мәселелерді шешу («Ақылмандар сарабы», «Казуистерді талдау», «Келіссөздер мен медиация» сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық процестің міндеттері

Қылмыстық процесс қағидаларының мәні және маңызы. Қылмыстық процесс қағидаларының жүйесі

Заңдылық қағидасы. Сот төрелігін соттың ғана жүзеге асыруы. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Жеке бастың абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Жеке басқа қолсұғылмаушылық. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Жеке өмірге қолсұғылмаушылық. Жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта, телеграф арқылы және өзге де хабарлардың құпиясы. Тұрғынжайға қолсұғылмаушылық. Меншікке қолсұғылмаушылық. Кінәсіздік презумпциясы. Қайтадан соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол бермеушілік. Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негізінде жүзеге асыру. Судьялардың тәуелсіздігі. Сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру. Істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету. Куәлік айғақтар беру міндетінен босату. Жариялылық. Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі. Процестік әрекеттер мен шешімдерге шағым жасау бостандығы.

ҚПК–нің 8-бабына сәйкес қылмыстық процесс міндеттері:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану, адамдарды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау қылмыстық процестің міндеттері болып табылады.

2. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, ал кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс.

Бұл міндеттер қылмыстық іс жүргізудің барлық сатылары үшін ортақ болып табылады және олардың әрқайсысы осы міндеттердің орындалуына ықпалын тигізеді. Қылмыстық іс жүргізу органдары осы міндеттерді басшылыққа ала отырып өз қызметтерін атқарады.

Қылмыстық процесс қағидалары деген сұрақты қарастыруда қылмыстық процесс ғылымында қағидалар отандық және шетел заң әдебиеттерінде жеткілікті толық зерттелгенмен де, олар әлі бір тұжырымға келмегендігін айта кеткен жөн. Мәселен, осы қағидалараға қатысты әртүрлі пікірлер бар.

Солардың ішінде қағидалар кейбір ғалымдардың пікірінше (В.М. Савицкий, В.Т. Томин) қағидалар жалпы басқарушы идеяны білдіріп, тек сондай идея болып қала беруі керек, олар құқықтың барлық жүйесінен өтетіндіктен, құқықтық бекітуді қажет етпейді. Ғалымдардың екінші бір тобы (М.Л. Якуб, Н.Н. Полянский) принцип ретінде тек анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарының қызметін анықтаушы заңмен бекітілген жалпы ережелерді көрсетеді. Құқықта бекітілуін тапқан басқарушы идеяларды қағидалар деушілер үшінші топты құрайды (М.С. Строгович, Е.Е. Ерешев, Б.Х. Төлеубекова, К.Ж. Капсаламов).

Қылмыстық процестің қағидалары – қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі негізделген және оның маңызды сипаттары мен белгілерін көрсететін заңда бекітілген бастама ережелер болып табылады. Бұл бастама ережелер ҚПК-нің 10-31 баптарында бекітілген.

Қылмыстық процестің барлық қағидалары бір басты мақсатқа – тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғауға бағынышты, сондықтан олар өзара байланысты. Қағидалардың ара қатынасы әр түрлі болып көрінеді: кейбіреулері басқа қағидалардың ережелерін дамытып, толықтырады; тағы бір жағдайларда бір қағидалар басқалардың кепілдіктері ретінде жүреді, олардың практикада жүзеге асырылуына әсер етеді және т.б. Әрбір қағидалардың жүзеге асырылуының толықтығы басқа да бірдей маңызды ережелердің сақталуының жүйелілігіне тәуелді. Олардың ара қатынасы олардағы көрсетілген идеялардың бірлігімен, ортақ мақсатқа жетуге талпынуымен анықталады.

Қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттары бекітілген дереккөзге байланысты конституциялық және конституциялық емес (салалық) қағидаттар ажыратылады. Конституциялық-Конституцияның нормаларында тұжырымдалған және бекітілген қылмыстық процестің принциптері. Конституциялық емес (салалық)-салалық қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларында тұжырымдалған және бекітілген қылмыстық сот ісін жүргізудің принциптері. Жалпы ережелер әрекетінің таралуына байланысты салааралық және салалық қағидаттар ажыратылады.

Салааралық-құқықтың бірнеше саласында әрекет ететін қағидаттар.

Мәселен, заңдылық қағидаты құқықтың барлық салаларында, оның ішінде қылмыстық, әкімшілік және азаматтық құқықта, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу және төрелік іс жүргізу құқығында әрекет етеді.

Салалық-құқықтың жеке саласында қолданылатын принциптер.

Заңдылық қағидасы. Бұл қағиданың екі жақты мәні бар: біріншіден, ҚПК-тің 10-бабының 1-бөлігінде айтылғандай, сот және прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы қылмыстық істі жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Конституциясын, ҚПКтің және өзге де нормативтік құқықтық актілердің талаптарын дәл сақтауға міндетті; екіншіден, қылмыстық процеске қатысушы басқа да тұлғалар (азаматтар, ұйымдар) Қазақстан Республикасы Конституциясын және өзге заңдарды да сақтауға міндетті болып табылады. Олай болса да, заңдылық қағидасын қатаң сақтау ең алдымен қылмыстық іс жүргізу органдарының тікелей міндеті екендігін ерекше айту қажет. Өйткені, бұл органдар өздері заңдылықты қатаң сақтаумен қатар, басқа іске қатысушылар жағынан заң бұзушылықты болғызбауға, сонымен қатар олардың құқықтарын қамтамасыз етуге қажетті шараларды қолданады. Осыған сәйкес, ҚІЖК-тің 10-бабының, 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік акт адам мен азаматтың Конституциямен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп ұйғарса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және сол актіні Конституцияға сәйкес емес деп табу туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті.

Егер қылмыстық іс жүргізу органдары заңдылық қағидасын сақтамаған болса, онда (ҚПК-тің 10-бабының 3-бөлігіне сәйкес) бұл іс бойынша шығарылған процестік шешімдер заңсыз деп тануға және бұзуға жатады.

Осы айтылған шаралар заңдылық қағидасын қамтамасыз етудің маңызды процестік кепілдіктері болып табылады. Олармен қатар, заңдылық қағидасын қамтамасыз етудің басқа да мынадай кепілдіктері бар:

— қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында заңдылықтың сақталуын прокурордың қадағалауы;

— жоғарғы саты соттарының төменгі сатыға жататын соттардың шығарған үкімдері мен қаулыларының заңдылығын тексеруі;

— іске қатысушы мүдделі тұлғалардың (азаматтардың және ұйымдардың) соттың, прокурордың және алдын ала тергеу (анықтау) органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану құқығы және ондай шағымдардың заңда көрсетілген тәртіп бойынша уақытында қаралып шешілуге міндеттілігі.

Сонымен қатар, заңдылық қағидасының іс жүзінде сақталуы қылмыстық процестің басқа да қағидаларының сақталуымен тығыз байланысты болып келеді. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу қағидаларын сақтау — заңның талабы. Егер қылмыстық іс жүргізу органы аталған қағидалардың бірін бұзған болса, ол заңдылық қағидасының сақталмағандығын білдіреді.

Сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабы және ҚІЖК-нің 11-бабының жазылуы бойынша, сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы қағидасы мына мәселелерді қамтиды:

— соттың үкімі бойынша болмаса, ешкім де қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныла алмайды, сондай-ақ қылмыстық жазаға тартыла алмайды;

— соттың құзыреті және өкілеттігі, қылмыстық сот ісін жүзеге асыру тәртібі заңмен айқындалады және оны өз бетінше өзгертуге болмайды;

—сот төрелігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, облыстық және басқа жергілікті соттар жүзеге асырады, бұл соттар жүйесі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленген; қандай бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді;

—соттың өкілеттігін кімнің болса да иемденуі заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соқтырады;

—өзінің қарауына жатпайтын іс бойынша шығарылған, сондай-ақ өзінің өкілеттігін асыра қолданған немесе ҚПК-пен көзделген қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаларын өзгедей бұзған соттың үкімі мен басқа да шешімдері заңсыз болады және олардың күші жойылуға тиіс;

—қылмыстық іс бойынша соттың үкімі мен басқа да шешімдерін ҚПК-те көрсетілген тәртіппен ғана тиісті соттар тексеріп, қайта қарай алады.

Бұл қағиданың маңыздылығын айта келіп, соттың қылмыстық істерді шешу қызметін алдын ала тергеу органдарының қызметіне қарсы қоймау қажет. Тергеуші және анықтаушы қылмыстарды тез және толық ашу міндеттерін орындау барысында қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер жинайды және ол дәлелдемелер сотта істі қарау кезінде тараптардың қатысуымен зерттеліп, соның негізінде сот төрелігі жүзеге асырылады.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Қазақстан Республикасының заңнамасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мәселесіне үлкен мән берілген. Өйткені, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған қағидаларына сәйкес, азаматтардың өз мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінуі - істі дұрыс шешудің ең әділ жолы ретінде қаралады. Осыған сәйкес, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: «Өркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар». Бұл қағидаға арналған ҚДЖК-нің 12-бабы бойынша:

1. Өркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғауға құқығы бар;

2. Ешкімге өзінің келісімінсіз ол үшін заңмен көзделген істің соттылығы өзгертіле алмайды;

3. Мемлекет заңда белгіленген жағдайлар мен тәртіп бойынша жәбірленушіге сот төрелігіне қол жеткізуін және келтірілген залалдың өтелуін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының заңнамасы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау қағидасын жария етумен қатар, оны қамтамасыз етудің кепілдіктерін де көздейді. Ол кепілдіктердің қатарына мыналар жатады:

—Қазақстан Республикасының заңмен белгіленген жалпыға бірдей қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінің болуы және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — қылмыстық іс жүргізу міндеттерінің түрі ретінде қаралуы;

—іске қатысушы азаматтардың өз мүдделерін қорғауға қажетті заңмен белгіленген құқықтарының болуы және олардың өз құқықтарын жүзеге асыруы үшін қылмыстық іс жүргізу органдарының жағдай жасауға міндеттілігі;

—қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде заңда баян етілген демократиялық бағыттағы қағидалардың, басшылыққа алынатындығы және қылмыстық іс жүргізу органдарының ол қағидаларды қатаң сақтауға міндетті болуы.

Мәселен, қылмыстан зардап шеккен әрбір адам қылмыстық ізге түсу органына арыз беру арқылы қылмыс жасаған адамның жауапқа тартылуын талап ете алады. Егер өкілетті орган қылмыс туралы арызды қабылдаудан бас тартатын болса немесе бұл орган басқа түрге заңның талаптарын бұзатын болса, онда жәбірленуші ол жөнінде сотқа шағымдануға құқылы. Ал, қылмыстық істі сотта қарау кезінде жәбірленуші өзі немесе өкілі арқылы қылмыс жасаған адамға тағылған айыптауды қолдап, қылмыстың салдарынан тиген зиянның өтелуін талап ете алады. Осындай құқықтарын қолдана отырып, жәбірленушінің сот арқылы заңды мүдделерін қорғауы қамтамасыз етіледі.

Сол сияқты, істің заңмен көзделген соттылығын өзгертуге болмайтындығы (ҚР Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 3-тармағы және ҚПК-нің 12-бабының 2-бөлігі) әрбір қылмыстық істің соттылығын заң бойынша анықтау арқылы қамтамасыз етіледі. Атап айтқанда, ҚПК-нің 40-тарауында (306—318 баптар) бірінші саты соттарының, әрқайсысы қандай қылмыстық істерді қарайтындығы ажыратылып көрсетілген. Осы тараудың нормаларының негізінде мүдделі тұлғаның құқықтарын қорғау жүзеге асырылады.

Жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Қазақстан Республикасы Конституциясының 17 - бабында былай деп жазылған: адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды; ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге болмайды. Осы конституциялық ереже қылмыстық процестегі жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидасының негізін құрайды. Бұл қағиданың маңызы адамның тумысынан айырмайтын құқықтары мен бостандығын қорғаудың қажеттілігіне байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың жеке өмірінің жағдайлары ашылуы кездесетіндігі және іске қатысушы жеке тұлғаларға процестік мәжбүрлеу шараларын немесе басқа да ықпал ету амалдарын қолданудың қажеттілігі болатындықтан, олардың абыройы мен қадір-қасиетін қорғаудың маңыздылығы артады.

ҚПК-тің 13-бабында жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу қағидасының мәні көрсетілген:

— қылмыстық іс жүргізу кезінде адамдардың абыройын түсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен іс-әрекеттерге тыйым салынады, адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді ҚПК-те көзделмеген мақсаттар үшін жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді;

—қылмыстық процесті жүргізуші органдардың заңсыз әрекеттерінен адамға келтірілген моральдық зиян заңда белгіленген тәртіппен өтелуге тиіс.

ҚПК-тің кейінгі баптарында, яғни қылмыстық процестің әр сатысына байланысты, бұл қағиданың жеке жағдайларда қолданылуы тиянақталап көрсетілген. Мәселен, ҚПК-тің 197-бабына сәйкес тергеу әрекеттерін жүргізудің жалпы ережелерінің ішінде: күш қолдануға, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды қолдануға жол берілмейді деп көрсетілген. Сол сияқты,

ҚПК-тің 223-бабының 3-бөлігі бойынша, егер куәландыру жүргізу кезінде адамның денесі жалаңаштандырылатын болса, онда тергеуші жынысы басқа адамды куәландыру кезінде қатыспайды; 254-баптың 11-бөлігінде көрсетілгендей, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тінту мен алу кезінде сол үй-жайда тұрып жатқан адамның немесе басқа да адамдардың жеке өмірінің анықталған мән-жайларының жарияланбауына шаралар қолдануға міндетті.

Ал, егерде қылмыстық іс жүргізу органы бұл қағиданың сақталуын қамтамасыз етпеген болса, онда әр адам осыған байланысты келтірілген моральдық зиянның өтелуін талап ете алады және ондай талап сот арқылы шешіліп, қанағаттандыруға жатады.

Жеке басқа қолсұғылмаушылық. Бұл қағиданың мәні адамның жеке басының бостандығын қамтамасыз ету болып табылады. Осы қағидаға арналған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабында оны қамтамасыз етудің мынадай кепілдіктері көрсетілген:

—заңда көрсетілген реттерде ғана және тек соттың санкциясымен адамды күзетпен қамауға алуға немесе қамауда ұстауға болады, қамауға алынған адамға сотқа шағымдану құқығы беріледі;

—соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстауға болады;

—ұсталған, қамауға алынған әрбір адам сол ұсталған немесе қамауға алынған кезден бастап қорғаушының көмегін пайдалануға құқылы.

ҚПК-тің 14-бабында жеке басқа қолсұғылмаушылық қағидасының Конституцияда жазылған кепілдіктері толықтырылып, басқа да кепілдіктер көрсетілген. Атап айтқанда, ол кепілдіктерге мыналар жатады:

—әрбір ұсталған адамға ұстаудың негізі, сондай-ақ әрбір ұстап алынған адамға ұстап алудың негіздері, сондай-ақ оған қылмыстық заңда көзделген қандай іс-әрекетті жасады деп күдік келтірілгені туралы дереу хабарланады;

—бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алынған немесе күдікті адамды ұстау оның өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс;

— күзетпен ұсталмаған адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптамалар жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімімен ғана жол беріледі;

— сот, қылмыстық қудалау органдары, күзетпен ұстау орны әкімшілігінің, медициналық ұйымның басшысы заңсыз ұстап алынған немесе күзетпен ұсталып отырған немесе медициналық ұйымға заңсыз орналастырылған не заңда көзделгендегіден артық мерзімге күзетпен ұсталып отырған адамды дереу босатуға міндетті;

— қылмыстық процеске қатысатын адамдардың ешқайсысын азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас немесе жазалау түрлеріне ұшыратуға болмайды;

— ешкімді де адамның өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін процестік әрекеттерге қатысуға тартуға болмайды;

—заңсыз бас бостандығынан айыру, өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда ұстау, оған қатал қарау салдарынан азаматқа келтірілген зиян ҚПК-те көзделген тәртіппен өтелуге тиіс.

Сонымен, жоғарыда айтылған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабы мен ҚПК-нің 14-бабында жазылған талаптардың негізінде мынадай тұжырымдар жасай аламыз:

1. Адамның жеке басының бостандығын шектеуге тек заңда көрсетілген негіздер бойынша және заңның тәртібін сақтай отырып ғана жол беріледі. Сондықтан ҚПК-де айыпталушыны немесе күдікті бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алудың, сондай-ақ адамды күдікті ретінде ұстаудың негіздері мен процестік тәртібі көрсетілген.

2. Қылмыстық іс жүргізу органы қамауға алынған немесе күдікті ретінде ұсталған адамға оның құқықтарын түсіндіруге және қорғану құқығын қамтамасыз етуге міндетті. Қамауға алынған немесе ұсталған адам прокурорға және сотқа шағымдану арқылы өзінің бас бостандығын қорғай алады.

3. Қамауға алынған адамдарды ұстау олардың өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс, оларға күш қолдануға, қадір-қасиетін түсіретін әрекеттер қолдануға немесе оларды қорлап ұстауға жол берілмейді.

4. Адамның бас бостандығын қамтамасыз етудің тағы бір жолы сот-психиатриялық немесе сот-медициналық сараптама жүргізу қажет болған жағдайларда қамауға алынбаған адамды медициналық мекемеге еріксіз орналастырудың тәртібін сақтау болып табылады. Ондай шара соттың шешімі немесе прокурордың санкциясы бойынша қолданылады.

5. Заңсыз ұсталған немесе қамауға алынған, медициналық мекемеге заңсыз орналастырылған адам, сондай-ақ заңда немесе үкімде көрсетілгеннен артық мерзім қамауда отырған адам дереу босатылуы тиіс. Бұл шараны жүзеге асыру қылмыстық іс жүргізу органдарына, соның ішінде, алдымен, заңдылықтың сақталуын қадағалайтын прокурорға жүктеледі.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Бұл қағида бұрын қаралған заңдылық қағидасымен тығыз байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органдарының заңдылық қағидасын сақтауы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап етеді.

ҚПК-тің 15-бабына сәйкес:

—қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларды жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, процеске қатысушылардың заңды талаптарын қанағаттандыруға уақытылы шаралар қолдануға міндетті;

—процеске қатысушы адамдардың сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бүлдірумен, не өзге де заңға қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытқандығын көрсететін жеткілікті деректер болған кезде қылмыстық істі жүргізуші орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетті.

Осы айтылған 15-баптың талабы бойынша, қылмыстық істі жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидасын сақтау — екі жақты маңызы бар шаралардың қолданылуын талап етеді. Біріншіден, қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы тұлғалардың, әрқайсысына оның құқықтарын түсіндіріп, ол құқықтарының жүзеге асырылуы үшін қажетті жағдайлар жасауға және осыған байланысты тиісті шараларды қолданып отыруға міндеттелген. Мәселен, тергеуші жәбірленуші ретінде танылған адамға ҚПК-тің 71-бабында көрсетілген құқықтарын түсіндіріп (айыпталушыға тағылған айыптауды білуге, жауап беруге, дәлелдемелер тапсыруға және т.б.), одан кейін жәбірленуші өтініш айтатын немесе талаптар қоятын болса, ондай өтініштер мен талаптарды шешуге байланысты тиісті іс-әрекеттер жүргізеді. Екіншіден, іске қатысушы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау — олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етеді. Сондықтан, егер процеске қатысушы адамдардың өміріне, денсаулығына, абыройына қарсы әрекеттер немесе мүлкіне қастандық жасалуы мүмкін деп санауға негіз бар болса, онда қылмыстық іс жүргізу органы заңда көрсетілген шараларды қолдану арқылы (ҚПК-нің 95— 98-баптары бойынша) бұл адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық. Жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта, телеграф арқылы және өзге де хабарлардың құпиясы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабында жазылғандай:

- әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауға, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройы атының қорғалуына құқығы бар;

- әркімнің өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, пошта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар;

- бұл құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

Осы конституциялық қағида ҚПК-нің 16-бабында да бекітілген. Қылмыстық істі жүргізу кезінде жеке өмірге қол сұқпаушылық қағидасын сақтау - хат жазысудың және өзге де хабарлардың құпиялылығын қамтамасыз етумен байланысты бола тұрып, бірақ азаматтардың бұл құқықтарын заң бойынша шектейтін жағдайлар, мәселен, ҚПК-тің 242-248- баптарында көрсетілген. Осы баптарға сәйкес, қылмыстарды алдын ала тергеу кезінде пошта-телеграф жөнелтімдерін тұтқындау, оларды тексеру және алу, сөйлесулерді тындау, хабарды жол-жөнекей ұстау тергеушінің тергеу судьясының санкция берген қаулысының негізінде жүргізіледі. Сол сияқты, «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» заңның 12-бабының 4-бөлігінде былай деп көрсетілген: заңмен қорғалатын жеке өмірге тиіспеушілік, хат жазысу, теле-фонмен сөйлесу, телеграф хабарлары мен пошта жөнелтімдері құпиясын қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-ізвестіру шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп жатқан немесе олар жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу мақсатында прокурордың санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Жеке өмірге қол сұқпаушылық принципіне сәйкес, тергеу әрекеттерін немесе жедел-ізвестіру шараларын жүргізу кезінде, сондай-ақ сот талқылауы кезінде ашылған адамдардың өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтер жұрт алдында жариялануға жатпайды. Бұл талапты сақтау тек қылмыстық іс жүргізу органдары үшін ғана емес, сонымен қатар азаматтар үшін де міндетті болып табылады. Сондықтан осы жөнінде, қажет болған жағдайларда, қылмыстық іс жүргізу органдары іске қатысушы азаматтарды ескертулері тиіс.

Тұрғын үйге қол сұқпаушылық. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабында баян етілген: тұрғын үйге қол сұғылмайды және соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді; тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚПК-тің 17-бабында да тұрғын үйге қол сұқпаушылық қағидасы бекітілген.

Қылмыстық іс жүргізуге байланысты тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру қажет болатын жағдайлар тиісті нормативтік құқықтық актілерде көрсетіліп реттелген. Мәселен, ҚДЖК-нің 220-бабының 13-бөлігіне сәйкес, тұрғын үйді қарап-тексеру тек онда тұратын кәмелетке толған адамдардың келісімімен ғана жүргізіледі. Егер онда тұратын адамдар тексеріп қарауға қарсы немесе кәмелетке толмағандар болса немесе олардың психикалық не өзге ауыр наукастан зардап шегетіні белгілі болса, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам мәжбүрлеп қарау туралы қаулы шығарып, тергеу

судьясының санкциясын алуы тиіс. Тергеу судьясы санкция беруден бас тартқан жағдайда қарап-тексеру жүргізілмейді. Ал, тұрғын үйді оқиға болған жер ретінде кідіртусіз қарау қажет болып, оны кейінге қалдыруға болмайтын жағдайда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам дәлелді қаулы шығарып, соның негізінде тұрғын үйді қарауға құқылы.

Тұрғын үйге онда тұратын адамдардың еркіне қарсы кіру жедел-ізвестіру шараларын жүргізу барысында қажет болған жағдайда «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» заңның нормалары қолданылады. Бұл заңның 12-бабында (4-бөлігі) былай деп көрсетілген: тұрғын үйді қол сұғудан қорғау құқығын қозғайтын жедел-ізвестіру шаралары тек ауыр және ерекше ауыр қылмыстарды, сондай-ақ қылмыстық топтар әзірлеп жатқан немесе жасаған қылмыстарды анықтау, алдын алу және ашу үшін тергеу судьясының санкциясымен ғана жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, тұрғын үйге қол сұқпаушылық қағидасының екі жақты маңызы бар: біріншіден, азаматтардың күнделікті тұрмысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және олардың тұрғын үйінен заңсыз айыруды болғызбау үшін; екіншіден, жеке өмірге қол сұқпаушылық қағидасын қамтамасыз ету амалдарының бірі ретінде.

Меншікке қол сұқпаушылық. Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабына сәйкес азаматтардың меншік құқығы қорғалады және қамтамасыз етіледі. Бұл қағида ҚПК-тің 18-бабында да бекітілген. Осы баптардың нормалары бойынша: барлық азаматтар заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады; меншік құқығы, оның ішінде мұрагерлік құқығы заңмен қорғалады; соттың шешімінсіз ешкімді де мүлкінен айыруға болмайды.

Айтылған баптарда тікелей көрсетілмеген болса да, азаматтармен қатар заңды тұлғалардың да меншігіне қол сұғушылыққа жол берілмеуі тиіс. Сондықтан ҚПК-тің 18-бабында бекітілген меншікке қолсұқпаушылық принципі барлық тұлғаларға қатысты (жеке және заңды тұлғалар) бірдей қолданылуға жатады.

Меншікке қол сұқпаушылық қағидасына байланысты ҚПК-тің 18-бабының 2-бөлігінде былай деп жазылған: іс жүргізу барысында тұлғалардың банктегі салымдарына және басқа да мүліктеріне тыйым салуға, сондай-ақ оларды алуға ҚПКте көрсетілген жағдайлар мен тәртіп бойынша ғана жол берілді. Осыған сәйкес, ҚПК-тің 161-бабында мүлікке (соның ішінде банктегі шоттар мен салымдардағы ақша қаражатына және өзге де бағалы заттарға) тыйым салудың қандай жағдайда мүмкін болатындығы және тәртібі көрсетілген: соттың үкімі бойынша шешілетін азаматтық талапты, басқа да мүліктік шараны немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеуді қамтамасыз ету мақсатында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін адам судьяның санкциясымен не сот күдіктінің, айыпталушының немесе олардың әрекеттері үшін жауапты болатын тұлғаның мүлкіне тыйым салуға құқылы.

Азаматтардың, сондай-ақ заңды тұлғалардың меншік құқығын қорғау азаматтық, азаматтық іс жүргізу, қылмыстық құқық салаларының институттары бойынша да қамтамасыз етіледі.

Кінәсіздік презумпциясы. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 1, 6, 8-тармақтарына сәйкес келетін ҚПК-тің 19-бабында тұжырымдалып жазылған:

1) адамның қылмыс жасағандығы ҚПКте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен танылғанға дейін ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп саналады; 2) айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; 3) күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сәйілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі; 4) айыптау үкімін болжамдауға негіздеуге болмайды және үкім шындыққа жататын дәлелдемелердің жиынтығымен расталуы тиіс.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасына сәйкес қылмыстық іс жүргізудегі «айыпталушы» және қылмыс жасауға «кінәлі адам» — бірдей ұғымдар емес. Яғни, алдын ала тергеу жүргізудің барысында айыпталушы ретінде жауапқа тартылған адамның қылмыс жасауға кінәлі немесе кінәсіз екендігін тек сот ғана шешеді. Егер бұл адамның, кінәлі екендігі сотта қылмыстық істі қараудың нәтижесінде дәлелденіп, ол жөнінде айыптау үкімі шығарылған болса, онда осы үкім заңды күшіне енгеннен кейін бұл адам қылмыскер ретінде қаралады. Ал бұған дейін, заңда көрсетілген айыпталушыға (сотталушыға) қолданылатын шектеулерді қоспағанда, оның жалпыға бірдей конституциялық құқықтары сақталады және айыпталушы басқа азаматтар сияқты өзінің конституциялық құқықтарын қолдана алады.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасынан туындайтын маңызды ереже: күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасағандығы заңды жолмен дәлелденуі тиіс және оны дәлелдеу айыптау тарабына (айыптаушыға) жүктеледі. Мәселен, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін адам қылмыстық істің мән-жайларын толық ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін заңға сәйкес жүргізу арқылы айыпталушының қылмыс жасағандығын дәлелдейді. Егер тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде күш қолдану, қорқыту немесе өзге заңсыз амалдарды қолдануға жол берілген болса, ондай жолмен жиналған дәлелдемелер айыптауға негіз бола алмайды. Яғни, күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасаудағы кінәлілігі заңды жолмен алынған дәлелдемелердің жиынтығымен қуатталуы тиіс.

Күдікті, айыпталушы оған тағылған айыптаудан қорғануға құқылы, бірақ ол өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес. Егер айыпталушы заң бойынша берілген құқықтарын қолдануға әрекет жасамайтын болса, оның өзін осылай ұстауы кінәсін мойындауды білдіреді деп санауға жатпайды.

Кінәсіздік презумпциясына байланысты тағы бір маңызды қағида — Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәлілігіне сәйілмеген күмән олардың пайдасына түсіндіріледі. «Сейілмейтін күдік» ретінде бұл іс бойынша шешілуге тиісті мәселе жөнінде анық тұжырымға келу мүмкін болмайтын жағдай қаралады (қылмыстық істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу үшін заң бойынша қажетті барлық

шаралар орындалғанға қарамастан). Мәселен, қылмыстық істі сот талқылауында қараудың нәтижесінде күдіктінің, айыпталушының кінәлілігі жөнінде сөйлемейтін күдік қалатын болса, ондай күдік бұл адамның пайдасына қаралуға жататын болғандықтан, сот ақтау үкімін шығаруы тиіс. Яғни, сөйлемейтін күдік туралы қағиданы қолдану — дәлелденбеген кінәлілік дәлелденген кінәсіздікті білдіреді деп ұғынуды қажет етеді. Осыған сәйкес, сот айыптау үкімін айыпталушының қылмыс жасағандығы жөнінде толық сенімге келген жағдайда ғана шығара алады. Егер қылмыстық іс бойынша жиналып зерттелген дәлелдемелер бір-біріне қайшы пікірлер туғызып, істің фактілік мән-жайларын әр түрлі айтуға мүмкіндік беретін болса, ондай жағдайда сотқа күдіктінің, айыпталушының қылмыс жасағандығын болжамдау арқылы айыптау үкімін шығаруға жол берілмейді.

Қайтадан соттауға және қылмыстық қудалауға жол бермеушілік. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің, 2-тармағында көрсетілгендей, бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК-нің 20-бабында ешкімде нақ бір қылмыс үшін қайтадан қылмыстық жауапқа тартылмайды деп көрсетілген.

Бұл қағиданы жүзеге асырудың кепілдігі ҚПК-тің 37-бабының 1-бөлігінің (7—8 тармақтары) нормалары болып табылады. Осы нормаларға сәйкес, белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты соттың заңды күшіне енген үкімі не қылмыстық істі қысқарту туралы қаулысы болуы, сондай-ақ белгілі бір айыптау бойынша бұл адамға қатысты қылмыстық ізге түсу органының күшін жоймаған істі қысқарту туралы қаулысы болуы - қылмыстық іс жүргізуді болдырмайтын жағдайларға жатады. Сондықтан, өкілетті органдар қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі өндіріс кезінде, сондай-ақ сотта іс жүргізу кезінде де жоғарыда аталған жағдайлардың бар-жоғын тексеріп анықтауға міндетті.

Іске мүдделі адам өзіне қатысты қайта қылмыстық жауапқа тартуды болдырмайтын жағдай жөнінде өкілетті органға өтініш жасай алады. Ондай жағдайдың бар екені расталған болса, бұл орган қылмыстық істі бастаудан бас тарту немесе қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шығаруы тиіс.

Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру. Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабы бойынша:

1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең.

2. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

Осыған сәйкес, ҚПК-тің 21-бабында сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру қағидасы бекітілген.

Бұл қағиданың мәні мен маңызын айтқанда, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі өзара тығыз байланысты дей отырып, бірақ олардың (заң мен сот алдындағы теңдіктің) мазмұны жағынан айырмашылықтарын жоққа шығаруға болмайды. Яғни, азаматтардың заң алдындағы теңдігі олардың сот алдындағы теңдігінен кең ұғымды білдіреді. Бірінші жағдайда, азаматтардың теңдігі олардың қоғам өмірінің барлық салаларындағы құқықтық теңдікті білдіретін болса, екінші жағдайда — сот төрелігін атқару саласындағы азаматтардың теңдігі айтылады. Азаматтардың сот алдындағы теңдігі олардың заң алдындағы теңдігінен туындайды: заң алдындағы теңдік болмай, сот алдындағы теңдік бола алмайды.

Сонымен қатар, сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру жөнінде айтқанда, бұл қағиданың сотқа дейінгі қылмыстық істі бастау және алдын ала тергеу жүргізу кезінде маңызы жоқ деп түсінуге болмайды. Өйткені, сотқа дейінгі қылмыстық процесстертібін реттейтін құқықтық нормалар да ешкімді тегіне, әлеуметтік, лауазымдық жағдайына, жынысына немесе нәсіліне қарап кемсітуді болдырмайды. Сондықтан, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі — тек сот төрелігін атқару принципі ғана емес, сонымен қатар тұтас қылмыстық процесс қағидасы деп те қарауға жатады.

Сонымен:

1) азаматтардың заң алдындағы теңдігі — қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде (сотқа дейінгі тергеп-тексеру және істі сотта қарап шешу) барлық азаматтарға бірдей күші бар заңдардың қолданылатындығын және олардың ешқайсысының құқықтары басқалардан өзгеше шектелмейтіндігін, сондай-ақ басқалардан артықшылығы болмайтындығын білдіреді;

2) азаматтардың сот алдындағы теңдігі — олардың барлығы да Қазақстан Республикасының жалпыға бірдей сот жүйесіне кіретін соттардың алдында жауапты болып, сотта іс жүргізу кезінде ешкімнің де артықшылықтарға иемденуіне және жағдайының ерекшеленуіне жол берілмейтіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қылмыстық іс жүргізуге қатысушы тұлғалардың заңмен көзделген құқықтары мен міндеттері барлық азаматтарға бірдей таралатын болғандықтан, сот төрелігін атқару жалпы ереже бойынша жүргізіледі; іс жүргізудің тәртібі күдіктінің, айыпталушының немесе жәбірленушінің және өзге процеске қатысушылардың жеке басына байланысты өзгертуге жатпайды. Дегенмен, ҚПК-те көрсетілген жекелеген санаттарға жататын істер бойынша өндірістің ерекшеліктері болатындығын да айту қажет. Мәселен, кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерін жүргізу кезінде жалпы ережелермен қатар кейбір қосымша ережелер де қолданылады. Бірақ, ол ережелер азаматтардың заң және сот алдында теңдігі принципін бұзуға соқтырмайды және олар кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауды күшейту мақсатында көзделген.

Сонымен қатар, дүниежүзілік тәжірибеге сәйкес парламент депутаттарына, мемлекеттік органдардың кейбір лауазымды адамдарына, дипломатиялық қызметкерлерге қатысты қылмыстық іс жүргізудің заңмен

шектелген көлемде ерекшеліктері болатындығы белгілі. Сол сияқты, Қазақстан Республикасының ҚПК-тің 57-тарауында артықшылықтары мен қылмыстық ізге түсуден иммунитеттері бар адамдарға қатысты қылмыстық іс жүргізудің ерекшеліктері көрсетілген. Олардың қатарына: Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, Конституциялық Кеңестің Төрағасы және мүшелері, судьялар, Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, дипломатиялық иммунитеті бар адамдар жатады. Бұл адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу ерекшеліктері — олардың тәуелді болмауын қамтамасыз ету және заңсыз қылмыстық жауапқа тартылуларын болғызбау мақсатында қосымша құқықтық кепілдіктердің көзделуімен байланысты болып табылады.

Судьялардың тәуелсіздігі. Судьялардың тәуелсіздік қағидасы Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 1 және 2 бөліктерінде жазылып бекітілген: судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады; сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Бұл қағида ҚПК-тің 22-бабында да бекітіліп, мұнда былай деп көрсетілген: судьялар тәуелсіздігінің кепілдігі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және заңмен белгіленген. Яғни, ол кепілдіктер Конституциямен қатар «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» конституциялық заңның негізінде анықталады. Осы заңдарға сүйене отырып, судьялар тәуелсіздігінің мына кепілдіктерін атай аламыз:

— сот төрелігін атқарудың заңда көрсетілген рәсіммен орындалуы;

— судьяның сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметіне араласқаны үшін, сондай-ақ сотты және судьяларды сыйламағандығы үшін заңмен көзделген жауаптылықтың болуы;

— судьяға ешкімнің тиіспеуі (судьяны, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған жағдайларды қоспағанда, тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, Жоғарғы Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз, ал Конституцияның 55-бабының 3-тармағында белгіленген жағдайда Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының келісімінсіз оны қылмыстық жауапқа тартуға болмайды);

— судьяны қызметке сайлау, тағайындау, оның өкілеттігін тоқтату тәртібінің заңда белгіленуі;

— судьяларға мемлекет есебінен материалдық жағдай жасау және әлеуметтік қамсыздандырудың болуы;

— судьялардың, олардың отбасы мүшелері мен мүлкінің мемлекеттік қорғауда болатындығы;

— судьяға заңда көзделмеген соттан тыс функциялар мен міндеттерді жүктеудің болмайтындығы.

Судьяның тәуелсіздігі қағидасының кепілдіктері осылармен ғана шектелмейді. Алайда, осы аталған кепілдіктердің өзі де судьялардың сот төрелігін атқару кезіндегі тәуелсіздігі іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігін білдіреді.

Сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру. ҚПК-тің 23-бабында бекітілген бұл қағиданың мәні — қылмыстық істі жүргізудің айыптау және қорғау (қорғану) тараптарының бір-бірінен бөлектенуіне негізделуі және тараптарға тең процесстік құқықтар беру арқылы олардың сот талқылауына қатысуларына бірдей мүмкіндік туғызу болып табылады. Ал сот айыптау немесе қорғану тарабының жағында болмай, яғни бейтараптылық сақтай отырып және тараптарға өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызу арқылы қылмыстық істі әділ шешуі тиіс.

Сонымен, тараптардың бәсекелестігі қағидасының басты сипаты — қылмыстық сот ісін жүргізу кезіндегі үш негізгі процессуалдық функциялардың (айыптау, қорғану және қылмыстық істі шешу) бір-бірінен анық бөлектенуі және әр функцияны атқарудың сәйкес субъектілерге жүктелуі болып табылады: айыптау функциясын атқару — айыптау тарабына, қорғау (қорғану) — қорғау тарабына, қылмыстық істі шешу — сотқа. Осыған сәйкес ҚПК-тің 23-бабында былай деп көрсетілген: сотталушыға тағылған айыптауды дәлелдеу міндеті айыптаушыға жүктеледі; қорғаушы сотталушыны қорғаудың заңда көзделген барлық құралдары мен әдістерін пайдалануға міндетті; сот объективтілікті және бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың өз міндеттерін орындауы және өздеріне берілген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады.

Сотта істі қарау кезіндегі тараптардың бәсекелестігін қамтамасыз етудің маңызды шарты олардың тең құқықтылығын сақтау болып табылады. Тараптардың тең құқықтылығы — сот талқылауы кезінде тараптарға қылмыстық істің мән-жайларын толық жан-жақты ашуға және дәлелдемелерді зерттеуге қатысулары үшін бірдей мүмкіндік берілетіндігін, сондай-ақ осы кездегі іс-әрекеттердің барлығы тараптардың бірдей қатысуымен жүргізілетіндігін білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік айыптаушы ретінде сотқа қатысатын прокурордың қорғану тарабына жататын сотталушыдан және оның қорғаушысынан артықшылығы болмайды. Прокурор, жәбірленуші, сотталушы және оның қорғаушысы дәлелдемелерді зерттеуге қатысуға (сотталушыдан, жәбірленушіден, куәлерден жауап алуға және т. б.), сотқа түсініктер беруге, өтініштер айтуға, өз пікірін білдіруге, дәлелдемелер тапсыруға тең құқылы болып табылады. Бірақ, сонымен қатар, тараптардың тең құқықтылығы ұғымының олардың процессуалдық жағдайы ұғымынан өзге мәселе екендігін ескеру қажет (прокурордың процессуалдық жағдайы жәбірленушінің немесе сотталушының процессуалдық жағдайымен бірдей бола алмайды).

Тараптардың бәсекелестігіне байланысты ескерілетін тағы бір жағдай: бұл принциптің толық мағынада қолданылуы бірінші саты сотында істі қарау кезінде, яғни басты сот талқылауы сатысында мүмкін болатындығы. Сондықтан ҚПК-тің 23-бабында бұл қағиданың осы сатыға сәйкес сипатта жазылғандығына назар аудару қажет. Сонымен қатар, осы баптың 10-бөлігіне сәйкес, апелляциялық және кассациялық сатыларында да тараптардың сотта істі қарауға қатысулары жоққа шығарылмайды. Бірақ, бұл сатылардағы

сотта іс жүргізудің тәртібі бірінші саты сотындағы өндірістен өзгеше болып табылады және тараптардың бәсекелестігі қағидасын қамтамасыз етудің шарттарына сәйкес келмейді. Ал, алдын ала тергеу кезіндегі тараптардың бәсекелестігі принципін қолдану жөнінде айтатын болсақ, қылмыстық істі жүргізудің бұл сатысына да айыптау және қорғану тараптары қатысады. Тергеуші (анықтаушы) қылмысты тез және толық ашу міндетін орындай отырып, сонымен қатар күдіктінің және айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды және қорғану тарабының іске қатыстырылуын қамтамасыз етеді. Бірақ, алдын ала тергеу (анықтау) жүргізудің жалпы шарттары және процестік тәртібі бәсекелестік қағидасын толық жүзеге асыруды қамтамасыз ете алмайды.

Істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. ҚПК-тің 24-бабында жазылған: сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті.

Бұл қағиданың маңызын ашуға байланысты «жан-жақты» және «толық» сөздерінің мағынасы жөнінде әдебиетте әр түрлі пікірлер айтылған. Кейбір авторлар бұл сөздердің мағынасы бір-біріне тең келмейді деп қарап, олардың әрқайсысына бөлек түсінік беруді көздейді. Ал, авторлардың басым көпшілігі «жан-жақты» және «толық» сөздерін бір-бірінен бөлектеудің, қажеттігі жоқ, олар тұтас мағынаны білдіретін сөз тіркесі ретінде қолданылады деп санайды.

Қалай айтқанда да, бұл қағиданың негізгі мәні — оның қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің амалы ретінде қолданылуы болып табылады. Олай болмай, қылмыстық іс жүргізу органдары өз міндеттерін орындауға жете алмайды. Істің мән-жайын жанжақты, толық және объективті зерттеу қағиданың талаптарына сәйкес қылмыстық іс жүргізу органы:

— әрбір қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар, яғни дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың барлығын толық көлемде анықтауы тиіс (қылмыстың оқиғасы, жасалуы уақыты, болған жері, қылмысты кім жасағандығы, күдіктінің, айыпталушының кінәлілігі, кінәсінің нысаны және т. б.);

— істің мән-жайларын біржақты айыптау тұрғысынан емес, жан-жақты ашуға тиіс (күдіктіні, айыпталушыны әшкерелейтін де, оны ақтайтын да, айыпталушының жауаптылығын ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды, сондай-ақ іске маңызы бар басқа да нақты мән-жайлардың барлығын);

— объективтік көзқарасты сақтай отырып, айыптау және қорғану тараптарына істің мән-жайларын зерттеуге байланысты өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай туғызуға тиіс.

Осы айтылған талаптарды басшылыққа ала отырып, қылмыстық іс жүргізу органы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидасын жүзеге асырады.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Бұл қағиданың ҚПК-тің 25-бабында жазылуы бойынша: судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді олардың жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды және бұл орайда заң мен ар-ожданын басшылыққа алады; ешқандай дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болмайды.

Дәлелдемелерді бағалау қағидасының маңызы қылмыстық іс жүргізудің өзі дәлелдемелерді қолдану арқылы жүзеге асырылатындығына байланысты болып табылады: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуші адам қылмысты ашу үшін қажетті тергеу әрекеттерін жүргізу арқылы дәлелдемелерді жинайды; прокурор дәлелдемелердің негізінде айыпталушының қылмыс жасағандығын сот алдында ашып көрсетеді; қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің негізінде сот үкім шығарады. Тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья дәлелдемелерді бағалаудың негізінде тиісті процессуалдық шешім қабылдайды (қаулы, үкім шығару). Бұл кезде дәлелдемелер олардың іске қатыстылығы, зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі тұрғысынан бағала-нып, сол арқылы өкілетті лауазымды адам (тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья) істің мән-жайларының дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі жөнінде анық пікірге келе алады.

ҚПК-тің 25-бабына сәйкес дәлелдемелерді бағалаудың мына ережелерін атап көрсету қажет:

1) қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің әрқайсысын бағалап қолдану міндетті болып табылады және сондықтан ешбір дәлелдеменің күні бұрын белгіленген күші болмайды;

2) дәлелдемелерді бағалаудың басты ережесі оларды ішкі сенім бойынша бағалап қолдану болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органы шешім қабылдаған кезде оған қандай дәлелдемелерді қолдану және оларды қалай бағалау керектігі жөнінде ешкім нұсқау бере алмайды. Бірақ, заңда ішкі сенімнің қалыптасу негізі көрсетілген: ол қылмыстық іс бойынша бар-лық дәлелдемелердің жиынтығы болып табылады. Яғни, жиналған дәлелдемелердің барлығын жан-жақты зерттеп, соның негізінде олардың зандылығы, маңыздылығы, шындыққа сәйкестігі және жеткіліктілігі жөнінде процестік шешім қабылдайтын адамның ішкі сенімі қалыптасады. Сондай-ақ, дәлелдемелерді бағалау кезінде өкілетті лауазымды адам заңның талаптарын және өзінің ар-ожданын басшылыққа алуы тиіс.

Күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету. Бұл қағидаға ҚПК-тің 26-бабы арналған. Күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығы олардың басқа да құқықтарымен тығыз байланысты болып табылады. Сондықтан, ҚПК-тің 26-бабында былай деп көрсетілген: қылмыстық іс жүргізу органы күдіктіге, айыпталушыға құқықтарын түсіндіруге және олардың айыптаудан заңмен тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке және мүлкітік құқықтарын қорғауға шаралар қолдануға міндетті. Яғни, күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің басты шарты — олардың өздеріне заң бойынша берілген құқықтарын анық білуі болып табылады.

Күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығын қамтамасыз етудің екі жақты маңызы бар: 1) олардың айыптаудан қорғануларын жүзеге асырудың жолы ретінде; 2) қылмыстық іс бойынша ақиқатқа жетудің, сондай-ақ сот үкімінің заңды және дәлелді болуының маңызды шарты ретінде. Сондықтан да қылмыстық іс жүргізу заңында күдіктінің және айыпталушының қорғану құқығы қағидасына үлкен мән беріліп, оны қамтамасыз етудің кепілдіктері көзделген. Ол кепілдіктерге мыналар жатады:

— қылмыстық істі жүргізу кезінде сезіктіге және айыпталушыға қорғану құқығының түсіндірілетіндігі және олардың өз құқықтарын қолдану тәртібінің заңмен көрсетілуі;

— күдіктінің ұсталған кезден бастап, ал айыпталушының оған айып тағылған кезден қорғаушы алу құқығының іске асырылатындығы;

— заңда көрсетілген жағдайларда сезіктінің және айыпталушының заңды өкілдерінің іске қатыстырылатындығы;

— қорғаушының және заңды өкілдердің іске қатыстырылуы сезіктінің және айыпталушының өздеріне тиесілі құқықтарын кемітпейтіндігі;

— қылмыстық іс жүргізу органдарының сезіктіге және айыпталушыға құқықтарын түсіндірумен қатар ол құқықтарын жүзеге асыруға қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

Күдікті және айыпталушы қорғануға құқылы, бірақ олар қорғануға міндетті емес. Сондықтан, егерде күдікті немесе айыпталушы қорғану құқығын біле тұрып, алайда оны жүзеге асыру үшін ешбір әрекет жасамайтын болса, мұндай жағдайды бұл адамның өзіне қарсы пайдалануға, яғни оның өзінің кінәлілігін мойындағаны деп қарауға жатпайды.

Куәлік айғақтар беру міндетінен босату. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 7-тармағында былай деп жазылған: ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес; діни қызметшілер өздеріне сеніпсырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес. Осы конституциялық нормаға сәйкес, ҚПК-тің 27-бабында да куәлік айғақтар беру міндетінен босату қағидасы бекітілген.

Бұл қағиданың құқықтық және моральдық та маңызы бар. Құқықтық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда куә ретінде жауап беруден бас тартқан адам ол үшін ешқандай жауаптылыққа тартылмайды. Ал, бұл қағиданың моральдық маңызы: заңда көрсетілген жағдайларда тиісті адамдарды куә болудан босату қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде жүргізілетін іс-әрекеттердің адамгершілік (гуманистік) тұрғыдан да қаралатындығын білдіреді. Яғни, ондай жағдайларда куә болатын адамдарға моральдық тұрғыдан қиындық туғызбау көзделеді.

Осы қағидаға сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы куә ретінде жауап алуға жататын адамға қатысты мүмкін болатын ерекше жағдайларды ескеруі қажет. Ондай ерекше жағдайларға мыналар жатады: 1) куә ретінде жауап алуға жататын адамның қылмыс жасауға қатыстылығы жөнінде сезіктің болуы (мұндай жағдайда куә өзінің қылмысқа қатыстылығы жөнінде, яғни өзіне қарсы жауап беруге тиіс болар еді); 2) куә ретінде жауап алуға жататын адамның айыпталушының немесе сезіктінің жақын туысқаны немесе жұбайы (зайыбы) болуы; 3) айыпталушының немесе күдіктінің оған қарсы куә ретінде жауап алуға жататын діни қызметшіге сеніп сырын ашқан болуы. Осындай мүмкін болатын жағдайларда куә ретінде жауап алуға жататын адамдарға заң бойынша мынадай таңдау құқығы берілген: 1) куә ретінде жауап беруден бас тарту; 2) өзінің ерікті келісімімен куә ретінде жауап беру (бұл жағдайда куәнің жауабы дәлелдемелердің түрі ретінде қолдануға жатады).

Сонымен, куәлік айғақтар беру міндетінен босату қағидасына сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот) куәдан жауап алудың алдында заңда көрсетілген айғақтар беруден босататын жағдайлардың бар-жоғын анықтап білуі тиіс.

Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-бөлігінде жазылған: «Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көрсетілген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі». Бұл қағида ҚПК-тің 28-бабында бекітіліп, қылмыстық процеске қатысушылардың білікті заң көмегін алуға құқығы бар екендігі көрсетілген.

Білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз ету қағидасының алдымен өз мүдделерін қорғап процеске қатысушылар үшін, соның ішінде күдікті үшін үлкен маңызы бар.

Бұл қағиданы жүзеге асырудың мынадай амалдарын атайаламыз:

1. Қылмыстық іс жүргізу органдарының процеске қатысушыларға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, ол құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдай жасауға міндеттілігі.

2. Күдіктінің, айыпталушының өзінің қалауы бойынша қорғаушы, яки адвокат алу құқығының іс жүзінде қамтамасыз етілетіндігі. Яғни, білікті заң көмегін алу үшін кәсіби қорғаушының (адвокаттың) іске қатысуы тиімді болады.

3. Басқа іске мүдделі адамдардың (жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер) өздерінің өкіл алу құқығын пайдаланып, білікті заң көмегін көрсетуге адвокат шақыру мүмкіндігі (күдіктінің, айыпталушының мүддесін қорғайтын адвокат «қорғаушы» деп аталатын болса, басқа іске мүдделі адамдар жағынан процеске қатысатын адвокат «өкіл» статусына ие болады).

4. Қажет болған жағдайларда қылмыстық іс жүргізу органының қаулысы бойынша айыпталушының заңгерлік көмекке ақы төлеуден толық немесе жартылай босатылатындығы. Мұндай жағдайда қорғаушыға ақы төлеу мемлекет есебінен жүргізіледі.

5. Жалпыға бірдей адвокаттық қызмет арқылы азаматтардың әртүрлі заң көмегін алуына болатындығы.

Жариялылық. ҚПК-тің 29-бабында көрсетілгендей, қылмыстық істерді талқылау барлық соттар мен сот сатыларында ашық жүргізіледі. Яғни, жариялылық қағидасы сотта істі қараудың жүргізілуін процеске қатысушы адамдармен қатар басқа да азаматтардың көріп тыңдай алатындығын және істі қарау жұртшылық алдында ашық жүргізілетіндігін білдіреді. Мұның өзі, яғни сот төрелігін атқарудың қоғамдық бақылаудан жасырын болмайтындығы, соттың жауаптылығын және жұртшылық алдында тәртіптілік пен зандылықты қатаң сақтаудың маңыздылығын арттырады.

ҚПК-тің 29-бабына сәйкес, мына жағдайларда ғана сот талқылауы жариялылығын шектеуге жол беріледі:

- мемлекеттік құпияны қорғау қажет болған жағдайда;
- кәмелетке толмағандардың қылмыстық істері қаралатын болғанда;
- жыныстық қылмыстар туралы істер қаралатын болғанда;
- іске қатысушы адамдар өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтерді жариялауды болдырмау қажет болса;
- іске қатысушы адамдардың, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты.

Қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне берілген, тергеу судьясы шешетін шағымдар да жабық сот отырысында қаралады.

Осындай жағдайларда соттың дәлелді қаулысы бойынша қылмыстық істі қарауды жабық өткізуге жол беріледі. Бірақ, мұндай жағдайлардың өзінде де сот талқылауын толық жабық жүргізу міндетті емес. Яғни, сот талқылауы жартылай (қажетті көлемде ғана) жабық жүргізілуі мүмкін. Сот отырысы жабық жүргізілетін болғанның өзінде де қылмыстық істі қараудың заңмен белгіленген басқа барлық ережелері сақталуға тиіс және соттың үкімі ашық жариялануға жатады.

Жариялылық қағидасы барлық сот сатыларына бірдей таралады. Осыған сәйкес, апелляциялық және қадағалау сатыларында да істерді сот отырысында қарау ашық түрде жүргізіледі.

Сотта істі қараудың жариялылығы оның ауызша жүргізілу шартымен байланысты болып табылады. Яғни, сотта істі қарау кезінде әр істің мән-жайлары және жиналған дәлелдемелер ауызша талқыланып зерттеледі, сотталушыдан және басқалардан жауап алу ауызша жүргізіледі, іске қатысушылар ауызша түсініктемелер береді, өтініштерін айта алады, істегі бар құжаттар және сот қабылдаған шешімдердің барлығы жарияланып отырады. Осының бәрі сотта іс қарауға қатысушылардың өз құқықтарын қолдану арқылы заңды мүдделерін қорғауларына жағдай жасайды.

Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі. Бұл қағида Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес мағынада (мемлекеттік тіл — қазақ тілі, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады) ҚПК-тің 30-бабында бекітілген: қылмыстық сот ісін жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда сот ісін жүргізу де мемлекеттік тілмен бірдей орыс тілі немесе басқа да тілдер қолданылады. Яғни, қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігі әр жеке жағдайда жергілікті халықтың басым көпшілігінің тіліне сәйкес шешіледі. Сондықтан, ҚПК-тің 30-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу органы бұл істің қай тілде жүргізілетіндігін қаулы шығару арқылы белгілейді.

Қылмыстық істің қай тілде жүргізілетіндігін заңға сәйкес белгілеу — тұрғын халықтың сот ісін жүргізуге қатысуларын жеңілдетеді, процеске қатысушылардың өз құқықтарын толық қолдануларына, сот төрелігін атқарудың тәрбиелік ықпалын арттыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл қағида қылмыстық сот ісін жүргізудің жариялылық қағидасын жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Ал, қылмыстық іс жүргізу тілін білмейтін немесе толық білмейтін процеске қатысушылардың мүдделерін қорғау мақсатында заңда олардың мынадай құқықтары және тиісті шараларды жүзеге асыру көзделген:

- олар қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде аудармашының қызметін толық тегін пайдалануға құқылы;
- олар өзінің ана тілінде немесе өзі білетін басқа тілде түсініктемелер және айғақтар беруге, өтініш білдіруге, шағым жасауға, сөйлесуге құқылы;
- олар аудармашы арқылы істің материалдарымен танысуға және басқа да қажетті іс-әрекеттер жасауға құқылы;
- оларға сотта істі қарау кезінде басқа тілде айтылғандардың бәрін және басқа тілде жазылған заң бойынша қажетті істің материалдарын аударып түсіндіру қамтамасыз етіледі;
- оларға заң бойынша тапсырылуға тиісті құжаттар сот ісін жүргізу тілінде жазылған түрінде және олардың өздері таңдаған тілде жазылған ол құжаттардың куәландырылған көшірмелері қоса беріледі;
- күдікті немесе айыпталушы сот ісін жүргізу тілін білмейтін жағдайда қорғаушының процеске қатысуы міндетті болып табылады.

Процестік әрекеттер мен шешімдерге шағым жасау бостандығы. ҚПК-тің 31-бабына сәйкес, қылмыстық процеске қатысушылар өздерінің заңды мүдделерін қорғау мақсатында сот пен қылмыстық ізге түсу органдарының әрекеттері мен шешімдеріне ҚПКте көрсетілген тәртіппен шағым жасай алады. Ондай шағым жасаудың жалпы тәртібі ҚПК-нің 13-тарауында (99—108-баптар) бекітілген. Соған сәйкес, шағым жасаудың тәртібі екі түрге бөлінеді: 1) қылмыстық ізге түсу органдарының (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың) іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасау; 2) соттың үкімдері мен қаулыларына шағым жасау.

Жалпы ереже бойынша, тергеушінің, және анықтаушының іс-әрекеттері мен шешімдеріне берілген шағымдарды заңдылықтың сақталуын қадағалайтын тиісті прокурор қарап шешеді, ал прокурордың іс-әрекеті мен шешіміне шағым жоғары тұрған прокурорға беріледі. Сонымен қатар, іске мүдделі адамдар прокурордың шешіміне сотқа да шағымдануға құқылы. Мұндай шағымдар алдын ала тергеу және анықтау жүргізудің барлық кезеңдерінде беріле алады.

Соттың үкіміне (қаулысына) шағым жасаудың өзі екі түрлі болады: 1) заңды күшіне енген соттың үкімдері мен қаулыларына апелляциялық шағым беру; 2) заңды күшіне енген соттың үкімдері мен қаулыларына қадағалау саты сотына шағым беру. Ондай шағымдар берудің тәртібі ҚПК-нің 48 және 52-тарауларында белгіленген.

Шағым жасаудың еріктілігін қамтамасыз ету мақсатында ҚПК-тің 31-бабының 3-бөлігінде былай деп көрсетілген: шағымды оны берген адамға немесе шағым беруші мүддесін көздеген адамға зиян келетін етіп қолдануға жатпайды. Мәселен, сотталған адамның немесе оның қорғаушысының шағымы қаралған жағдайда апелляциялық саты соты үкімді ауыр жағына (неғұрлым ауыр қылмыс туралы заңды қолдануға немесе бірінші саты соты тағайындаған жазаны қатаң жазаға) өзгертуге құқылы емес.

ҚПК шағым жасаудың еріктілігіне арналған 31-бабында қылмыстық іс жүргізу органдарының әрекетсіздігіне шағымдану жөнінде айтылмаған. Алайда, іске мүдделі адамдардың ондай шағым беру құқығын жоққа шығаруға болмайды.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процесс қағидаларының анықтамасын беріңіз
2. Қылмыстық процесс қағидаларының негізгі белгілерін атаңыз
3. Қылмыстық процесс қағидаларының маңызы қандай?
4. Қылмыстық процесс қағидаларының жүйесі және оларды классификациялау
5. Конституциялық қағидаларға талдау жасаңыз
6. Сот қызметінде ескерілуші қағидалардың мазмұнын ашыңыз
7. Қылмыстық қудалауды жүзеге асырушы органдардың қызметінде ескерілуші принциптердің мазмұнын ашыңыз
8. Жеке басқа қол сұқпаушылық қағидасының заңмен бекітілген кепілдіктерін атаңыз
9. Жариялылық қағидасының мәні неде?
10. Қылмыстық істің жабық сот мәжілісінде қаралу негіздері
11. Кінәсіздік презумпциясы қағидасының элементтерін атаңыз
12. Кінәсіздік презумпциясы қағидасының жүзеге асырылу сәтін атаңыз
13. Сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру қағидасының жүзеге асырылу сәті
14. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидасының мазмұнын ашыңыз
15. Куәлік айғақтар беруден босатылатын адамдарды атаңыз

Дәріс 4. Қылмыстық процесс қатысушылары ұғымы және оларды топтау. Қылмыстық процеске қатысатын мемлекеттік органдар мен адамдар (Аналитикалық дәріс).

Түйін сөздер: Сот, прокурор, тергеу бөлімінің бастығы, анықтау органдары, тергеуші, анықтаушы.

Мақсаты: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді, жоғары қадағалауды, білікті заң көмегін көрсетуді, сот төрелігін жүргізуді реттеуші заң нормаларын қолданып, аталған салаларда кәсіби қызметті атқару дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: Жаттықтырушы ойындар (рөлдік ойындар, имитациялар, іскерлік ойындар және білім беруші ойындар) сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық процесс қатысушыларының түсінігі, олардың классификациясы.

Қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асырушы мемлекеттік органдар мен лауазым иелері. Сот - сот әділдігін жүзеге асырушы орган ретінде. Қылмыстық істі қараудағы сот құрамы. Соттың өкілеттігі. Судья. Тергеу судьясының өкілеттіктері. Іс бойынша төрағалық етуші.

Қылмыстық қудалау органдары. Қылмыстық процестегі тараптар, айыптау және қорғау тараптары. Прокурор, қылмыстық процестегі оның міндеттері және құзыреті.

Тергеуші, оның процестік жағдайы. Тергеушінің процестік дербестігі. Тергеу бөлімінің бастығы және оның процестік жағдайы.

Анықтау органдары. Анықтау органдарының қылмыстық іс жүргізу барысындағы өкілеттігі. Анықтаушы және оның процестік жағдайы. Анықтау органының бастығы және оның процестік жағдайы.

Ғылымда процеске қатысушылар мәнінің сыртқы жағын түрліше түсіну байқалып отыр. Атап айтқанда, М.М. Михеенко қылмыстық іс жүргізу қызметіне белгілі бір дәрежеде қатысатын адамдар процесс субъектілеріне және қатысушыларына бөлінеді деп санайды. Субъектілер - сот ісін жүргізуді жүзеге асырушы лауазымды адамдар мен органдар ғана; басқалардың бәрі - процеске қатысушылар. Л.Д. Кокоревтің

пікірінше, «субъектілер» және «қатысушылар» терминдері — мән-маңызы бірдей ұғымдар, бірақ қылмыстық процесс үшін «қатысушылар» термині лайықтылау, өйткені «субъектілер» термині жалпылама сипатта.

Осы айтылған мәліметтердің негізінде қылмыстық процестің қатысушылары ұғымын былайша тұжырымдауға болады: заңда көрсетілген құқықтары мен міндеттері болғандықтан процестік құқықтық қатынастармен қамтылатын және қылмыстық іс жүргізу кезінде заңды жолмен іс-әрекеттер жасайтын өкілетті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, сондай-ақ осы іс-әрекеттерге қатысуға немесе тиісті іс-әрекеттер жасауға құқылы жеке тұлғалар қылмыстық процестің қатысушылары болып табылады.

ҚПК-нің 7-бабының 25-тармағына сәйкес қылмыстық процеске қатысушылар — қылмыстық қудалауды және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын органдар мен адамдар, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын тұлғалар: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, күдікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері.

Қылмыстық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар.

Бұл топ екі шағын топқа бөлінеді:

- 1) сот;
- 2) қылмыстық қудалау функциясын жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар (прокурор, тергеу бөлімінің бастығы, тергеуші, анықтау органы, анықтау органының бастығы, анықтаушы).

II. Өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғап процеске қатысушылар (күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, кәмілетке толмаған айыпталушының (күдіктінің) заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының өкілдері, азаматтық жауапкердің өкілдері).

III. Қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдар

Қылмыстық процеске қатысушылардың үшінші тобын шартты түрде үш шағын топқа бөлуге болады.

Бірінші шағын топ — дәлелдер беру жөніндегі міндеттерді орындайтын процеске қатысушылар. Оларға жататындар: куәлер мен сарапшылар;

Екінші шағын топ - іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру үшін тартылатын процеске қатысушылар. Бұған кіретіндер: куәгерлер, аудармашылар, мамандар, сот отырысының хатшысы, кепілдік берушілер, тануды жүзеге асыратын статистер, тінту мен алу жүргізілетін адамдар, олардың отбасыларының кәмілетке толмаған мүшелері немесе тұрғын үй пайдалану ұйымының өкілдері және т.б.;

Үшінші шағын топ — сот шешімдерін орындауға және осыған байланысты үкімді орындау сатысында пайда болатын іс жүргізу мәселелерін шешуге қатысатын мекемелер мен ұйымдар. Бұл шағын топ құрамына мыналар кіреді: үкімдер мен қаулылардың нақты орындалуын жүзеге асыратын әкімшілік өкілдері, сотталушыны ауруына, мүгедектігіне байланысты босату немесе оны ауруханаға орналастыру туралы қорытынды берген дәрігерлік комиссиялар өкілдері және т.б.

Құрамына үш шағын топ кіретін үшінші жіктеу тобы ең көлемді топ. Оған осы топты өзге топтардан ерекшелейтін жекелеген белгілер, атап айтқанда мыналар тән:

- олардың қатысуы сот терелігін жүзеге асыру үшін тиісті жағдайлар қалыптастыру қажеттігінен туындаған; олардың қызметі қосалқы сипатта болады;
- бұл қатысушыларда дербес тұтас іс жүргізу функциялары болмайды;
- олар процеске оқта-текте, мезгіл-мезгіл қатысады;
- олар сот пен тергеудің іс жүргізушілік функцияларын толық орындауы үшін соларға жәрдем көрсетеді;

- бұл қатысушылар істе әлдебір мүдде көздемейді;

- олардың құқықтық жағдайы, әдетте, олардың қатысуымен жүргізілетін іс жүргізу әрекеттерінің тәртібін реттейтін нормаларда регламенттеледі.

Қылмыстық іс жүргізу құқық қатынастарының мәнін сипаттай келіп, Б.А. Галкин мемлекет қылмыстық іс жүргізу құқығының субъекті ретінде онда ерекше орын алатынын ал мемлекеттің билік иесі ретінде іс жүргізу қызметіне қатысуы қылмыстық іс жүргізу қатынастары арқылы да жүзеге асырылатынын өте орынды атап көрсетті. Мемлекеттің қатысуы арнайы тағайындалған органдар арқылы жанама түрде жүзеге асырылады, сол органдардың бірі — сот.

Соттың қылмыстық сот ісін жүргізуші мемлекеттік органдар жүйесіндегі орны сот билігі органы деп белгіленген. «Сот, сот төрелігін жүзеге асырушы мемлекеттік билік органы ретінде - деп атап көрсетеді М.А. Чельцов, - іс жүргізу қызметінің басты субъектісі болып табылады». Сот ұғымына заң шығарушы сот құрамын қосқан (судья мен судьялар алқасына процесте істің мән-жайын зерттеу жөніндегі тең құқықтар берілген).

Соттың процестегі басшылық рөлі оның істі әділ сот жүргізу арқылы нақты шешу жөніндегі функциясымен айқындалады. Сот функциясы мазмұнына мыналар кіреді:

- а) істі нақты шешу жөнінде қажетті жағдайлар жасау;
- ә) істің нақты жағын (объективті ақиқатты) анықтау;
- б) егер адам қылмыс жасаса, қылмысқа заң тұрғысынан баға беру және жазалау шарасын белгілеу;

в) егер қаралатын қылмыста қылмыс белгілері жоқ болса немесе сотталушының кінәсіз екені анықталса, сотталушыны ақтау;

г) заңды негіздер бар болса, істі қысқарту.

Сот құрамының заңдылығы, тәуелсіздігі, құзыреттілігі және бейтараптылығы заңмен белгіленген ережелердің сақталуымен қамтамасыз етіледі:

- қылмыстық істердің соттылығын анықтау;
- нақты қылмыстық істерді қарау үшін соттың құрамын жасақтау;
- судьяларды бөлу;
- істі шешу функциясын айыптау және қорғау функциясынан бөлектеу.

Заңда қылмыстық істерді қараудың екі түріне жол берілген:

- 1) судьяның жеке өзі;
- 2) үш судьядан, соның ішінде төрағалық етушіден тұратын судьялар алқасы.

Соттың қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушы ретіндегі қызметі мынадан көрінеді:

- сот қылмыстық істі қылмыстық және қылмыстық іс жүргізушілік құқық нормаларын қолдана отырып қарайды және шешеді;

- алдын ала тергеу органдарынан қылмыстық істі қабылдай отырып, сот іс жүргізу заңының прокурормен, тергеушімен, анықтау органымен, анықтаушымен байланыс жасау тәртібі туралы нұсқаулықтарын басшылыққа алады;

- жасалған қылмыс дәлелдерін тексере отырып, сот жәбірленушімен, куәмен, сарапшымен, қорғаушымен және процеске қатысушы басқа да адамдармен қылмыстық іс жүргізушілік қатынаста болады;

- айыптау үкімін шығара отырып, сот жаза орындалатын жерлердің әкімшілігімен қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастарын жүзеге асырады.

Соттың қылмыстық процесті жүзеге асырушы органдар жүйесіндегі орнының маңыздылығын түсіну үшін басқа ешқандай органға емес, тек сотқа ғана берілетін өкілеттіктердің мазмұнын ескеру қажет. Сондықтан, адамды айыпты деп тануға және оған жаза тағайындауға, адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын не мәжбүрлеп тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдануға, төмен тұрған сот қабылдаған шешімнің күшін тоқтатуға немесе оны өзгертуге тек соттың ғана құқығы бар.

Соттың жаңа қылмыстық іс жүргізу қатынастарынан туындайтын өз өкілеттіктерін жүзеге асыруы соттың қылмыстық іс жүргізу қатынастарына қатысушы ретіндегі қызметінде маңызды орын алады. Мәселен, бірінші сатыдағы сот ұйғарған үкімге он бес тәулік ішінде шағым жасауға немесе наразылық білдіруге болады, оның өзі жаңа сот перспективаларын ашады (істің апелляциялық немесе кассациялық тәртіппен қайта қаралуы мүмкін, оның процедурасы ҚПК-те қатаң белгіленген). Егер айыптау үкімі күшіне енген болса, оның өзі үкімді орындауға байланысты жаңа қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастарын туғызады. Соттың өзге дәлелдер талап ету жөніндегі шешімі сол дәлелдерді іс жүргізу барысында орнықтыру мен бағалауға байланысты жаңа қылмыстық іс жүргізу қатынастарының жүзеге асырылуын білдіреді. Сонымен, сот қаралып отырған қатынастарға қатысушы бола отырып, сонымен бір мезгілде өз шешімдерімен жаңа іс жүргізу қатынастарын туындатады (сот шешімдері іс жүргізу түрінде ғана жүзеге асырылады).

Қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыра отырып, қылмыстық іс жүргізу қатынастары шегінен шығып кететін жағдайлар болуы мүмкін. Соттың істі қарауы барысында әкімшілік жауаптылыққа әкеліп соғатын мән-жайларды анықтауы оған үкіммен немесе өзге де шешіммен бір мезгілде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне сәйкес әкімшілік жаза қолдану туралы шешім шығару құқығын береді (ҚІЖК 53-бабының 5-бөлігі).

Соттың істі қарауға байланысты ұйымдастыру жұмысының іс жүргізушілік негізі бар. Мәселен, басты сот талқылауы тағайындалғаннан кейін судья тараптардың сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында өздері таныстырылмаған барлық материалдармен танысуы үшін шаралар қолданады (ҚПК-тің 328-бабы). Судьялар алқасы істі ұзақ уақыт қарайтындай болса, сотта төрағалық етуші запастағы судьяның қатысуын қамтамасыз етеді (ҚПК-тің 333-бабы). Төрағалық етуші сот отырысының барысына басшылық етеді, қатысушылардың бәрінің заңда қажетті тәртіп сақтауын қадағалайды, тәртіп бұзушыларға шаралар қолданады (ҚПК-тің 57-бабы). Заң негізі соттың (судьяның) осы және өзге ұйымдық іс-әрекеттеріне қылмыстық іс жүргізушілік құқық қатынастары сипатын береді.

Соттың процестегі құқықтық жағдайының өзіндік ерекшелігі, сонымен бірге, сот ісін жүргізудің істі нақты шешу кезінде іс бойынша ақиқатқа жетуді кездейтін мақсатымен айқындалады. Мақсаттың философиялық мәні мынада: ол сотты бәсекелесуші тараптар жөнінде мүлдем бейтарап жағдайға қояды. Сот өз шешімінде әділ болуға тиіс, бұған оның кіршіксіз әділдігімен жетуге болады. Алайда мұның өзі сот шешіміне субъективті факторлардың (мысалы, қылмыскердің жасы ұлғайып кетуіне, отбасы жағдайының ауырлығына, шын көңілден өкінуіне байланысты төменгі шектен төмен мерзімге бас бостандығынан айыру) ықпал етуі мүмкін екенін тіпті де жоққа шығармайды. Сонымен бірге сот шешімін субъективтендіру — жазаны даралау принципі көріністерінің бірі, бұл материалдық-құқықтық қатынастар саласында өте маңызды.

Бәсекелесуші тараптар жөнінде сот бейтараптылығының маңызы мынада:

- істі толық, жан-жақты және объективті қарау үшін қажетті жағдайлар жасау;
- заңдылықтың сақталуына жәрдемдесу;
- процеске қатысушыларда сот әділдігіне сенім қалыптастыру;
- процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін пәрменді түрде қорғау.

Қазақстан Республикасында қылмыстық істер бойынша сот төрелігін:

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты;

облыстық және оларға теңестірілген соттар, Әскери сот;

аудандық және оларға теңестірілген соттар;

қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар, мамандандырылған тергеу соттары, мамандандырылған ауданаралық тергеу соттары, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттар, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар, гарнизондардың әскери соттары жүзеге асырады.

Бірінші сатыдағы соттарда қылмыстық істерді қарауды судья жеке-дара жүзеге асырады, ал төтенше жағдай және жаппай тәртіпсіздік жағдайы барысында кісі өлтіру, соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында жасалған әскери қылмыстар және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 170 - Жалдамалылық (төртінші бөлігінде), 175 - Мемлекетке опасыздық жасау, 177 - Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының өміріне қолсұғушылық, 178 - Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қолсұғушылық, 184 - Диверсия, 255 - Терроризм актісі (төртінші бөлігінде), 263 - Қылмыстық қоғамдастық құру және оған басшылық ету, сол сияқты оған қатысу (бесінші бөлігінде), 286 - Айналыстан алып қойылған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы (төртінші бөлігінде), 297 - Есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді өткізу мақсатында заңсыз дайындау, қайта өңдеу, иемдену, сақтау, тасымалдау, жөнелту не өткізу (төртінші бөлігінде), 298 - Есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алу (төртінші бөлігінде), 299 - Есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді тұтынуға көндіру (төртінші бөлігінде) - баптарында көзделген қылмыстар туралы істерді қоспағанда, оларды жасағаны үшін қылмыстық заңда өлім жазасы немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру, сондай-ақ 125 - Адамды ұрлау (үшінші бөлігінде), 128 - Адам саудасы (төртінші бөлігінде), 132 - Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту (бесінші бөлігінде), 135 - Кәмелетке толмағандар саудасы (төртінші бөлігінде) - баптарында көзделген қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық істерді қарау айыпталушының өтінішхаты бойынша бір судья және он алқаби құрамында жүзеге асырылады.

Қылмыстық істерді *апелляциялық тәртіппен* қарау құрамында алқаның кемінде үш судьясы болатын алқалы түрде жүзеге асырылады, ал қысқартылған тәртіппен немесе бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қаралған, қылмыстық теріс қылықтар және онша ауыр емес қылмыстар туралы істер бойынша, үкімді орындау мәселелері бойынша соттың үкімдеріне, қаулыларына, тергеу судьясының қаулыларына берілген шағымдарды, прокурорлардың өтінішхаттарын қарау кезінде судья жеке-дара жүзеге асырады.

Кассациялық сатыдағы сотта істерді қарау алқалы сот төрағасының не оның тапсырмасы бойынша судьялардың бірінің төрағалық етуімен Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты судьяларының тақ санды (кемінде үш) алқалы сот құрамымен жүргізіледі.

Кассациялық сатының қаулылары Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы және Қазақстан Республикасы Бас Прокуратураның наразылығы бойынша төменде көрсетілген негіздер болған кезде қайта қаралуы мүмкін:

- 1) сот актісі мемлекеттік немесе қоғамдық мүдделерді, мемлекеттің қауіпсіздігін қозғаған не адамдардың өмірі, денсаулығы үшін орны толмас ауыр салдарларға әкеп соқтыруы мүмкін болған;
- 2) үкім арқылы адам өлім жазасына немесе өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталған;
- 3) қабылданған сот актісі соттардың құқық нормаларын түсіндірудегі және қолданудағы біркелкілікті бұзған жағдайлар.

Бұл негіздер бойынша істерді қарау Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының не оның тапсырмасы бойынша судьялардың бірінің төрағалық етуімен судьялардың тақ санды (кемінде жеті) алқалы сот құрамымен жүргізіледі.

Іс бойынша іс жүргізуді жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта бастау туралы өтінішхаттарды бірінші сатыдағы соттың үкім, қаулы шығарған судьясы жеке-дара қарайды. Егер іс бойынша апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттар қаулы шығарған болса, сот шешімдерін қайта қарау:

1) апелляциялық сатыда – егер істі апелляциялық саты жеке-дара қараған болса – жеке-дара, ал егер іс алқалы түрде қаралса – алқалы түрде;

2) кассациялық сатыда алқалы түрде жүзеге асырылады.

Сот билігінің органы ретіндегі соттың өкілеттіктері заңда айқындалады. ҚПК-тің 53-бабының 2-бөлігіне сәйкес, тек сот ғана:

- 1) адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасауда кінәлі деп тануға және оған жаза тағайындауға;
- 2) адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын не мәжбүрлеп тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдануға;
- 3) төмен тұрған сот қабылдаған шешімнің күшін жоюға немесе оны өзгертуге;
- 4) сот актілерін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарауға;
- 5) күдіктіге, айыпталушыға қатысты тергеуші, анықтаушы, анықтау органы, прокурор таңдаған күзетпен ұстау, ұйқам, экстрадициялық қамақ, кепіл түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялауға және олардың мерзімдерін ұзартуға;

5-1) жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуді және оның мерзімдерін ұзартуды санкциялауға, сондай-ақ адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар ету мерзімін ұзартуға, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар етпеуіне келісім беруге;

6) күдіктіге, айыпталушыға қатысты лауазымынан уақытша шеттету және жақындауға тыйым салу түрінде процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялауға;

7) күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруға;

8) мәйітті эксгумациялауды санкциялауға, халықаралық іздестіру жариялауға, мүлікке тыйым салуға, қарап-тексеруге, тінтуге, алуға және жеке тінтуге;

9) үлгілерді мәжбүрлеп алуды және мәжбүрлеп куәландыруды санкциялауға құқықты.

Судья – сот билігін жүргізуші; осы лауазымға заңда белгіленген тәртіппен тағайындалған немесе сайланған кәсіби судья (соттың төрағасы, сот алқасының төрағасы, тиісті соттың судьясы). Өз құзыреті шегінде істі жеке-дара қарайтын, соттың отырысын дайындау немесе оның үкімінің немесе басқа да шешімінің орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өкім жасау әрекеттерін жүзеге асыратын судьяға соттың өкілеттіктері тиесілі болады. Сондай-ақ, төменде көрсетілген өтінішхаттар мен шағымдарды шешетін судьяға соттың өкілеттіктері тиесілі болады:

1) қылмыстық қудалау органының, прокурордың шешімдері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) жасалған шағымдарды қарау;

2) прокурордың, қорғаушының өтінішхаты бойынша куә мен жәбірленушінің айғақтарын сақтауға қою;

3) ақшалай және әкімшілік өндіріп алуларды қолдану;

4) үкімді орындауға байланысты мәселелерді қарау;

5) прокурордың заңсыз жолмен алынған мүлікті үкім шығарылғанға дейін тәркілеу туралы өтінішхатын қарау.

Тергеу судьясы – бірінші сатыдағы соттың судьясы, оның өкілеттігіне қылмыстық сот ісін жүргізуде адамдар құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің сақталуына сот бақылауын қылмыстық-процестік кодексте көзделген тәртіппен жүзеге асыру жатады. Тергеу судьясын алмастыру қажет болған кезде ол қайта тағайындалуы мүмкін.

Сотқа дейінгі іс жүргізу барысында тергеу судьясы қылмыстық-процестік кодексте көзделген жағдайларда мынадай:

1) күзетпен ұстауды санкциялау;

2) ұйқамақты санкциялау;

3) лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау;

4) жақындауға тыйым салуды санкциялау;

5) экстрадициялық қамақты санкциялау;

5-1) жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуді, жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу мерзімдерін ұзартуды санкциялау;

6) күзетпен ұстау, ұйқамақ, экстрадициялық қамақ мерзімдерін ұзарту;

7) кепіл қолдануды санкциялау;

8) мүлікке тыйым салуды санкциялау;

9) күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру;

10) бұрын өзіне қатысты күзетпен ұстау қолданылған адамның психикалық ауру фактісі анықталған кезде, оны ауруларды қатаң оқшаулау жағдайында ұстауға лайықталған, психиатриялық көмек көрсететін арнаулы медициналық ұйымға ауыстыру;

11) мәйітті эксгумациялау;

12) күдіктіге, айыпталушыға халықаралық іздеу жариялау мәселелерін қарайды;

13) қарап-тексеруді санкциялау;

14) тінтуді санкциялау;

15) алуды санкциялау;

16) жеке тінтуді санкциялау;

17) мәжбүрлеп куәландыруды санкциялау;

18) үлгілерді мәжбүрлеп алуды санкциялау мәселелерін қарайды.

Қылмыстық-процестік кодексте көзделген жағдайларда тергеу судьясы:

1) анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің және прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне жасалған шағымдарды қарайды;

2) тез бұзылатын немесе қылмыстық істі мәні бойынша шешкенге дейін ұзақ сақталуы елеулі материалдық шығындарды қажет ететін заттай дәлелдемелерді өткізу туралы мәселені қарайды;

3) сотқа дейінгі іс жүргізу барысында жәбірленуші мен куәның айғақтарын сақтауға қояды;

4) адвокаттар мен прокурорларды қоспағанда, сотқа дейінгі іс жүргізуде процестік міндеттерді орындамайтын немесе тиісінше орындамайтын тұлғаларға ақшалай өндіріп алуды қолданады;

5) прокурордың ұсынуымен қылмыстық іс бойынша процестік шығындарды өндіріп алу туралы мәселені қарайды;

6) сұрау салуды орындаудан бас тартылған не ол бойынша үш тәулік ішінде шешім қабылданбаған жағдайда, қорғаушы ретінде қатысатын адвокаттың уәжді өтінішхаты бойынша, мемлекеттік құпияларды

құрайтын мәліметтерді қоспағанда, қылмыстық іс үшін маңызы бар кез келген мәліметтерді, құжаттарды, нәрселерді талап етіп алдыру және қылмыстық іске қосып тігу туралы мәселені қарайды;

7) қорғаушы ретінде қатысатын адвокаттың уәжді өтінішхаты бойынша сараптама тағайындау не қылмыстық қудалау органының, жасырын тергеу әрекеттерін қоспағанда, оның ішінде, егер қылмыстық қудалау органы осындай өтінішхатты қанағаттандырудан негізсіз бас тартса не ол бойынша үш тәулік ішінде шешім қабылдамаса, өзге тергеу әрекеттерін жүргізуі туралы мәселені қарайды;

8) қылмыстық процесті жүргізетін органға айғақ беруі үшін келуін қамтамасыз ету қиындық тудыратын, бұрын өздері жауап алған куәні, қорғаушы ретінде қатысатын адвокаттың өтінішхаты бойынша, мәжбүрлеп әкелу туралы мәселені қарайды;

8-1) сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының уәжді өтінішхаты бойынша адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар ету мерзімін бір жылға дейін ұзарту туралы мәселені қарайды;

8-2) сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының уәжді өтінішхаты бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар етпеуіне келісім береді;

9) қылмыстық-процестік кодексте көзделген өзге де өкілеттіктерді орындайды.

Қылмыстық істі судьялар алқасының құрамында қараған кезде соттың төрағасы, сот алқасының төрағасы не заңда көзделген тәртіппен осыған уәкілеттік берілген судьялардың біреуі төрағалық етеді. Істі жеке-дара қарап жатқан судья төрағалық етуші болып есептеледі. Төрағалық етуші сот отырысының барысына басшылық етеді, қылмыстық істің әділ қаралуын қамтамасыз ету және қылмыстық-процестік кодекстің басқа да талаптарының, сондай-ақ сот отырысына қатысушы барлық тұлғалардың тиісті мінез-құлқының сақталуы үшін барлық шараларды қолданады. Сот отырысына төрағалық етушінің өкімдері процестің барлық қатысушылары және сот залында қатысып отырған өзге де тұлғалар үшін міндетті.

ҚПК-тің 7-бабының 22, 23-тармақтарына сәйкес қылмыстық қудалау (айыптау) – қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті және оны жасаған адамды, соңғысының қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәлілігін анықтау мақсатында, сондай-ақ осындай адамға жаза немесе өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету үшін айыптаушы тарап жүзеге асыратын процестік қызмет. Қылмыстық қудалау органдары (лауазымды адамдары) – прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы.

Оқу-әдістемелік құралының 1-тақырыбында процестік функциялар негізінен үш түрге бөлінеді: 1) айыптау, 2) қорғау, 3) қылмыстық істі соттың шешу функциясы деп көрсеткен болатынбыз. Осы функцияларды атқарушы тараптар өз кезегінде айыптаушы және қорғаушы тараптар болып бөлінеді. Айыптаушы тарап – қылмыстық қудалау органдары, сондай-ақ жәбірленуші (жекеше айыптаушы), азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері. Қорғаушы тарап – күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер және оның өкілі.

Прокурор – өз құзыреті шегінде жедел-іздістіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің және сот шешімдерінің, қылмыстық процестің барлық сатыларында қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына және қылмыстық-процестік кодекске сәйкес өкілеттіктерді жүзеге асыратын лауазымды адам: қылмыстық-процестік кодексте белгіленген өкілеттіктер шегінде іс-әрекет жасайтын Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының бірінші орынбасары, орынбасарлары, олардың аға көмекшілері мен көмекшілері, Қазақстан Республикасының Бас әскери және Бас көлік прокурорлары, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың прокурорлары және олардың орынбасарлары, құрылымдық бөлімшелердің бастықтары, олардың орынбасарлары, аға көмекшілер мен көмекшілер, басқармалар мен бөлімдердің аға прокурорлары және прокурорлары, аудандардың, қалалардың прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар, олардың орынбасарлары, аға прокурорлар мен прокурорлар. Соттың қылмыстық істі қарауына қатысатын прокурор айыптауды қолдау арқылы мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекеттік айыптаушы болып табылады. Прокурордың сотқа дейінгі тергеп-тексеру және соттың істі қарауы кезіндегі өкілеттіктері ҚПК-тің 58-бабының 4-бөлігінде бекітілген. Прокурор өзінің процестік өкілеттіктерін жүзеге асырған кезде тәуелсіз болады және заңға ғана бағынады.

Тергеу бөлімінің бастығы – сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органның тергеу бөлімшесінің бастығы және оның өз құзыреті шегінде әрекет ететін орынбасарлары.

Тергеуші – қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді өз құзыреті шегінде жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам: ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушісі және экономикалық тергеу қызметінің тергеушісі, сондай-ақ қылмыстық-процестік кодексте көзделген жағдайларда – прокурор. Тергеуші өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап, ол бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға және қылмыстық-процестік кодексте көзделген барлық тергеу әрекеттерін орындауға құқылы. Тергеуші істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін барлық шараларды қолдануға, адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын көрсететін оған қатысты жеткілікті дәлелдер жиналған адамды күдіктінің іс-әрекетін саралау, қылмыстық-процестік кодекске сәйкес оған бұлтартпау шараларын таңдау, қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайлары баяндалған, жинақталған дәлелдер сипатталған айыптау актісін жасау арқылы қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға міндетті (ҚПК-тің 60-б.).

ҚПК-тің 60-бабының 8-бөлігіне сәйкес тергеуші тергеп-тексерілетін іс бойынша прокурордың процестік шешімдерімен, әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) келіспеген жағдайда, ол жоғары тұрған прокурорға бұл жөнінде шағым жасауға құқылы. Бұдан біз тергеушінің процестік дербестігін көреміз. Сондай-ақ, тергеушінің өзі тергеп-тексеретін істер бойынша анықтау органдарының тергеп-тексеріліп жатқан іске қатысты жедел есепке алу істерімен және жасырын тергеу әрекеттерінің материалдарымен танысуға, оларды қылмыстық-процестік кодексте белгіленген тәртіппен осы іске қосып тігу үшін талап етіп алдыруға, анықтау органдарына орындау үшін міндетті, іздестіру, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу туралы тапсырмалар мен нұсқаулар беруге және олардан тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесуді талап етуге құқығы бар.

Мыналар анықтау органдары болып табылады:

- 1) ішкі істер органдары;
- 2) ұлттық қауіпсіздік органдары;
- 3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет;
- 3-1) экономикалық тергеу қызметі;

4) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында шақыру немесе келісімшарт бойынша әскери қызметін өткеріп жүрген әскери қызметшілер, әскери жиындардан өту кезінде запаста тұрған азаматтар, әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық персонал адамдары өз қызметтік міндеттерін орындауына байланысты немесе осы бөлімдер, құрамалар және мекемелер орналасқан жерде жасаған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – әскери полиция органдары;

арнаулы мемлекеттік органдардың әскери қызметшілері мен қызметкерлері жасаған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – Ұлттық қауіпсіздік комитетінің әскери полиция органдары;

5) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы заңнаманы бұзу, сондай-ақ Қазақстан Республикасының континенттік қайраңында жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – шекаралық қызмет органдары;

6) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында шақыру немесе келісімшарт бойынша әскери қызметін өткеріп жүрген, өздеріне бағынысты әскери қызметшілер, сондай-ақ әскери жиындардан өту кезінде запаста тұрған азаматтар жасаған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша, әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық персонал адамдары өз қызметтік міндеттерін орындауына байланысты немесе осы бөлімдер, құрамалар және мекемелер орналасқан жерде жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – әскери полиция органы болмаған жағдайда, әскери бөлімдердің, құрамалардың командирлері, әскери мекемелер мен гарнизондардың бастықтары;

7) өздерінің қызметкерлері болу елдерінде жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – Қазақстан Республикасы дипломатиялық өкілдіктерінің, консулдық мекемелерінің және өкілетті өкілдіктерінің басшылары;

8) күзетілетін іс-шаралар өткізілетін аймақта жасалған және тізбесі заңда белгіленген күзетілетін адамдарға тікелей қарсы бағытталған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік күзет қызметі;

Көлік қатынасы болмаған кезеңде – анықтау органының барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу және кезек күттірмейтін тергеу әрекеттерін орындау жөніндегі құқықтары мен міндеттері алысқа жүзу сапарындағы теңіз кемелерінің капитандарына, геологиялық-барлау партияларының, осы баптың екінші бөлігінде тізбеленген анықтау органдарынан алыстағы басқа мемлекеттік ұйымдар мен олардың бөлімшелерінің басшыларына да жүктеледі.

Анықтау органының бастығының өкілеттіктері ҚПК-тің 62-бабында бекітілген.

Анықтау нысанында және хаттамалық нысанда жүргізілетін сотқа дейінгі тергеп-тексеру көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында анықтау органы бастығының өкілеттіктеріне өз құзыреті шегінде Бас анықтау органы басқармасының (департаментінің), анықтау органы басқармасының, бөлімінің бастығы және олардың орынбасарлары ие болады.

Анықтаушы – іс бойынша өз құзыретінің шегінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыруға уәкілетті лауазымды адам. Анықтаушы өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап алуға және қылмыстық-процестік кодексте айқындалған нысандарда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыруға, заңда тергеу және басқа да процестік әрекеттерді анықтау органы бастығының бекітуі не келісуі көзделген не прокурордың келісімі, соттың, тергеу судьясының санкциясы немесе соттың шешімі көзделген жағдайларды қоспағанда, оларды жүргізу туралы шешімді дербес қабылдауға құқылы.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процеске қатысатын адамдарды атаңыз. Неліктен олар қылмыстық процесс қатысушылары деп аталады?
2. Қылмыстық процесс қатысушылары қалай топталады?
3. Қылмыстық-процестік функцияларды анықтаңыз – айыптау, қорғау, істі мәні бойынша шешу

4. Сот билігінің органы ретінде сотқа түсініктеме беріңіз. ҚР Конституциясына сәйкес сот өкілеттігін атаңыз
5. Соттың процестің әр сатысындағы өкілеттіктеріне талдау жасаңыз
6. Прокурор қылмыстық процестің әр сатысында қандай функцияларды атқарады? Сотқа дейінгі тергеп-тексерудегі және сот талқылауындағы өкілеттіктерін ашыңыз
7. Алдын ала тергеу органдарын атаңыз
8. Тергеушінің прокурормен және сотпен (судьямен) процестік қарым-қатынасын ашыңыз
9. Анықтау органдарын және олардың негізгі өкілеттіктерін атаңыз?

Дәріс 5. Өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғап процеске қатысушылар. Қылмыстық процестегі өзге қатысушылар (Проблемалық дәріс).

Түйін сөздер: күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, қорғаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер.

Максаты: анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура органдары мен соттың өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғап процеске қатысушылармен қызметін интерпретациялау.

Әдістемесі: Жаттықтырушы ойындар (рөлдік ойындар, имитациялар, іскерлік ойындар және білім беруші ойындар) сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық процестегі мүдделі тұлғалар. Күдікті, оның құқықтары мен міндеттері. Айыпталушы және оның процестік жағдайы. Жәбірленуші, оның құқықтары мен міндеттері. Жеке айыптаушы, оның процестік жағдайы. Азаматтық талапкер және азаматтық жауапкер, олардың құқықтары мен міндеттері.

Қорғаушы. Қорғаушы бола алатын тұлғалар. Қылмыстық іс жүргізуге қорғаушының қатысуы, оның құқықтары мен міндеттері. Қорғаушының міндетті түрде қатысу жағдайлары. Қорғаушыдан бас тарту. Қылмыстық процестегі өкілдер мен заңды өкілдер.

Куә. Сарапшы. Маман. Аудармашы. Куәгерлер. Сот мәжілісінің хатшысы. Сот приставы.

Өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғап процеске қатысушылар (күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, кәмелетке толмаған айыпталушының (күдіктінің) заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жеке айыптаушының өкілдері, азаматтық жауапкердің өкілдері).

Күдікті — өзіне қатысты күдікті ретінде тану туралы қаулы шығарылған, ҚПК-тің 131-бабының тәртібімен ұстап алынған, өзіне қатысты күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығарылған, қылмыстық теріс қылық жасады деген күдіктің болуына байланысты жауап алынған адам (ҚР ҚПК 64-бабы).

Қылмыстық процеске қатысушы ретінде күдіктінің іс жүргізу дәрежесіндегі ерекшеліктері мынадай:

— ол сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезеңіндегі қылмыстық іс-жүргізу ісіне қатысушы болып танылады;

— күдіктіні ұстау сәтінен үш сағат өтпей тұрып хаттама толтырылады ҚР (ҚПК 131-бабының 2-бөлігі);

— ұсталған күдіктіге жеке тінту жүргізіледі (ҚР ҚПК 132-бабы);

— күдікті уақытша ұстау изоляторында ұсталады (ҚР ҚПК 134-бабы);

— қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдік келтірілген адамды ұстап алу мерзімі нақты ұстап алған кезден бастап есептеледі және жетпіс екі сағаттан аспауға тиіс (ҚПК-тің 128-бабының 5-бөлігі).

Күдіктіге қылмыстық қудалау органдарынан немесе соттан жасырынып жүр не істі объективті тергеп-тексеруге немесе сотта талқылауға кедергі келтіреді не қылмыстық әрекетпен айналысуды жалғастырады деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде, сондай-ақ қылмыстық процесті жүргізетін орган үкімнің орындалуын қамтамасыз ету үшін өз өкілеттіктері шегінде осы адамдарға қылмыстық процестік кодекстің 137-бабында көзделген бұлтартпау шараларының бірін қолдануға құқылы.

Күдікті ұстап алуды жүзеге асырған адамнан өзіне тиесілі құқықтар туралы түсіндірме алуға; өзіне не үшін күдік келтірілгенін білуге; өз бетінше немесе өзінің туыстары немесе сенім білдірген адамдары арқылы қорғаушы шақыруға құқылы; іс бойынша азаматтық талап қойылуына байланысты өзін азаматтық жауапкер деп таныған жағдайда оның құқықтарын пайдалануға; таңдаған немесе тағайындалған қорғаушысымен, оның ішінде жауап алу басталғанға дейін оңаша және құпия кездесуге; күдікті қорғаушыдан бас тартқан жағдайларды қоспағанда, қорғаушысы қатысып отырған кезде ғана айғақ беруге; күдікті, азаматтық жауапкер деп тану туралы, іс-әрекетін саралау туралы қаулылардың, ұстап алу хаттамасының, бұлтартпау шарасын таңдау және оның мерзімін ұзарту туралы өтінішхаттың және қаулының, қылмыстық істі тоқтату туралы қаулының көшірмелерін алуға; айғақ беруден бас тартуға; сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамнан кепіл түріндегі бұлтартпау шарасын және күзетпен ұстауға байланысты емес басқа шараларды қолдану тәртібі мен шарттары туралы түсіндірме алуға; дәлелдемелерді ұсынуға; өтінішхатты,

оның ішінде қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхатты және қарсылық білдірулерді мәлімдеуге; ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге; аудармашының тегін көмегін пайдалануға; өзіне қатысты сотқа дейінгі пробацанияны жүргізу үшін пробацания қызметіне жүгінуге; өз өтінішхаты бойынша немесе қорғаушысының не заңды өкілінің өтінішхаты бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қылмыстық қудалау органының рұқсатымен қатысуға; заңда көзделген жағдайларда, оның ішінде медиация тәртібімен жәбірленушімен татуласуға; тергеп-тексерудің кез келген сатысында жазалаудың түрі мен шарасы туралы өз ұсыныстарын баяндай отырып, прокурорға процестік келісім жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге не оны жасасуға келісім білдіруге және процестік келісімді жасасуға; қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес қылмыс туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы өтінішхат мәлімдеуге; өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және хаттамаларға ескертулер беруге; тергеушінің, анықтаушының, прокурордың және соттың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағым келтіруге; өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін өзге де тәсілдермен қорғауға; сараптама тағайындалған және жүргізілген кезде, сондай-ақ өзіне сарапшының қорытындысы ұсынылған кезде ҚПК-тің 274, 286-баптарында көзделген әрекеттерді жүзеге асыруға; тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін ҚПК-те белгіленген тәртіппен іс материалдарымен танысуға және одан, мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді қоспағанда, кез келген мәліметтерді көшіріп алуға, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып, олардың көшірмелерін түсіруге; қылмыстық қудалауды тоқтатуға қарсылық білдіруге; жасырын тергеу әрекеттеріне қатысты мәселелерді қоспағанда, өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын процестік шешімдердің қабылданғаны туралы өзін қылмыстық процесті жүргізетін органның кейінге қалдырмай хабардар етуіне, сондай-ақ олардың көшірмелерін алуға; өзіне қарсы айғақ берген куәден қосымша жауап алу туралы, өзі көрсеткен адамдарды куә ретінде шақыру және олардан жауап алу, олармен беттестіру туралы өтінішхат беруге құқылы (ҚПК 64-бабының 9-бөлігі).

Айыпталушы — өзіне қатысты прокурор айыптау актісін бекіткен, онша ауыр емес қылмыс туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы қаулыны бекіткен, қылмыстық теріс қылық туралы хаттама бекітілген және қылмыстық істі қылмыстық заңның тиісті бабы (баптары) бойынша сотқа жіберу туралы шешім қабылданған, сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстық-процестік кодекстің 617-бабының төртінші бөлігінде көзделген тәртіппен процестік келісім жасасу арқылы аяқталған, анықтау органының бастығы қылмыстық теріс қылық туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы қаулыны бекіткен адам (ҚР ҚПК 65-бабы).

Өзіне қатысты сот талқылауы тағайындалған, ал жекеше айыптау істері бойынша өзіне қатысты шағымды сот өзінің іс жүргізуіне қабылдаған айыпталушы сотталушы деп аталады. Өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған сотталушы сотталған адам деп аталады. Өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыпталушы ақталған адам деп аталады.

Айыпталушы ҚПК-тің 64-бабының тоғызыншы бөлігінде көзделген құқықтарды, яғни күдіктінің құқықтарын пайдалануға, сондай-ақ өзінің не үшін айыпталып отырғанын білуге; прокурор бекіткен айыптау актісінің, қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманың көшірмесін алуға; өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін құралдармен және тәсілдермен қорғауға және қорғануға дайындалу үшін жеткілікті уақыт пен мүмкіндікке ие болуға; іс бойынша азаматтық талап қойылуына байланысты өзін азаматтық жауапкер деп таныған жағдайда оның құқықтарын пайдалануға; тергеп-тексерудің кез келген сатысында процестік келісім жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге немесе оған келісім білдіруге және процестік келісім жасасуға, процестік келісімнің көшірмесін алуға; ҚПК көзделген жағдайларда, қылмыстық істі алқабилер қатысатын соттың қарауы туралы өтінішхат мәлімдеуге құқылы.

Сотталушының бірінші және апелляциялық сатылардағы сотта істі соттың талқылауына қатысуға; қорғаушы тараптың барлық құқықтарын, сондай-ақ соңғы сөз құқығын пайдалануға; сот талқылауының кез келген сатысында ынтымақтастық туралы процестік келісім жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге немесе оған келісім білдіруге және процестік келісім жасасуға; жасалған процестік келісімнен сот шешім қабылдау үшін кеңесу бөлмесіне кеткен кезге дейін бас тартуға; жария сот талқылауын талап етуге; істі тоқтатуға қарсылық білдіруге құқығы бар.

Сотталған адамның немесе ақталған адамның сот отырысының хаттамасымен танысуға және оған ескертулер беруге; соттың үкіміне, қаулысына, судьяның қаулысына шағым жасауға және шағым жасалған шешімдердің көшірмелерін алуға; іс бойынша келтірілген шағымдар, прокурордың өтінішхаттары және наразылықтар туралы білуге, оларға қарсылықтар беруге; келтірілген шағымдардың, прокурор өтінішхаттарының және наразылықтардың сотта қаралуына қатысуға; ынтымақтастық туралы процестік келісім жасасу туралы өтінішхат мәлімдеуге немесе оған келісім білдіруге және процестік келісім жасасуға құқығы бар.

Қорғаушы – қорғалуға құқығы бар куәның, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның құқықтары мен мүдделерін заңда белгіленген тәртіппен қорғауды жүзеге асыратын және оларға қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде заң көмегін көрсететін адам (ҚПК-тің 66-б.). Адвокат қорғаушы ретінде қатысады. Адвокат қылмыстық процеске қорғаушы ретінде қатысқан кезде қорғалуға құқығы бар куәның, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның жазбаша арызы бойынша оларды адвокатпен қатар қорғауды мына адамдардың біреуі: жұбайы (зайыбы) немесе жақын туысы, қорғаншысы, қамқоршысы не қорғалатын адамды қорғаншылыққа немесе

асырауына алған ұйымның өкілі жүзеге асыра алады. Шетелдік адвокаттардың іске қорғаушылар ретінде қатысуына, егер бұл Қазақстан Республикасының тиісті мемлекетпен жасасқан халықаралық шартында өзара түсіністік негізде көзделсе, заңнамада белгіленген тәртіппен жол беріледі.

Қорғаушының қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуы, егер:

- 1) бұл туралы күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам өтінішхат берсе;
- 2) күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам кәмелеттік жасқа толмаса;
- 3) күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам дене немесе психикалық кемістігі салдарынан өзінің қорғалу құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмаса;
- 4) күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам сот ісі жүргізілетін тілді білмесе;
- 5) адамға жазалау шарасы ретінде он жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру, өмір бойына бас бостандығынан айыру не өлім жазасы тағайындалуы мүмкін болатын қылмыс жасады деп күдік келтірілсе, айып тағылса;
- 6) күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға, сотталған адамға бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстау қолданылса немесе олар стационарлық сот-психиатриялық сараптамаға мәжбүрлеп жіберілсе;
- 7) күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың, сотталғандардың, ақталғандардың мүдделері арасында қайшылықтар болып, олардың біреуінің қорғаушысы болса;
- 8) қылмыстық процеске жәбірленушінің (жекеше айыптаушының) немесе азаматтық талапкердің өкілі қатысса;
- 9) іс сотта қаралған кезде оған мемлекеттік айыптауды қолдайтын прокурор (мемлекеттік айыптаушы) қатысса;
- 10) күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде болса және қылмыстық қудалау органдарына немесе сотқа келуден жалтарса;
- 11) процестік келісім және оны жасасу туралы өтінішхат мәлімделсе, міндетті.

Қорғаушы:

- 1) күдіктімен, айыпталушымен саны мен ұзақтығы шектелмейтін оңаша және құпия кездесуге;
- 2) заңда көзделген тәртіппен, қылмыстық іс материалдарына міндетті түрде қоса тігілуге жататын, заң көмегін көрсету үшін қажетті нәрселерді, құжаттарды, мәліметтерді, сондай-ақ өзге де деректерді жинауға және ұсынуға;
- 3) күдіктіден, айыпталушыдан жауап алуға, сондай-ақ олардың қатысуымен немесе олардың өтінішхаты не қорғаушының өз өтінішхаты бойынша жүргізілетін өзге де тергеу әрекеттеріне және процестік әрекеттерге, оның ішінде қарап-тексеруге, тінтуге, алуға қатысуға;
- 4) қарсылық білдірулерді мәлімдеуге;
- 5) күдіктіге, айыпталушыға ұсынылған не ұсынылуға тиіс болатын ұстап алу хаттамасымен, бұлтартпау шарасын қолданудың және күзетпен ұстаудың, ұйқамақтың мерзімін ұзарту туралы қаулымен, іс бойынша мерзімдерді ұзу туралы хабарламамен, күдіктінің немесе қорғаушының өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен, ал сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін – істің барлық материалдарымен танысуға, одан мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді және айыптау куәларының тізімін қоспағанда, кез келген мәліметті кез келген көлемде көшіріп алуға, ғылыми-техникалық құралдардың көмегімен көшірмесін түсіруге, күдіктіге күдікті деп тану туралы, күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы жария етілген кезде қатысуға;
- 6) өтінішхаттарды, оның ішінде қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхатты мәлімдеуге;
- 7) кез келген сатыдағы сотта істі алдын ала тыңдауға, сот талқылауына қатысуға, сот жарыссөздерінде сөйлеуге, істі жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта бастау кезінде, соттың бұлтартпау шарасын санкциялау туралы өтінішхаттарды қарауы кезінде, күзетпен ұстау, ұйқамақ мерзімін ұзарту туралы өтінішхаттарды қарау кезінде, тергеу судьясы қорғаушы тараптың шағымдары мен өтінішхаттарын қараған кезде, айғақтар сақтауға қою кезінде сот отырысына қатысуға;
- 8) сот отырысының хаттамасымен танысуға, бұл ретте хаттаманың соңына өз қолын қоюға құқылы, ал сот отырысы хаттамасының бір бөлігімен танысқан кезде осы бөліктің соңына қол қоюға және оған ескерту енгізуге;
- 9) өзіне және өзінің қорғауындағы адамға табыс етілуге жататын процестік құжаттардың көшірмелерін алуға;
- 10) қылмыстық процесті жүргізетін адамның және қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдардың заңсыз әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) қарсылық білдіруге, бұл қарсылықтарды процестік құжаттарға енгізуді талап етуге;
- 11) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне шағым келтіруге және оларды қарауға қатысуға;
- 12) заңға қайшы келмейтін кез келген басқа да қорғау құралдары мен тәсілдерін пайдалануға;
- 13) қорғауындағы адамның қатысуымен процестік әрекеттің өткізілетін уақыты мен орны туралы, сондай-ақ қорғаушы тараптың шағымдарын, бұлтартпау шарасын қолдану, күзетпен ұстау мерзімін ұзарту, айғақтарды сақтауға қою туралы өтінішхаттарды қарауға байланысты барлық сот отырыстары туралы қылмыстық процесті жүргізетін орган арқылы күні бұрын хабардар етілуге құқылы.

Қорғаушы: өзінің қорғауындағы адамның мүдделеріне қарсы қандай да бір әрекеттер жасауға және оған тиесілі құқықтарды жүзеге асыруына кедергі келтіруге; қорғауындағы адамның ұстанымына қарамастан, оның қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысы барын және оны жасауда кінәлі екенін мойындауға, қорғауындағы адамның жәбірленушімен татуласқаны туралы мәлімдеуге; азаматтық талап қоюды мойындауға; қорғауындағы адам берген шағымдар мен өтінішхаттарды кері қайтарып алуға; заң көмегін көрсетуге өтініш білдіру және оны жүзеге асыруға байланысты өзіне белгілі болған мәліметтерді жариялауға құқылы емес.

Қылмыстық құқық бұзушылық өзіне тікелей моральдық, тәндік немесе мүліктік зиян келтірді деп пайымдауға негізі бар тұлға қылмыстық процесте тиісті қаулы шығарылғаннан кейін жәбірленуші деп танылады. Есі дұрыс емес адам жасаған, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде тыйым салынған іс-әрекетпен оған зиян келтірілген жағдайларда да тұлға жәбірленуші деп танылады.

Жәбірленушінің:

- 1) келтірілген күдік пен тағылған айыптау туралы білуге;
- 2) ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге;
- 3) дәлелдемелерді ұсынуға;
- 4) өтінішхаттар мен қарсылық білдірулерді мәлімдеуге;
- 5) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;
- 6) өкілінің болуына;
- 7) қылмыстық қудалау органы одан дәлелдеу құралы ретінде алып қойған немесе өзі ұсынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаған адамнан алып қойылған, өзіне тиесілі мүлікті алуға, өзіне тиесілі құжаттардың төлнұсқаларын алуға;

8) заңда көзделген жағдайларда күдіктімен, айыпталушымен, сотталушымен татуласуға, оның ішінде медиация тәртібімен татуласуға;

8-1) қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес қылмыс туралы іс бойынша бұйрықтық іс жүргізуді қолдануға келісім білдіруге;

9) өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және оларға ескертулер беруге;

10) өз өтінішхаты не өз өкілінің өтінішхаты бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне тергеушінің немесе анықтаушының рұқсатымен қатысуға;

11) сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға, одан, мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді қоспағанда, кез келген мәліметті және кез келген көлемде көшіріп алуға;

12) өзіне және өзінің отбасы мүшелеріне қауіпсіздік шараларын ұсыну, жеке өмірінің мән-жайларын жария етпеу туралы, күдіктіге қатысты жақындауға тыйым салуды қолдану туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;

13) өзін жәбірленуші деп тану немесе танудан бас тарту, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы қаулылардың, айыптау актісінің көшірмелерін, сондай-ақ бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы соттың үкімі мен қаулысының көшірмелерін алуға;

14) бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы сотта істі соттың талқылауына қатысуға;

15) сот жарыссөздерінде сөйлеуге;

16) айыптауды, оның ішінде мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда да қолдауға;

17) сот отырысының хаттамасымен танысуға, бұл ретте хаттаманың соңына өз қолын қоюға, ал сот отырысы хаттамасының бір бөлігімен танысқан кезде осы бөліктің соңына қол қоюға; ал сот отырысында аудио-, бейнетіркеу қолданылған жағдайда – хаттаманың соңына қол қоюға, хаттамаға ескертулер беруге құқылы;

18) қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым келтіруге;

19) соттың үкімі мен қаулысына шағым жасауға;

20) іс бойынша келтірілген шағымдар, прокурордың өтінішхаттары және наразылықтар туралы білуге, оларға қарсылықтар беруге және оларды қарауға қатысуға;

21) өз құқықтары мен заңды мүдделерін заңға қайшы келмейтін өзге де тәсілдермен қорғауға;

22) тараптардың процестік келісім жасасу ниеті, оның шарттары мен салдары туралы білуге, қылмыспен келтірілген залалды өтеу бойынша өз шарттарын ұсынуға не оны жасасуға қарсылық білдіруге;

23) Қазақстан Республикасының Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы заңнамасына сәйкес өтемақы алуға құқығы бар.

Жәбірленуші: қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуге, іс бойынша барлық белгілі мән-жайларды шынайы хабарлауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге; өзіне іс бойынша белгілі мән-жайлар туралы мәліметтерді жария етпеуге; тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысы уақытында белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті. Жәбірленуші айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылықта болады.

Жекеше айыптау ісі бойынша сотқа шағым берген және сотта айыптауды қолдайтын тұлға, сондай-ақ жариялы және жекеше-жариялы айыптау істері бойынша мемлекеттік айыптаушы айыптаудан бас тартқан жағдайда, сотта айыптауды жеке өзі қолдайтын жәбірленуші жекеше айыптаушы болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықпен немесе есі дұрыс емес адамның іс-әрекетімен келтірілген мүліктік немесе моральдық зиянды өтеу туралы азаматтық талап қойған жеке немесе заңды тұлға азаматтық талапкер болып танылады. Қылмыстық істе өзіне талап қойылған жеке немесе заңды тұлға азаматтық жауапкер болып танылады.

Қылмыстық процесте жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жекеше айыптаушының заңды мүдделерін білдіруге заң күшімен құқықты және қылмыстық процесті жүргізетін органның қаулысымен процеске қатысуға жіберілген адвокаттар мен өзге де тұлғалар жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және жекеше айыптаушының өкілдері бола алады.

Қылмыстық процесте азаматтық жауапкердің заңды мүдделерін білдіруге заң күшімен құқықты және қылмыстық процесті жүргізетін органның қаулысымен процеске қатысуға жіберілген адвокаттар және өзге де тұлғалар азаматтық жауапкердің өкілдері болып танылады. Азаматтық жауапкердің өкілдері Азаматтық іс жүргізу кодексіне сәйкес өздері өкілі болып отырған жеке немесе заңды тұлғалар сияқты процестік құқықтарға ие болады.

Қылмыстық процестегі өзге қатысушылар. Куә. Сарапшы. Маман. Аудармашы. Куәгерлер. Сот мәжілісінің хатшысы. Сот приставы.

Қылмыстық процеске қатысушылардың үшінші тобын шартты түрде үш шағын топқа бөлуге болады.

Бірінші шағын топ — дәлелдер беру жөніндегі міндеттерді орындайтын процеске қатысушылар. Оларға жататындар: куәлер мен сарапшылар;

Екінші шағын топ - іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асыру үшін тартылатын процеске қатысушылар. Бұған кіретіндер: куәгерлер, аудармашылар, мамандар, сот отырысының хатшысы, кепілдік берушілер, тануды жүзеге асыратын статистер, тінту мен алу жүргізілетін адамдар, олардың отбасыларының кәмелетке толмаған мүшелері немесе тұрғын үй пайдалану ұйымының өкілдері және т.б.;

Үшінші шағын топ — сот шешімдерін орындауға және осыған байланысты үкімді орындау сатысында пайда болатын іс жүргізу мәселелерін шешуге қатысатын мекемелер мен ұйымдар. Бұл шағын топ құрамына мыналар кіреді: үкімдер мен қаулылардың нақты орындалуын жүзеге асыратын әкімшілік өкілдері, сотталушыны ауруына, мүгедектігіне байланысты босату немесе оны ауруханаға орналастыру туралы қорытынды берген дәрігерлік комиссиялар өкілдері және т.б.

Құрамына үш шағын топ кіретін үшінші жіктеу тобы ең көлемді топ. Оған осы топты өзге топтардан ерекшелейтін жекелеген белгілер, атап айтқанда мыналар тән:

- олардың қатысуы сот терелігін жүзеге асыру үшін тиісті жағдайлар калыптастыру қажеттігінен туындаған; олардың қызметі қосалқы сипатта болады;
- бұл қатысушыларда дербес тұтас іс жүргізу функциялары болмайды;
- олар процеске оқта-текте, мезгіл-мезгіл қатысады;
- олар сот пен тергеудің іс жүргізушілік функцияларын толық орындауы үшін соларға жәрдем көрсетеді;
- бұл қатысушылар істе әлдебір мүдде көздемейді;
- олардың құқықтық жағдайы, әдетте, олардың қатысуымен жүргізілетін іс жүргізу әрекеттерінің тәртібін реттейтін нормаларда регламенттеледі.

Куә. Іс үшін маңызы бар қандай да бір мән-жай белгілі болуы мүмкін кез келген адам айғақтар беру үшін куә ретінде шақырылуы және одан жауап алынуы мүмкін. (ҚР КПК 78-бап).

Куә ретінде жауап алынуға жатпайды:

1) қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуына байланысты, сондай-ақ сот шешімін шығару кезінде туындаған мәселелерді кеңесу бөлмесінде талқылау барысында өздеріне белгілі болған істің мән-жайлары туралы – судья, алқаби;

2) төрешінің міндеттерін атқаруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы — төреші;

3) өзінің міндеттерін орындауына байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның қорғаушысы, сол сияқты олардың заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілі, сондай-ақ куәнің адвокаты;

4) тәубаға келу үстінде өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – діни қызметші;

5) өзінің жасының толмауына не психикалық немесе дене кемістіктеріне байланысты іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдауға және олар туралы айғақ беруге қабілетсіз адам;

6) заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, медиацияны жүргізуге байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – медиатор;

7) ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін жағдайларды қоспағанда, өз қызметін жүзеге асыруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – ұлттық алдын алу тетігінің қатысушысы.

Куәнің:

1) қылмыстық жазаланатын іс-әрекет немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін оның өзін, жұбайын (зайыбын) немесе жақын туыстарын қудалауға әкеп соғатын айғақтар беруден бас тартуға;
2) өзінің ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақтар беруге;
3) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;
4) өзінен жауап алуға қатысатын аудармашыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге;
5) жауап алу хаттамасына айғақтарды өз қолымен жазуға;
6) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым келтіруге, өзінің құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты, оның ішінде қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхаттар мәлімдеуге құқығы бар.

Куә:

1) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың шақыруы бойынша келуге;
2) іс бойынша болғанның бәрін шынайы түрде хабарлауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге;
3) егер өзіне бұл туралы анықтаушы, тергеуші немесе прокурор ескерткен болса, іс бойынша өзіне белгілі мән-жайлар туралы мәліметтерді жария етпеуге;
4) тергеу әрекеттерін жүргізген кезде және сот отырысы уақытында белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Егер адам қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызда және хабарда оны жасаған адам ретінде көрсетілсе не қылмыстық процеске қатысатын куә оған қарсы айғақ берсе, бірақ мұндай адамға процестік ұстап алу қолданылмаса не оны күдікті деп тану туралы қаулы шығарылмаса, онда ол қорғалуға құқығы бар куә мәртебесін алады.

Қорғалуға құқығы бар куәнің:

1) қылмыстық жазаланатын іс-әрекет немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін оның өзін, жұбайын (зайыбын) немесе жақын туыстарын қудалауға әкеп соқтыратын айғақтар беруден бас тартуға;
2) өз бетінше немесе үшінші тұлғалар арқылы адвокат шақыртуға;
3) жауап алу басталғанға дейін өзі таңдаған, қорғаушы ретінде қатысатын адвокаттың қатысуымен айғақтар беруге;
4) ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақтар беруге;
5) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;
6) өзінен жауап алуға қатысатын аудармашыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге;
7) жауап алу хаттамасына өз айғақтарын өз қолымен жазуға;
8) жедел-іздістіру, қарсы барлау іс-шараларының және жасырын тергеу іс-қимылдарының материалдарын қоспағанда, осы баптың бесінші бөлігінде көрсетілген құжаттармен танысуға;
9) өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және оларға ескертулер беруге, дәлелдемелерді ұсынуға;
10) өзінің құқықтары мен заңды мүдделеріне қатысты, оның ішінде сараптама жүргізу және қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;
11) қарсылық білдірулерді мәлімдеуге;
12) өзіне қарсы куә болғандармен беттесуге;
13) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағым келтіруге құқығы бар.

Қорғалуға құқығы бар куә: соттың, прокурордың, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның шақыруы бойынша келуге; тергеу әрекеттерін жүргізген кезде және сот отырысы уақытында белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Сарапшы ретінде арнаулы ғылыми білімі бар, іске мүдделі емес адам шақырылуы мүмкін.

Сарапшының:

1) сараптаманың нысанасына жататын материалдармен (іс материалдарымен) танысуға;
2) қорытынды беру үшін өзіне қажетті қосымша материалдарды беру туралы, сондай-ақ қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;
3) қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатымен процестік әрекеттерді жүргізуге және сот отырысына қатысуға және оларға қатысатын тұлғаларға сараптама нысанасына қатысты сұрақтар қоюға;
4) өзі қатысқан процестік әрекеттің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің әрекеттері мен айғақтарының толық және дұрыс тіркелуіне қатысты, хаттамаларға енгізілуге жататын ескертулер жасауға;
5) сараптаманы тағайындаған органның келісімі бойынша, сот-сараптамалық зерттеу барысында анықталған, іс үшін маңызы бар, сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыда қамтылған мәселелердің шегінен шығатын мән-жайлар бойынша өз құзыреті шегінде қорытынды беруге;
6) ана тілінде немесе өзі білетін тілде қорытынды ұсынуға және айғақтар беруге; аудармашының тегін көмегін пайдалануға; аудармашыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге;
7) қылмыстық процесті жүргізетін органның және іс бойынша іс жүргізуге қатысатын өзге де тұлғалардың сараптама жүргізу кезінде өзінің құқықтарына қысым көрсететін шешімдері мен әрекеттеріне шағым жасауға;

8) сараптама жүргізу кезінде шегілген шығыстарға өтем және егер сот сараптамасын жүргізу өзінің лауазымдық міндеттерінің шеңберіне кірмейтін болса, орындалған жұмысы үшін сыйақы алуға құқығы бар.

Сарапшы қылмыстық процесті жүргізетін органды хабардар етпестен, процеске қатысушылармен сараптама жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізуге; зерттеу үшін материалдарды өз бетінше жинауға; егер сараптама тағайындаған органның бұған арнайы рұқсаты болмаса, объектілерді толық немесе ішінара жоюға не олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге әкеліп соғуы мүмкін зерттеулер жүргізуге құқылы емес.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге **маман** ретінде қатысу үшін қылмыстық процестің қатысушыларына өзінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану жолымен дәлелдемелерді жинауда, зерттеуде және бағалауда жәрдем көрсету үшін қажетті арнаулы білімі бар, іске мүдделі емес адам тартылуы мүмкін (ҚПК-тің 80-б.). Кәмелетке толмаған адамның қатысуымен болатын тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын педагог та, психолог та, сол сияқты оны сарапшы етіп тағайындаған жағдайларды қоспағанда, тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын дәрігер де мамандар болып табылады.

Маманның:

- 1) зерттеу нысанына жататын материалдармен танысуға;
- 2) қорытынды беру үшін өзіне қажетті қосымша материалдар беру туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;
- 3) өзінің шақырылу мақсатын білуге;
- 4) егер тиісті арнаулы білімі мен дағдысы болмаса, іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға;
- 5) тергеу немесе сот әрекетіне қатысушыларға қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатымен сұрақтар қоюға; олардың назарын дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға және ғылыми-техникалық құралдарды қолдануға жәрдем көрсету, істің материалдарын зерттеу, сараптама тағайындауға материалдар дайындау кезіндегі өзінің әрекеттеріне байланысты мән-жайларға аударуға;

- 6) қылмыстық процесті жүргізетін органның, соттың тағайындауы бойынша іс материалдарына, салыстырма зерттеулерді қоспағанда, оның барысы мен нәтижелерін Кодекстің 199-бабының тоғызыншы бөлігінде көзделген тәртіппен қылмыстық іске қосып тігілетін хаттамада не ресми құжатта көрсете отырып, объектілердің толық немесе ішінара жойылуына не олардың сыртқы түрінің немесе негізгі қасиеттерінің өзгеруіне әкеп соқпайтын зерттеулер жүргізуге құқығы бар. Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің маманы қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатымен сот-сараптамалық зерттеулердің барысы мен нәтижелерін Кодекстің 117-бабының талаптарына сәйкес ресімделген маманның қорытындысында көрсете отырып, осы объектілер бойынша оны жүргізуді жокқа шығармайтын көлемде осы объектілердің ішінара жойылуына әкелетін салыстырмалы зерттеулер жүргізуге;

- 7) өзі қатысқан тергеу әрекетінің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің қатысуымен жүргізілген әрекеттердің барысы мен нәтижелерінің тіркелуінің толықтығы мен дұрыстығына қатысты, хаттамаға енгізілуге жататын мәлімдемелер мен ескертулер жасауға;

- 8) қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне шағым келтіруге;
- 9) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;
- 10) аудармашыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге;
- 11) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхат мәлімдеуге;
- 12) егер іс бойынша іс жүргізуге қатысуы оның лауазымдық міндеттерінің шеңберіне кірмейтін болса, өзінің тергеу немесе сот әрекеттеріне қатысуына байланысты шеккен шығыстарына өтем және орындаған жұмысы үшін сыйақы алуға құқығы бар.

Маман:

- 1) қылмыстық процесті жүргізетін органға хабардар етпестен, процеске қатысушылармен зерттеу жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізуге;

- 2) зерттеу материалдарын өз бетінше жинауға құқылы емес.

Осы шектеулер осы баптың екінші бөлігінде көрсетілген адамдарға қолданылмайды.

Маман:

- 1) қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуге;
- 2) дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға жәрдем көрсету үшін арнаулы білімін, дағдысын және ғылыми-техникалық құралдарды пайдалана отырып, тергеу әрекеттерін жүргізу мен сот талқылауына қатысуға;

- 3) өзі орындаған әрекеттерге қатысты түсінік беруге, ал осы баптың екінші бөлігінде көзделген жағдайда зерттеу жүргізуге және қорытынды беруге;

- 4) істің мән-жайлары туралы мәліметтерді және іске қатысуына байланысты өзіне белгілі болған өзге де мәліметтерді жария етпеуге;

- 5) тергеу әрекеттері жүргізілген кезде және сот отырысы уақытында тәртіп сақтауға;

- 6) зерттеуге ұсынылған объектілердің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

Аударма жасау үшін білу қажет тілді меңгерген және күдікті, айыпталушы, сотталушы, олардың қорғаушылары не жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері, сондай-ақ

куәлар және өзге де процеске қатысушылар іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмеген жағдайларда, сол сияқты жазбаша құжаттарды аудару үшін тергеу және сот әрекеттеріне қатысуға тартылған, іске мүдделі емес адам аудармашы ретінде шақырылады (ҚПК-тің 81-б.).

Аудармашының:

- 1) аударманы жүзеге асыру кезінде қатысатын адамдарға аударманы нақтылау үшін сұрақтар қоюға;
- 2) жүргізуіне өзі қатысқан тергеу әрекеттерінің немесе өзге де процестік әрекеттердің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және аударманың толықтығы мен дұрыстығына қатысты, хаттамаға енгізілуге жататын ескертулер жасауға;
- 3) егер оның аудару үшін қажетті білімі болмаса, іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға;
- 4) қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне шағым келтіруге;
- 5) егер іс бойынша іс жүргізуге қатысу оның лауазымдық міндеттерінің шеңберіне кірмейтін болса, өзінің тергеу әрекеттеріне және өзге де процестік әрекеттерге қатысуына байланысты шеккен шығыстарына өтем және орындаған жұмысы үшін сыйақы алуға;
- 6) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхат мәлімдеуге құқығы бар.

Аудармашы:

- 1) қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуге;
- 2) өзіне тапсырылған аударманы дәл және толық орындауға;
- 3) өзінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамасында, сондай-ақ процеске қатысушыларға олардың ана тіліндегі немесе олар білетін тілдегі аудармасымен бірге табыс етілетін процестік құжаттарда аударманың дұрыстығын өзінің қолымен куәландыруға;
- 4) аудармашы ретінде тартылуына байланысты өзіне белгілі болған істің мән-жайлары туралы мәліметтерді немесе өзге де деректерді жария етпеуге;
- 5) тергеу әрекеттері жүргізілген кезде және сот отырысы уақытында тәртіп сақтауға міндетті.

Қылмыстық қудалау органы қылмыстық-процесте көзделген жағдайларда тергеу әрекетін жүргізу фактісін, оның барысы мен нәтижелерін куәландыру үшін тартқан адам куәгер болып табылады (ҚПК-тің 82-б.).

Куәгердің:

- 1) тергеу әрекеттерін жүргізуге қатысуға;
- 2) тергеу әрекеті жөнінде хаттамаға енгізілуге жататын мәлімдемелер мен ескертулер жасауға;
- 3) өзі қатысқан тергеу әрекетінің хаттамасымен танысуға;
- 4) қылмыстық қудалау органының әрекеттеріне шағым келтіруге;
- 5) қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өзі шеккен шығыстарға өтем алуға;
- 6) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхатты мәлімдеуге құқығы бар.

Куәгер:

- 1) қылмыстық қудалау органының шақыруы бойынша келуге;
- 2) тергеу әрекетін жүргізуге қатысуға;
- 3) тергеу әрекетінің хаттамасында осы әрекеттің жүргізілу фактісін, оның барысы мен нәтижелерін өзінің қолымен куәландыруға;
- 4) анықтаушының, тергеушінің, прокурордың рұқсатынсыз сотқа дейінгі тергеп-тексеру материалдарын жария етпеуге;
- 5) тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде тәртіп сақтауға міндетті.

Сот отырысының хаттамасын жүргізетін, сондай-ақ сот отырысының аудио-, бейнетіркелуін қамтамасыз ететін, қылмыстық іске мүдделі емес мемлекеттік қызметші сот отырысының хатшысы болып табылады (ҚПК-тің 83-б.).

Өзіне соттар қызметінің белгіленген тәртібін қамтамасыз ету жөніндегі заңмен жүктелген міндеттерді орындайтын лауазымды адам сот приставы болып табылады (ҚПК-тің 84-б.). Сот приставы сот талқылауы кезінде залдағы тәртіпті сақтап тұрады, төрағалық етушінің өкімдерін орындайды және соттарда судьяларды, куәларды және процеске басқа да қатысушыларды қорғауды жүзеге асырады, оларды бөгде адамдардың ықпалынан қорғайды, соттың процестік әрекеттер жүргізуіне жәрдемдеседі, сотқа келуден жалтарған адамдарды күштеп әкелуді жүзеге асырады, өзіне заңмен жүктелген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Тараптар заң талаптарына сәйкес медиацияны жүргізу үшін тартатын тәуелсіз жеке тұлға медиатор болып табылады (ҚПК-тің 85-б.).

Медиатор:

- 1) медиация тараптарына қылмыстық процесті жүргізетін орган беретін ақпаратпен танысуға;
- 2) медиация тараптары болып табылатын қылмыстық процеске қатысушылар туралы деректермен танысуға;
- 3) қылмыстық-процестік заңға сәйкес кездесулердің саны мен ұзақтығын шектемей, медиация тараптары болып табылатын қылмыстық процеске қатысушылармен оңаша және құпия кездесуге;
- 3) тараптарға медиация тәртібімен татуласуға қол жеткізу туралы келісім жасасуға жәрдемдесуге құқылы.

Медиатор медиация жүргізген кезінде медиация тараптарының келісуімен ғана әрекет жасауға; медиация басталғанға дейін медиация тараптарына оның мақсаттарын, сондай-ақ олардың құқықтары мен

міндеттерін түсіндіруге; медиация рәсімін өткізуге байланысты өзіне белгілі болған мәліметтерді жария етпеуге міндетті.

Тексеру сұрақтары:

1. Қай кезден бастап тұлға: күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам болып саналады?
2. Күдіктінің құқықтарының мәнін ашыңыз
3. Қылмыстық істе айыпталушы қай кезден бастап пайда болады?
4. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде күдікті, айыпталушы анықтаушының, тергеушінің, прокурордың қандай шешімдеріне, әрекеттеріне шағымдана алады?
5. Қылмыстық процесте кімдер қорғаушы ретінде қатыса алады?
6. Қорғаушының күдіктімен, айыпталушымен процестік қарым-қатынасы мен міндеттерін ашыңыз
7. Қорғаушының міндетті қатысу негіздерін атаңыз
8. Қорғаушыны шақыру, тағайындау, алмастыру, оның еңбегіне ақы төлеу қалай жүзеге асырылады?
9. Қорғаушы іске қай кезден бастап қатысуы мүмкін?
10. Қорғаушының өкілеттіктерін атаңыз
11. Қорғаушының процестік жағдайы немен анықталады?
12. Кім және қандай тәртіпте жәбірленуші болып танылады?
13. Жеке айыптау істері бойынша жәбірленушінің құқықтық жағдайының ерекшеліктері?
14. Жәбірленушінің құқықтары мен міндеттерін атаңыз
15. Азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкердің құқықтарын атаңыз

МОДУЛЬ 2. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУ МҮМКІНДІГІН БОЛҒЫЗБАЙТЫН МӘН-ЖАЙЛАР. ӨТІНІШХАТТАР. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР МЕН ДӘЛЕЛДЕУ

Дәріс 6. Қылмыстық процеске қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайлар. Қарсылық білдіру (Аналитикалық дәріс).

Түйін сөздер: қылмыстық процеске қатысу, қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайлар, қарсылық білдіру.

Мақсаты: қылмыстық процесте пайда болатын құқықтық қатынастарды, қылмыстық процеске қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайларды, қарсылық білдіру мәселелерін шешу қабілетін қалыптастыру.

Әдістемесі: әлеуметтік жобалар және оқудың өзге аудиториядан тыс әдістері (әлеуметтік жобалар, сайыс, радио және газеттер, фильмдер). Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық процеске қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайлар.

Қарсылық білдіру және қылмыстық процеске қатысудан шеттету туралы өтінішхаттар мен оған қатысудан босату.

Қарсылық білдіру негіздері мен тәртібі.

Судьяға қарсылық білдіру.

Прокурорға қарсылық білдіру.

Тергеушіге және анықтаушыға қарсылық білдіру.

Куәгерге қарсылық білдіру

Сот отырысының хатшысына және сот приставына қарсылық білдіру. Аудармашыға және маманға қарсылық білдіру.

Сарапшыға қарсылық білдіру. Қорғаушыны, жәбірленушінің (жекеше айыптаушының), азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілін қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету.

Процестің объективті және әділ болуының маңызды кепілдіктерінің бірі ретінде заңда қылмыстық процеске қатысуды болдырмайтын жағдайлар жөнінде ереже бекітілгендігін ескеру қажет. Бұл ереже қылмыстық іс бойынша ҚПК-інде бекітілген жағдайлардың болуы (оған қатысушы адамдарды іс жүргізуден шығаруды талап етеді (ҚПК-нің 11-тарауы, 86-94-баптары).

Заң бойынша қылмыстық процеске қатысуды болдырмайтын жағдайлар жөнінде ереже мына адамдарға қолданылады:

1) Қылмыстық іс жүргізу органдарының лауазымды адамдарына (судьяға, прокурорға, тергеушіге, анықтаушыға);

2) Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы өзге тұлғаларға (сарапшыға, маманға, аудармашыға, куәгерге, сот отырысының хатшысына, сот приставына);

3) Басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғап іске қатысушыларға (қорғаушыға, сондай-ақ жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілдеріне).

Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы, қорғаушы, жәбірленушінің (жекеше айыптаушының), азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің өкілі, куәгер, сот отырысының хатшысы, сот приставы, аудармашы, сарапшы, маман қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге өздерінің қатысуын болғызбайтын мән-жайлар бар болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шет қалуға міндетті не оларға қылмыстық процеске қатысушылардың қарсылық білдіретіні мәлімделуге тиіс. Қылмыстық процесті жүргізетін орган іс бойынша іс жүргізуден шеттету туралы мәлімделген қарсылық білдірулер мен өтінішхаттарды өз құзыретінің шегінде шешуге немесе адамның қылмыстық процеске қатысуын болғызбайтын мән-жайлар анықталған кезде тиісті қаулы шығару арқылы оны өз бастамасы бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттетуге құқылы.

Егер процеске өзге де қатысушыларға қатысты қарсылық білдірулерді шешуге уәкілетті адамға қарсылық білдірумен бір мезгілде процеске басқа да қатысушыларға қарсылық білдіру мәлімделсе, онда бірінші кезекте осы уәкілетті адамға қарсылық білдіру туралы мәселе шешіледі. Егер қылмыстық сот ісін жүргізуге бір мезгілде бірнеше адамның қатысуы олардың туыстық қатынастарына немесе басқа да жеке тәуелділік қатынастарына байланысты бола алмайтын жағдайда, процеске қатысушы жағдайына басқалардан кейінірек ие болған адамдар қылмыстық процестен шет қалуға тиіс. Егер туыстық немесе басқа да жеке тәуелділік қатынастармен байланысты адамдар соттың құрамында болса, төрағалық етуші таңдаған адам қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден шеттетілуге жатады. Қылмыстық процеске қатысуын кодексте көзделген қандай да бір мән-жайлар жоққа шығармайтын сот отырысының хатшысын, сот приставын, аудармашыны, маманды, сарапшыны олардың өтінуі бойынша өздерінің процестік функцияларын орындауына кедергі келтіретін дәлелді себептерінің болуына орай мұндай қатысудан қылмыстық процесті жүргізетін орган босатуы мүмкін.

ҚПК-нің 87-89-баптарында судьяның, прокурордың, тергеушінің және анықтаушының іс жүргізуге қатысуын болдырмайтын жағдайлар көзделген. Бұл баптарға сәйкес, олардың әрқайсысы мынадай жағдайларда қылмыстық процеске қатыса алмайды:

- Заңға сәйкес қылмыстық іс соттылығына жатқызылған судья болып табылмаса;
- Осы қылмыстық іс бойынша тергеу судьясы ретінде қатысқан болса, тергеу судьясының қаулыларына шағымдарды, наразылықтарды қараған болса;
- Осы іс бойынша жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер болып табылса, куә ретінде шақырылса не шақырылуы мүмкін болса;
- Осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге сарапшы, маман, аудармашы, куәгер, сот отырысының хатшысы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, қорғаушы, күдіктінің, айыпталушының заңды өкілі, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілі ретінде қатысса;
- Жәбірленушінің, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің немесе олардың өкілдерінің туысы, күдіктінің, айыпталушының немесе оның заңды өкілінің туысы, прокурордың, қорғаушының, тергеушінің немесе анықтаушының туысы не процеске қатысушылардың қайсыбіреуінің жекжаты болса;
- Егер судья осы іске жеке, тікелей немесе жанама түрде мүдделі деп санауға негіз болатын өзге де мән-жайлар болса, істі қарауға қатыса алмайды.

Қылмыстық істі бірінші сатыдағы сотта қарауға қатысқан судья бұл істі апелляциялық және кассациялық сатылардағы сотта қарауға қатыса алмайды, сол сияқты өзінің қатысуымен шығарылған үкімнің немесе істі тоқтату туралы қаулының күші жойылған жағдайда, істі бірінші сатыдағы сотта жаңадан қарауға қатыса алмайды.

Істі апелляциялық сатыдағы сотта қарауға қатысқан судья өзінің қатысуымен қабылданған апелляциялық үкімнің, қаулының күші жойылғаннан кейін осы істі бірінші және апелляциялық сатыларда қарауға, сондай-ақ істі кассациялық сатыда қарау кезінде қатыса алмайды.

Істі кассациялық сатыдағы сотта қарауға қатысқан судья өзінің қатысуымен қабылданған қаулының күші жойылғаннан кейін бұл істі бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы сотта қарауға қатыса алмайды.

Істі алдыңғы сот сатыларында қарауға қатысқан судья сол істі кассациялық сатыда қарауға қатыса алмайды. Істі бірінші, апелляциялық және кассациялық сатыларда қарауға қатысқан судья осы істі жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қарауға қатыса алмайды.

Қарсылық білдіру қылмыстық процестің кез келген сатысында судьяның іске қатысуын болғызбайтын мән-жайлар туралы белгілі болғанда мәлімделуге тиіс.

Судьяға қарсылық білдіру, сондай-ақ қарсылық білдірілуге жататын сот талқылауына қатысушылар туралы мәселені сот кеңесу бөлмесінде қаулы шығару арқылы шешеді.

Судьяға мәлімделген қарсылық білдіруді қалған судьялар қарсылық білдірілген судьяның қатысуынсыз шешеді, ол судьялар кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін өзіне мәлімделген қарсылық білдіру жөнінде өзінің түсініктемесін көпшілік алдында айтуға құқылы. Бірнеше судьяға немесе соттың бүкіл құрамына мәлімделген қарсылық білдіруді сот толық құрамда көпшілік дауыспен шешеді. Дауыстар тең болған кезде судьяға қарсылық білдірілген болып саналады.

Өзге тұлғалардың іс жүргізуге қатысуларын болдырмайтын жағдайлар ҚПК-нің 90-94-баптарында бекітілген. Жоғарыда айтылған судьяның, прокурордың, тергеушінің, анықтаушының іске қатысуларын болғызбайтын жағдайлармен қатар ҚПК-інде куәгердің, сарапшының, маманның, аудармашының, сот

отырысы хатшысының, сот пристапының іске қатысуларын болдырмайтын қосымша жағдайлар көрсетілген. Мысалы, қылмыстық процесті жүргізетін органға жеке өзі немесе қызметі бойынша тәуелді болса, куәгер сотқа дейінгі тергеп-тексеруге қатыса алмайды. Сонымен қатар құқық қорғау органдарының, соттардың қызметкерлері, арнаулы заң оқу орындарының білім алушылары, пробациялық бақылаудағы сотталғандар және басқа қылмыстық істер бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамдар куәгер ретінде қатыса алмайды.

Сот отырысының хатшысының, сот пристапының, аудармашының, маманның және сарапшының құзыретті еместігі анықталса, олар қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды.

Сарапшыға қатысты, егер ол анықтаушыға, тергеушіге, прокурорға, судьяға, күдіктіге, айыпталушыға, олардың қорғаушыларына, заңды өкілдеріне, жәбірленушіге, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге немесе олардың өкілдеріне қызметтік немесе өзге де тәуелді жағдайда болған болса немесе болып отырса; егер ол нәтижелері қылмыстық қудалауды бастау үшін негіз болған ревизия немесе басқа да тексеру әрекеттерін жүргізген болса; егер ол іске, ҚПК-нің 222-бабына сәйкес сот медицинасы саласындағы дәрігер-маманның адамның мәйітін қарап-тексеруге қатысу жағдайларын қоспағанда, маман ретінде қатысса, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды. Тірі адамға, сондай-ақ мәйітке сараптама жүргізуге сараптама тағайындалғанға дейін тиісті адамға медициналық көмек көрсеткен дәрігер сарапшы ретінде қатыса алмайды.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процеске қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайлардың қылмыстық-процестік маңызы қандай?
2. Судьяға қарсылық білдіру негіздерін атаңыз
3. Прокурорға қарсылық білдіру негіздерін атаңыз
4. Тергеушіге және анықтаушыға қарсылық білдіру негіздерін атаңыз
5. Куәгерге қарсылық білдіру негіздерін атаңыз
6. Сот отырысының хатшысына және сот пристапына қарсылық білдіру негіздері қандай?
7. Сарапшыға қарсылық білдіру негіздерін атаңыз
8. Қорғаушыны, жәбірленушінің (жекеше айыптаушының), азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілін қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету негіздері?
9. Қарсылық білдіруге қандай қосымша және ерекше мән-жайлар негіз болып табылады?
10. Білдірілген қарсылықты шешу тәртібі қандай?
11. Судьяға қарсылық білдіру туралы өтінішхатты кім қарайды?
12. Қандай жағдайларда прокурор, тергеу бөлімінің бастығы және анықтау органының бастығы қарсылық білдіру туралы өтінішхатты қарастырады?
13. Аудармашыға қарсылық білдіру туралы мәселені кім шешеді?
14. Тергеушіге немесе анықтаушыға қарсылық білдіру туралы мәселені кім шешеді?
15. Сотта іс жүргізу кезінде прокурорға қарсылық білдіру туралы мәселені кім шешеді?
16. Куәгер ретінде кімдер қатыса алмайды?
17. Сот отырысының хатшысына және сот пристапына қарсылық білдіру туралы мәселені кім шешеді?
18. Куәгерге қарсылық білдіруді кім шешеді?
19. Сарапшыға қарсылық білдіру туралы мәселені кім шешеді?
20. Сотта іс жүргізу кезінде қорғаушыны, жәбірленушінің (жекеше айыптаушының), азаматтық талапкердің немесе азаматтық жауапкердің өкілін қатысудан шеттету туралы мәселені кім шешеді?

Дәріс 7. Қылмыстық процеске қатысатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету (Өзекті дәріс).

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, қылмыстық процесс қатысушылары, қауіпсіздік шаралары.

Мақсаты: қылмыстық процесте пайда болатын құқықтық қатынастарды, қылмыстық процеске қатысатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша шешім қабылдау, құжаттар жасау құзыретін қалыптастыру.

Әдістемесі: жаттықтырушы ойындар (рөлдік ойындар, имитациялар, іскерлік ойындар және білім беруші ойындар) сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету

Қылмыстық процесте қауіпсіздікті қамтамасыз ету талабы қолданылатын құқықтық қатынастардың субъектілері

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету шаралары

Қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету — бұл сот төрелігін тиісінше жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау мақсатында осы адамдардың өмірін, денсаулығын, тұрғын үйін,

мүлкін, ар-намысы мен қадір-қасиетін құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғауға бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық-техникалық және өзге де шараларды жүзеге асыру.

Алдын ала тергеуге қарсы іс-қимылдың кінәлілерге қылмысты жасыруға және жасаған әрекеті үшін қылмыстық жауапкершіліктен жалтаруға мүмкіндік беретін тәсілдерінің бірі қылмыскерлердің ықпал етуі болып табылады, ол көбінесе куәлар мен жәбірленушілерге тиесілі. Осыған байланысты қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы өткір сипатқа ие болды және Қазақстанда, шетелде сот төрелігін жүзеге асыру үшін елеулі кедергі болды. Республикада тұрған проблемаларды зерделеу криминалдық полиция қызметкерлері, судьялар, тергеушілер және процеске басқа да қатысушылар өздерінің іс жүргізу міндеттерін орындауға байланысты құқыққа қарсы әсер еткенін көрсетті, алайда қауіпсіздік шараларын қолдану жағдайлары өте аз.

Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар арасында көбінесе құқыққа қарсы әсерге ұшырайды: - жәбірленушілер (41,7 %); - куәлар (25%); - тергеушілер (14,7 %) - криминалдық полиция қызметкерлері (6,6 %); - жақын туыстары (6,3 %); - өзге де қатысушылар (5,7 %).

1994 жылы бекітілген Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаның Мемлекеттік бағдарламасында қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің механизмін айқындау мәселесі қойылған еді. Соған сәйкес, 1997 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының ҚПК-ке алғаш рет қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған 12 тарау (98—101-баптар) енгізілді. Қазіргі ҚПК-тің 12-тарауы. (95-98-баптар). Сонымен қатар, 2000 жылғы 5 шілдеде «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» арнайы заң қабылданды. Сондай-ақ, мемлекеттік құқық қорғау органдарының лауазымды адамдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету талабы жөнінде бұл органдардың мәртебесін және құзыретін айқындайтын заң актілерінде айтылған. Мәселен, «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» 2000 жылы қабылданған конституциялық заңның 26-бабында былай деп жазылған: «Судьялар, олардың отбасы мүшелері мен мүлкі мемлекеттің қорғауында болады, оның тиісті органдары судьядан немесе оның отбасы мүшелерінен тиісті өтініш түскен жағдайда олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, оларға тиесілі мүлікте сақтауға дер кезінде және барлық шараларды қолдануға міндетті».

Бұл айтылып отырған заңның талабы қылмыстық сот ісін жүргізу саласына да қойылады. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу органдардың қызмет тәжірибесі көрсеткендей, олардың кәсіптік қызметіне байланысты өкілетті лауазымды адамдардың, сондай-ақ басқа процеске қатысушылардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне қарсы қылмыстық қиянат жасау, оларды қорқыту, оларға күш қолдану және әр түрлі қысымшылық жасау кездеседі. Ондай әрекеттер жасайтын адамдардың мақсаты қылмыстық іс жүргізу органдарының өз міндеттерін орындауларына, оның ішінде сот төрелігін заңды түрде жүзеге асыруға кедергі келтіру болып табылады.

Жоғарыда айтылған заңдарда қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің нақты амалдары мен тәртібі белгіленген. Ол заңдарға сәйкес, қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы мемлекеттік қорғауға мына адамдар жатады:

1) қылмыстық іс жүргізу органдарының лауазымды адамдары (судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы, сондай-ақ жедел-іздістіру қызметін атқаратын лауазымды адамдар);

2) өз мүдделерін қорғайтын және басқа процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын адамдар (күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері);

3) өзге іске қатысушылар (куә, куәгер, сарапшы, маман, аудармашы, сот отырысының хатшысы, сот приставы);

4) іске қатысушылардың отбасы мүшелері және жақын туыстары.

ҚПК 95-бабының 2-бөлігінде көрсетілгендей, бұл аталған адамдарға қатысты мемлекет заңда көрсетілген тәртіппен олардың өміріне қауіп төнуден немесе өзге де күш қолданудан қауіпсіздендіру шараларын қолдануды қамтамасыз етеді. Ондай шаралардың түрлері ҚПК-нің 97—98-баптарында және «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 7—20-баптарында көрсетілген. Бұл шаралардың оннан артық түрлері бар. Олардың өзін, қолдану ретіне қарай, екі топқа бөлуге болады:

1) қылмыстық іс жүргізудің басталу кезінен қолдануға болатын қауіпсіздік шаралары;

2) сотта істі қарау кезінде қолданылатын қауіпсіздік шаралары.

Қауіпсіздік шараларының басым көпшілігі бірінші топқа жатады. Олар мыналар:

1. Қылмыстық іс жүргізу органы күш қолдану немесе құқыққа қайшы басқа әрекеттер қауіп туғызған адамға мұндай әрекеттерді тыю жөнінде ресми түрде ескерту жасайды және ондай әрекеттерін тыймаған жағдайда ол үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылатындығын ескертеді. Ескерту ол адамға қолы қойғызылып хабарланады. Ал, егер қауіп туғызған адамның әрекетінде қылмыстық кодекстің 115-бабымен көзделген қылмыстың (қорқыту) белгілері бар болса, онда бұл адамға қарсы қылмыстық іс қозғалуы тиіс.

2. Қорғалатын адам туралы мәліметтерді білуге шек қою. Ол үшін іс жүргізу хаттамаларында (мәселен, жауап алу хаттамасында) бұл адамның кім екендігі жөнінде деректерді көрсетпей, оның орнына бүркеншік ат (псевдоним) қолдану қажет болады және ол адам жөнінде толық мәліметтер қылмыстық істің негізгі материалдарынан бөлек сақталуы тиіс. Қорғалатын адамға байланысты оқшауландырылған материалдармен (мәліметтермен) танысу бұл істі жүргізуші органға ғана рұқсат етіледі. Басқа процеске

қатысушылар ол мәліметтермен оларды жарияламау туралы қолхат бере отырып, қылмыстық іс жүргізу органының рұқсатымен ғана таныса алады. Қорғалатын адамның қатысуы қажет болатын іс-әрекеттер оны тануды болдырмайтын жағдайда жүргізіледі.

3. Оның жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы тапсырма береді

4. Қылмыстық процеске қатысушыларға қатысты күш қолдану (қолдануды ұйымдастыру) немесе өзге де қылмыстық іс-әрекеттер жасау (жасауды ұйымдастыру) ықтималдығын болғызбайтын бұлтартпау шараларын күдіктіге, айыпталушыға қатысты таңдау (мәселен, күзетпен ұстау). Жақындауға тыйым салу түріндегі процесстік мәжбүрлеу шарасын қолдану.

5. Іске қатысушы адамның жеке басын, баспанасын және мүлкін қорғау. Бұл шара — қылмыстық іс жүргізу органының қаулысы бойынша ішкі істер органының қатысуымен жүзеге асырылады. Яғни, мұндай жағдайда ішкі істер органының арнайы бөлінген қызметкерлері жеке адамның, оның үй-жайының және мүлкінің қорғалуын қамтамасыз етуге міндеттеледі. Осыған байланысты қорғалатын адамның үй-жайында сигнализация құралдарын қою, оның телефон және көлік құралдарының нөмірлерін өзгерту қажет болуы мүмкін.

6. Процеске қатысушы адамды қажетті жеке қорғану құралдарымен қамтамасыз ету. Яғни, қажет болған жағдайда бұл адамға қару немесе басқа арнайы жеке қорғану құралы беріледі. Мұндай шара қолданылатын болса, қару қолдану туралы заңның талаптары ескеріледі және оған қорғалатын адамның келісімі болуы шарт. Қорғалатын адам қаруды күтіп ұстау, оны алып жүру және қолдану ережелерін қатаң сақтауға міндеттеледі.

7. Процеске қатысушы адамды қауіпсіз жерге уақытша тұруға орналастыру. Бұл шараның мәні қорғалатын адамның келісімі бойынша белгілі бір мерзімге оның басқа жерде тұруына қажетті жағдай жасау болып табылады (мысалы: жасырын түрде мейманханада немесе демалыс үйінде уақытша тұруға орналастыру).

8. Қорғалатын адам жөнінде мәліметтердің құпиялылығын қамтамасыз ету. Бұл шараның мәні қорғалатын адамның жеке басына және отбасына байланысты мәліметтерді кімнің болса да жалпыға бірдей қызмет көрсету мекемелерінен сұратып білуіне кедергі қою болып табылады (қылмыстық іске маңызы бар заңды жолмен анықталуға тиісті мәліметтерді қоспағанда). Ол үшін қылмыстық іс жүргізу органының дәлелді қаулысы бойынша анықтама және құжаттар беретін мекемелердің, жол полициясының қорғалатын адам жөнінде (оның кім екендігі, отбасы жағдайы, тұратын жері, жұмыс немесе оқу орны және т.б.) мәліметтер берулеріне тыйым салынады.

Басқа тұрғылықты жерге көшіру, құжаттарды ауыстыру және сырт пішінін өзгерту қауіпсіздіктің ерекше шаралары болып табылады және қорғалатын адамның қауіпсіздігі басқа қауіпсіздік шараларын қолданумен қамтамасыз етіле алмайтын жағдайларда қолданылады.

Қорғалатын адамның құжаттарын ауыстыру. Бұл адамның арызы немесе келісімі бойынша оның өз басына қажетті құжаттар, оған өзгертілген деректер жазылып, жаңадан беріледі. Өзгертілген деректер қорғалатын адамның өзінің келісімі бойынша таңдалып, жаңа құжаттарға жазылады.

Қорғалатын адамды басқа жерге тұрақты немесе уақытша тұруға көшіру, жұмыс немесе оқу орнын ауыстыру. Ол үшін қорғалатын адамның өзінің арызы немесе келісімі болуы тиіс. Бұл шара жергілікті атқару органдарының көмегімен жүзеге асырылады. Яғни, қоныс аударатын адамды жаңа баспанамен және тұрмыстық мүлікпен қамтамасыз ету, жаңа жұмыс немесе оқу орнына орналастыру қажет болады.

Қорғалатын адамның бет-әлпетін өзгерту. Мұндай амал өте ерекше, басқа қауіпсіздік шаралары тиімді болмайтын жағдайларда ғана қолданылуы мүмкін және оған қорғалатын адамның келісімі болуы шарт.

Қауіпсіздік шараларының келесі тобы сотта істі қарау кезінде қолданылатын шаралар болып табылады. Ол шаралардың түрлері және қолдану тәртібі ҚПК-нің 98-бабымен реттелген:

1) сот отырысын жабық өткізу (толық немесе жартылай);

2) қауіп туғызатын немесе онымен байланысты адамдарды сот отырысының залынан шығару;

3) куәдан жауап алғанда: оның жеке басы туралы деректерді жарияламау немесе оны басқа іске қатысушылардың кезіне көрсетпеу және басқалары тани алмайтын жағдай жасау.

Мұндай шараларды қолдану қылмыстық істі қарайтын соттың дәлелді қаулы шығаруы арқылы рәсімделеді.

Сонымен қатар, қауіпсіздік шараларын қолданудың мына кезеңдерін білу қажет:

1) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы шешім қабылдау;

2) бұл шараларды жүзеге асыру;

3) қауіпсіздік шараларын қолдануды тоқтату.

Қауіпсіздік шарасын қолдану туралы шешім қабылдау үшін алдымен себеп пен негіздің болулары қажет. Себеп ретінде процеске қатысушы адамның өзіне немесе жақындарына қарсы туған қауіп жөнінде арызы болады. Ондай арыз ауызша немесе жазбаша берілуі мүмкін. Қауіпсіздік шарасын қолданудың негізі ретінде іске қатысушы адамның немесе оның отбасы мүшесінің, не басқа жақын адамының өміріне немесе мүлкіне тиетін қауіптің бар екендігін көрсететін нақты деректер болып табылады. Себеп пен негіз бар болған жағдайда қылмыстық іс жүргізу органы қажетті қауіпсіздік шарасын қолдану туралы қаулы шығарып, бұл жөнінде қорғалатын адамға хабарлауы тиіс.

Занда көрсетілгендей, қылмыстық іс жүргізу органы процеске қатысушы адамның арызын жиырма төрт сағаттан кешіктірмей қарап, тиісті шешім шығаруға міндетті. Мүдделі адамның арызы

қанағаттандырылмаған болса, ол адам прокурорға немесе сотқа шағымдануға құқылы. Сонымен қатар, қауіпсіздік шарасын қолдануға негіз бар болған жағдайда қылмыстық іс жүргізу органы өз бастамашылығымен ондай шараны қолдану туралы қаулы шығаруға құқылы (ҚПК-нің 96-бабының 3-бөлігі). Мұндай жағдайда қауіпсіздік шарасын қолдануға себеп оның қажеттілігін қылмыстық іс жүргізу органының тікелей өзінің анықтауы болып табылады.

Қауіпсіздік шарасын қолдану туралы қаулы шығарылғаннан соң кейінгі мәселе ол шараны жүзеге асырудың жолымен байланысты болып келеді. Ондай шараларды жүзеге асырудың екі жолы бар: 1) қаулы шығарған қылмыстық іс жүргізу органының өзінің жүзеге асыруы; 2) басқа мекемелердің, ұйымдардың және лауазымды адамдардың қатысуымен жүзеге асыру. Мәселен, қауіп туғызған адамға ресми ескерту жасау қажет болған жағдайда, тергеуші бұл шараны тікелей өзі жүзеге асырады. Сол сияқты, сотта істі қарау кезінде куәдан жауап алғанда оның жеке басы жөнінде деректерді жарияламау қажет болса, мұндай шараны судьяның өзі жүзеге асыра алады. Бірақ, қауіпсіздік шаралары түрлерінің көпшілігін жүзеге асыру басқа мекемелерді және лауазымды адамдарды қатыстыруды қажет етеді (мысалы, процеске қатысушы адамның баспанасын және мүлкін қорғау немесе оны басқа жерде тұруға көшіру, жұмыс орнын ауыстыру). Осыған байланысты, «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 24-бабында былай деп жазылған: қауіпсіздік шарасын қолдану туралы өкілетті органның шешімін орындау атқару органдарының, мекемелердің және ұйымдардың лауазымды адамдары үшін міндетті.

Қауіпсіздік шараларын қолданудың тиімді болуы қорғалатын адамның өз мінез-құлқына да байланысты. Сондықтан бұл адамның өзіне тиісті міндеттер жүктеледі. Мәселен, «Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы» заңның 26-бабында көрсетілгендей, қорғалатын адамға мынадай міндеттер жүктеледі: қауіпсіздікті қамтамасыз ететін органның нұсқаулары мен заңды талаптарын орындау; өзіне қарсы қауіп төндіру немесе басқалай құқыққа қайшы келетін әрекеттер жасалған болса, ол жөнінде қауіпсіздікті қамтамасыз ететін органға дереу хабарлау; қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында өзіне берілген мүлкікті ұқыпты түрде сақтау; өзіне қатысты қолданылған қауіпсіздік шаралары жөнінде мәліметтерді жарияламау; қажет болған жағдайда қару және жеке қорғану құралдарын қолдануға үйрену үшін тиісті оқудан өту.

Қорғалатын адамның құқықтары да сақталуға тиіс. Оған мынадай құқықтар берілген: өзіне қатысты қандай қауіпсіздік шаралары қолданылатындығын білу; өзіне қатысты қауіпсіздік шараларының нақты түрін қолдану немесе қолданбау жөнінде өтінішін айту; қауіпсіздік шараларын жүзеге асыратын лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттері мен шешімдерін жоғары тұрған органға, прокурорға немесе сотқа шағымдау.

Қауіпсіздік шарасын қолданудың қажеттілігі жойылған кезде оны тоқтату туралы қылмыстық іс жүргізу органы қаулы шығарып, ол жөнінде мүдделі адамға хабарлайды.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процесс қатысушыларына құқыққа қайшы әсер ету объектілерін, нысандары мен қайнар көздерін атаңыз
2. Қылмыстық процеске қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттері таралатын құқықтық қарым-қатынас субъектілерін атаңыз
3. Қылмыстық процесс қатысушыларына әсер етудің анықтау, еңсеру және ескерту әдістерінің жалпы сипаттамасын беріңіз
4. Қылмыстық процеске қатысатын адамдарды мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ету барысында құқық қорғау органдарының өзара әрекеттестігінің механизмін ашыңыз
5. Қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының түрлерін талдаңыз
6. Қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын қолданудың тәртібі қандай?
7. Қауіпсіздіктің ерекше шараларын атаңыз.

Дәріс 8. Өтінішхаттар. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне шағым жасау (Аналитикалық дәріс).

Түйін сөздер: өтінішхаттар, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу, лауазымды адамдар, шағым жасау.

Мақсаты: қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне жасалатын шағым және өтінішхаттарды шешу құзыретін қалыптастыру.

Әдістемесі: Жаттықтырушы ойындар (рөлдік ойындар, имитациялар, іскерлік ойындар және білім беруші ойындар) сияқты интерактивті әдістерді қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық процестегі өтінішхаттардың түсінігі және түрлері. Қылмыстық процеске қатысушылардың өтінішхаттарын қараудың міндеттілігі

Қылмыстық процесті жүргізуші сот және лауазымды адамдардың әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасаудың түсінігі және маңызы

Ұстап алынған немесе күзетпен ұсталатын адамдардың шағым жолдау тәртібі. Шағымдарды берудің мерзімдері. Шағым берілуіне байланысты шешімнің орындалуын тоқтата тұру. Шағымдарды қараудың жалпы тәртібі

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамдардың, прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарау тәртібі

Прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне жасалған шағымдарды сотта қарау тәртібі

Тергеу судьясының қаулыларына шағым жасау, наразылық білдіру

Соттың үкіміне, қаулыларына шағымдар, наразылықтар

Тақырыпты оқып білу бойынша әдістемелік ұсыныстар

ҚПК-нің 13-тарауында (99-108-баптар) іске қатысушылардың өтінішхаттары мен шағымдарын қарау тәртібі көрсетілген.

Қылмыстық процеске қатысушылар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға, прокурорға, судьяға (сотқа) қылмыстық процесс барысында маңызы бар мән-жайларды анықтау, өтінішхатпен жүгінген тұлғаның немесе өздері өкілдік ететін тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін процестік әрекеттерді жүргізу немесе процестік шешімдерді қабылдау туралы өтінішхаттармен жүгінуге құқылы.

Өтінішхат – тараптың немесе арыз иесінің қылмыстық процесті жүргізетін органға жолдаған, процестік әрекеттер жүргізу немесе процестік шешім қабылдау туралы өтінуі, ал кассациялық сатыда – заңды күшіне енген сот актісін кассациялық тәртіппен қайта қарау туралы өтініш.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өтінішхаттарды тағайындау мыналардан тұрады: 1) қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушының өзінің іс жүргізу құқығын қорғауы; 2) қылмыстық процестің сатылары бойынша қылмыстық істің "қозғалысын" қамтамасыз ету және сот төрелігін іске асыру кезінде заңдылықтың мүддесін қолдау; 3) қылмыстық іс бойынша материалдық-құқықтық нәтижеге қол жеткізу.

Өтінішхаттар процестің кез келген сатысында мәлімделуі мүмкін. Өтінішхатты мәлімдеген тұлға қандай мән-жайларды анықтау үшін әрекет жүргізуді немесе шешім қабылдауды өтінетінін көрсетуге тиіс. Жазбаша өтінішхаттар қылмыстық істің материалдарына қоса тігіледі, ауызша өтінішхаттар тергеу әрекетінің немесе сот отырысының хаттамасына енгізіледі.

Өтінішхат ол мәлімделген бойда қаралуға және шешілуге жатады. Өтінішхат бойынша шешімді дереу қабылдау мүмкін болмаған жағдайларда, ол мәлімделген күннен бастап үш тәуліктен кешіктірілмей шешілуге тиіс.

Егер өтінішхат істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуге, процеске қатысушылардың немесе басқа да тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге ықпал ететін болса, ол қанағаттандырылуға тиіс. Өзге жағдайларда өтінішхатты қанағаттандырудан бас тартылуы мүмкін. Қылмыстық процесті жүргізетін орган келуін тараптар қамтамасыз еткен адамдардан мамандар немесе куәлар ретінде жауап алу туралы өтінішхаттарды қанағаттандырудан бас тартуға құқылы емес. Қылмыстық процесті жүргізетін орган тараптың көрсеткен адамдарының жауап алуға келуін қамтамасыз етуіне жәрдем көрсетуге, оның ішінде заңда көзделген процестік мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып, жәрдем көрсетуге міндетті.

Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес іс бойынша іс жүргізу барысында қылмыстық процеске қатысушылар беретін өтінішхаттар мынадай түрлермен ұсынылған: 1) қарсылық білдіру туралы өтінішхаттар (судья, прокурор, тергеуші және анықтаушы, куәгер, сот отырысының хатшысы және сот қатыстылығы, аудармашы және маман, сарапшы және қорғаушы) (ҚПК Тарау 11); 2) дәлелдемелер туралы өтініштер (дәлелдемеге талап ету, зерттеу және сыни көзқарас туралы іс жүргізу әрекетін орындау туралы өтініштер, оның қатыстылығын, жол берілетіндігін, анықтығын және дәлелдемелермен бір-бірімен сәйкестігін анықтау мәніне) (ҚПК-тің 362-б., 2-б.); 3) қылмыстық істің қозғалысына әсер ететін: сот талқылауын кейінге қалдыру туралы (ҚПК-тің 341-б.), іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру туралы өтінішхаттар (ҚПК-тің 45-б., 324-б., 341-б., 2-б.); 4) іс жүргізу мерзімдері туралы өтінішхаттар: апелляциялық (жеке) шағым беруге өтіп кеткен мерзімді қалпына келтіру туралы өтінішхаттар (ҚПК-тің 419-б.); 5) сот рәсімдерін өткізу туралы өтінішхат: іс бойынша алдын ала тыңдау өткізу туралы (ҚПК-тің 321-б., 3-б.); 6) іс жүргізу шешімдері туралы өтінішхат: соттылықты алып тастау туралы (ҚПК-тің 479-б.), ҚР азаматын жазаны өтеу үшін қабылдау туралы (ҚПК-тің 566-б.); 7) сот ісін жүргізуге қатысушылар туралы өтінішхат: іске жәбірленуші, азаматтық талапкер, жауапкер ретінде қатысуды тану және тоқтату туралы (ҚПК-тің 71, 73, 74-б.); 8) бұлтартпау шарасын таңдау туралы: жеке кепілгерлікті таңдау туралы, қамауға алу туралы, қамауға алу мерзімін ұзарту туралы өтінішхаттар (ҚПК-тің 142, 147, 152-б.); 9) іс жүргізу шығындары туралы өтінішхаттар: толық немесе ішінара төлеуден босату (ҚПК-тің 178-б.).

Егер жүргізілген процестік әрекеттер процеске қатысушылардың, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін қозғайтын болса, олар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның, прокурордың, соттың немесе судьяның шешімдері мен әрекеттеріне заңда белгіленген тәртіппен шағым жасауы мүмкін.

Шағым – процеске қатысушылардың анықтау, алдын ала тергеу органдарының, прокурордың немесе соттың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне ден қою актісі, сондай-ақ тұлғаның қылмыстық қудалауды жекеше немесе жекеше-жариялы тәртіппен жүзеге асыру туралы талабы.

Шағымдар осы қылмыстық іс бойынша шағымдарды қарауға және шешім қабылдауға заңмен уәкілеттік берілген мемлекеттік органға немесе лауазымды адамға беріледі. Шағымдар ауызша және жазбаша болуы мүмкін. Ауызша шағымдар арыз иесі және шағымды қабылдап алған лауазымды адам қол қоятын хаттамаға кіргізіледі. Тиісті лауазымды адамдардың қабылдауында азаматтар ауызша айтқан шағымдар жазбаша түрде ұсынылатын шағымдармен бірдей жалпы негізде шешіледі. Шағымға қосымша материалдар қоса тіркелуі мүмкін.

Алдын ала қамауға алу орындарының әкімшілігі қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдік бойынша ұстап алынған немесе бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұсталатын адамдардың қылмыстық процесі жүргізетін органға жолданған шағымдарын оған дереу беруге міндетті. Ұстап алынған немесе күзетпен ұсталатын адамдардың азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе қадір-қасиетті қорлайтын қарым-қатынас түрлеріне, сондай-ақ тергеушінің, анықтаушының, анықтау органы бастығының әрекеттеріне немесе шешімдеріне шағымдарын қамауға алу орындарының әкімшілігі – дереу прокурорға, ал прокурордың әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды жоғары тұрған прокурорға беруге міндетті. Өзге шағымдарды қамауға алу орындарының әкімшілігі олар келіп түскен кезден бастап бір тәуліктен кешіктірмей іс жүргізуінде іс жатқан адамға немесе органға береді.

Анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің, прокурордың, судьяның немесе соттың әрекеттеріне және шешімдеріне шағымдар сотқа дейінгі бүкіл тергеп-тексеру және сот талқылауы барысында берілуі мүмкін. Қылмыстық істі сотқа дейінгі сатыда тоқтату туралы шешімге шағымдар қылмыстық қудалау органының тиісті қаулысы шығарылған не оны прокурор бекіткен кезден бастап бір жыл ішінде берілуі мүмкін. Бірінші, апелляциялық немесе кассациялық сатылардағы соттар шығарған сот актілеріне шағымдар қылмыстық-процестік кодексте белгіленген мерзімдерде беріледі. Кодексте көзделген жағдайларда шағым беру шағым жасалған шешімнің орындалуын тоқтата тұрады. Өзге жағдайларда шағым келтіру, егер шағымды қараушы адам осыны қажет деп тапса, шағым жасалған шешімнің орындалуын тоқтата тұруға әкеп соғуы мүмкін. Шағымдарды қараудың жалпы тәртібі ҚПК-нің 104-бабында бекітілген.

Төртінші сұрақ - сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамдардың, прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарау тәртібі ҚПК-нің 105-бабында бекітілген. Бұл шағымдар прокурорға беріледі. Прокурордың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне шағымдар жоғары тұрған прокурорға беріледі. Өзінің жеке әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) немесе шешімдеріне шағым түскен лауазымды адам шағымды өзінің түсініктемесімен бірге дереу тиісті прокурорға жіберуге міндетті. Егер лауазымды адам шағымды негізді деп есептесе, онда ол шағым жасалған әрекетін (әрекетсіздігін) тоқтатады немесе шағым жасалған шешімнің күшін жояды, бұл туралы прокурорға хабарлайды.

Жоспардың келесі сұрағы - прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне жасалған шағымдарды сотта қарау тәртібі ҚПК-нің 106-бабында бекітілген. Құқықтары мен бостандықтарын прокурордың, тергеу және анықтау органдарының әрекеті (әрекетсіздігі) және шешімі тікелей қозғайтын тұлға қылмыстық құқық бұзушылық туралы, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуында, тергеп-тексеру мерзімдерін үзуде, қылмыстық істі тоқтатуда, сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруда, тінтуді және (немесе) алуды жүргізуде, өзге де әрекеттерді (әрекетсіздіктерді) жасауда және шешімдерді қабылдауда заңның бұзылуы туралы арызды қабылдаудан бас тартуға шағыммен сотқа жүгінуге құқылы.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күдікті, оның қорғаушысы, заңды өкілі, жәбірленуші, оның заңды өкілі, өкілі, тергеу судьясының мынадай:

1) күдіктіні күзетпен ұстау, экстрадициялық қамақ, ұйқамақ, кепіл түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау немесе күзетпен ұстау, ұйқамақ мерзімін ұзарту туралы;

2) күдіктіні күзетпен ұстауға, экстрадициялық қамаққа, ұйқамаққа, кепілге санкция беруден бас тарту немесе күзетпен ұстау, ұйқамақ мерзімін ұзартудан бас тарту туралы;

3) санкцияланған бұлтартпау шарасының күшін жою немесе күшін жоюдан бас тарту туралы;

4) мүлікке тыйым салу не тыйым салудан бас тарту туралы;

5) эксгумациялау не одан бас тарту туралы;

6) халықаралық іздестіру жариялау не одан бас тарту туралы;

7) сот-медициналық және (немесе) сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін адамды медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру не одан бас тарту туралы;

8) кепіл нысанасын мемлекет кірісіне айналдыру немесе одан бас тарту туралы;

9) прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарау жөніндегі;

10) қарап-тексеруді, тінтуді, алуды, жеке тінтуді санкциялау туралы немесе санкциялаудан бас тарту туралы қаулысына шағым жасауға, ал прокурор наразылық білдіруге құқылы (ҚПК-нің 107-бабының 1-тармағы).

Жоспардың соңғы сұрағы - соттың үкіміне, қаулыларына шағымдар, наразылықтар ҚПК-нің 108-бабында бекітілген. Бірінші сатыдағы соттардың үкіміне, қаулысына шағымдар, наразылықтар қылмыстық-процестік кодекстің 48-тарауының қағидаларына сәйкес беріледі. Заңды күшіне енген сот шешімдерін қайта

қарау туралы шағымдар, наразылықтар, өтінішхаттар қылмыстық-процестік кодекстің 50 және 52-тарауларында белгіленген қағидаларға сәйкес беріледі.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процестегі өтінішхаттардың түсінігін беріңіз және түрлерін атаңыз
2. Қылмыстық процесте өтінішхаттарды беру тәртібі қандай?
3. Қылмыстық процесте өтінішхаттарды қарау тәртібі?
4. Қылмыстық процесті жүргізуші сот және лауазымды адамдардың әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасаудың түсінігін беріңіз және маңызын ашыңыз
5. Прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне жасалған шағымдарды сотта қарау тәртібі қандай?
6. Сот тәртібінде шағымдарды қарау нәтижесінде қандай шешімдер қабылданады?
7. Ұстап алынған немесе күзетпен ұсталатын адамдардың шағым жолдау тәртібі қандай?
8. Шағымдарды берудің мерзімдерін атаңыз.
9. Шағым берілуіне байланысты шешімнің жай-күйін атаңыз
10. Шағымдарды қараудың жалпы тәртібі қандай?
11. Өтінішхаттардың шағымдардан айырмашылығын атаңыз
12. Тергеу судьясының қаулыларына шағым жасау, наразылық білдіру негіздерін атаңыз
13. Соттың үкіміне, қаулыларына шағымдар, наразылықтар білдіру негіздерін атаңыз.

**Дәріс 9. Қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының негізгі ережелері
(Аналитикалық дәріс).**

Түйін сөздер: қылмыстық процестегі дәлелдемелер, дәлелдеме құқығы, дәлелдемелер қайнар көздері, дәлелдемелердің белгілері.

Мақсаты: сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жоғары қадағалау, білікті заң көмегін көрсету, сот төрелігін жүргізу барысында процестік әрекеттер жүргізу арқылы дәлелдемелердің әрбір түрін ала білу құзыретін қалыптастыру.

Әдістемесі: интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану.

Жоспар:

Қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының түсінігі және мазмұны

Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің түсінігі және маңызы. Дәлелдемелердің қайнар көздерінің түсінігі мен түрлері

Куә мен жәбірленушінің айғақтары. Куә мен жәбірленушінің айғақтарын бағалау ерекшеліктері.

Күдіктің айғағы. Күдіктің айғағының заты. Айыпталушының айғағы. Айыпталушының айғағының заты. Айыпталушының айғақтарының түрлері. Күдікті мен айыпталушының айғақтарын бағалау ерекшеліктері.

Сарапшының қорытындысы.

Сараптама тағайындау негіздері. Сараптаманы міндетті түрде тағайындау жағдайлары. Сараптама түрлері. Бастапқы, қосымша, қайта, комиссиялық және кешенді сараптамалар. Сарапшының қорытындысының түрлері. Сарапшының айғағы дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Маманның қорытындысы және айғақтары дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Заттай дәлелдемелер. Заттай дәлелдемелердің түсінігі, түрлері және маңызы. Заттай дәлелдемелердің тағдыры және оларды сақтау тәртібі.

Процестік әрекеттердің хаттамалары - дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде. Тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары.

Құжаттар дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректер.

Тақырыпты оқып білу бойынша әдістемелік ұсыныстар

Дәлелдемелер теориясы – ғылым бөлімі ретінде қылмыстық процестегі дәлелдеу қызметінің мәні мен мазмұнын, мақсатын, құқықтық негіздері мен жүргізу тәртібін, сондай-ақ бұл теорияның ұғымдарын қамтитын ілім, яғни ғылыми қағидалар жиынтығы болып табылады.

Дәлелдемелер теориясында ғылыми зерттеулер жүргізудің жалпы және арнайы әдістері мен амалдары туралы таным теориясында қалыптасқан қағидалар қолданылады. Таным теориясына сәйкес, ғылымның барлық салаларына ортақ зерттеу әдістері және ғылымның әр саласының ерекшелігіне байланысты қолданылатын арнайы әдіс-амалдар ажыратылады. Мысалы, дәлелдеу теориясында, ғылымның басқа да салаларында сияқты, зерттеу амалдарының мынадай түрлері кеңінен қолданылады: болжау, байқау, суреттеу, салыстыру, эксперимент жүргізу, үлгілер жасау (моделирование), логикалық талдау және қорытындылау. Ал, дәлелдеу мақсатында қолданылатын арнайы амалдарға өкілетті мемлекеттік органдар (қылмыстық ізге түсу органдары мен сот) жүргізетін тергеу (сот) әрекеттері жатады. Заңмен реттелген тергеу әрекеттері

дәлелдемелерді жинау және зерттеу мақсатында тек қана қылмыстық істер бойынша қолданылады және бұл тергеу әрекеттеріне байланысты мәселелер дәлелдеу теориясында қамтылып зерттеледі.

Объективті ақиқат деп объективті шынайылықты дұрыс көрсететін және субъектіге тәуелді емес, адамға да, адамзатқа да байланысты емес адами білімнің мазмұны түсініледі. Қылмыстық процесте ақиқатты анықтау болған оқиғаны және олардың іс жүзінде қалай орын алғандығына сәйкес қылмыстық іс бойынша анықтауға жататын барлық мән-жайларды тануды білдіреді. Танымдық қызметтің әдіснамалық негіздері бірқатар құқықтық талаптарда көрініс табады. Затты білу үшін оның мәнін түсініп, барлық байланыстар мен жанама әсерлерді қамту қажет. Қылмыстық процесте танымның бұл диалектикалық заңы істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу талаптарынан көрініс табады (ҚІЖК-нің 24-бабы).

Дәлелдеу құқығы қылмыстық істер бойынша дәлелдеудің құқықтық негіздерін және дәлелдемелерді қолданудың ережелерін көрсететін нормалар жиынтығы деп білеміз. Дәлелдеу қызметінің жалпы ережелері ҚПК-нің 15-16-тарауларына (111-127-баптарда) бекітілген.

Дәлелдемелердің философиялық түсінігі екі мағынаны қамтиды: 1) дәлелдеме – ақиқатқа жету процесі не әдісі ретінде; 2) дәлелдеме – танымның және бағалаудың статикалық объектісі ретінде. Заң термині ретінде, сот дәлелдемелері – қылмыстық және азаматтық процесте заңмен бекітілген тәртіпте алынған және іс материалдарында бекітілген қылмыстық және азаматтық істерді дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайлар туралы фактілік деректер.

Р.С.Белкиннің көзқарасы бойынша «жиналған, зерттелген және бағаланған дәлелдемелер дәлелдеудің мақсатына, яғни ақиқатқа жетудің құралы ретінде жүреді. Дәлелдемелер – ақиқатты құрудың құралы емес, ақиқаттыққа көз жеткізудің құралы деп түсіндіреді.

Б.Х.Төлеубекова дәлелдемелердің мәні туралы жалпы түсінік, ақиқатты тану процесімен қарым-қатынаста бола тұрып, дәлелдемелер – қылмыстық-процестік құқықтың негізгі категорияларының бірі, дәлелдемелер сот төрелігінің негізінде жатыр, деп бекітуге жол береді деп көрсетеді.

Қылмыстық процесте болған оқиғаны тану жанама жолмен жүреді. Мұндай таным құралы дәлелдемелер болып табылады. Дәлелдемелер ұғымы ҚПК-нің 111-бабында жазылған. Осы баптың 1-бөлігі мазмұнына сәйкес, қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер ұғымын былай тұжырымдаймыз: заңды түрде алынған, олардың негізінде анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот қылмыстық-процестік кодексінде айқындалған тәртіппен Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген іс-әрекеттің бар екенін немесе жоқ екенін, күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының бұл әрекетті жасағанын немесе жасамағанын, оның кінәлілігін не кінәсіздігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтайтын нақты деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Өзінің мазмұны бойынша бұл "нақты деректер" немесе болған оқиға немесе онымен байланысты жағдайлар туралы мәліметтер әртүрлі болуы мүмкін. Бұл адамдардың іс-әрекеттері туралы (мысалы, атыс қаруын сатып алу, соққы беру, қоймадан ұрланған тауарларды әкетуге рұқсат беруді қолдан жасау және т.б.), дене және психикалық жай-күйі туралы (мысалы, қылмыс жасаған кездегі адамның мас болу жағдайы туралы, күдіктінің психикалық ауруы, жәбірленушінің мінез-құлқы туралы және т. б.) мәліметтер болуы мүмкін. Бұл табиғат құбылыстары туралы (мысалы, қылмыс жасаған күні белгілі бір жерде қараңғылық түскен уақыт, өзендегі судың температурасы және т.б.) немесе қылмыстың нақты мән-жайларын анықтау үшін маңызды оқиғалар туралы (мысалы, ұшақтың ұшу уақыты және т. б.) мәліметтер болуы мүмкін.

Болған оқиға туралы мәліметтер ретінде дәлелдемені қалыптастыру кез келген заттың немесе құбылыстың басқаның әсерінен осы әсер ететін заттың, құбылыстың іздерін (іздерін) өзгерту немесе сақтау қабілетіне негізделген. Объективті әлемді бейнелеудің ең жоғарғы нысаны адамның ойлау қызметі болып табылады, оның негізінде білім пайда болатын, соның ішінде өткеннің деректері туралы ақпаратты қабылдау, алу және қайта өңдеу.

ҚПК-тің 115-бабының 2-бөлігінде фактілі деректердің қайдан алынатындығы, яғни дәлелдемелердің қайнар көздері көрсетілген. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректер: күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, куәнің, қорғалуға құқығы бар куәнің, сарапшының, маманның айғақтарымен; сарапшының, маманның қорытындысымен; заттай дәлелдемелермен; процестік әрекеттердің хаттамаларымен және өзге де құжаттармен белгіленеді.

Кең ауқымды мағынасында дәлелдеудің көздері деп деректердің тікелей көздерін, сондай-ақ оларды алудың әдістерін, дәлелдеу барысындағы тексеру мен пайдалануды түсіну керек.

«Қайнар Көз» ұғымын кең ауқымды мағынада түсіндірудің құқықтық негізі бар. Мәселен, ҚПК-нің 112-бабының 1-бөлігінің 7-тармағында былай деп белгіленген: нақты деректер белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден алынса дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс. Бұл ереже қайнар көзді фактілер туралы мәлімет сақтаушы деп есептеуге мүмкіндік береді. Дәлелдемелер сипатында сақтаушылар емес, оларда негізі қаланған ақпарат есептеледі.

Дәлелдемелер қайнар көздерінің тізбесіне қатысты ғылыми әдебиетте әр түрлі кезқарастар қалыптасты, олардың мәні негізінен тізбені кеңейту қажеттілігіне сүйенеді. Мәселен, П.П. Якимов дәлелдемелердің дербес көздері ретінде азаматтық талапкердің жауаптарын, азаматтық жауапкердің жауаптарын, олардың өкілдерінің жауаптарын қарауды ұсынады. А.С. Ландо осыған ұқсас көзқарасты білдіреді, ол қайнар көздер тізбесін кәсілетке толмаған айыпталушының заңды өкілінің жауаптарымен толықтыруды орынды деп есептейді. В.Д. Арсеньевтің пікірі бойынша заттық айғақтар қайнар көздер бола алмайды, өйткені олар дәлелдеу тәсілдері мен дәлелдеме фактілер арасындағы аралық жағдайда орналасқан.

Ол сондай-ақ заттық айғақтарға қатысты олардың «алғашқы көздері», яғни олар табылған және алынған орын туралы айтуды орынды санайды.

Куәнің айғағы – заңмен бекітілген тәртіпте сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде немесе сот талқылауында жауап алу барысында оның жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған және хаттамаланған іс үшін маңызы бар мән-жайлар туралы мәліметтері.

Куәдан іске қатысты кез келген мән-жайлар туралы, оның ішінде күдіктінің, жәбірленушінің жеке басы мен өзінің олармен және басқа да куәлармен өзара қарым-қатынасы туралы жауап алынуы мүмкін. Егер куә өзінің хабардар болу көзін көрсете алмаса, ол хабарлаған мәліметтер дәлелдеме бола алмайды. Куә ретінде жауап алынуға жатпайтын адамдардың хабарлары дәлелдеме болып табылмайды (ҚПК-тің 115-б.5-б.).

Куә жауабының пәнін негізінен қылмыстық іс бойынша дәлелденуге тиісті мән-жайлар құрайды.

ҚПК-тің 28-бабына сәйкес ешкім өзіне, жұбайына (зайыбына) және аясы осы Кодексте айқындалған өзінің жақын туыстарына қарсы айғақтар беруге міндетті емес. Діни қызметшілер тәубаға келу үстінде өздеріне ішкі сырын ашқан адамдарға қарсы куәлік беруге міндетті емес.

Куә ретінде жауап алынуға жатпайды.:

1) қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуына байланысты, сондай-ақ сот шешімін шығару кезінде туындаған мәселелерді кеңесу бөлмесінде талқылау барысында өздеріне белгілі болған істің мән-жайлары туралы – судья, алқаби;

2) төрешінің міндеттерін атқаруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы — төреші;

3) өзінің міндеттерін орындауына байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның қорғаушысы, сол сияқты олардың заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілі, сондай-ақ куәнің адвокаты;

4) тәубаға келу үстінде өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – діни қызметші;

5) өзінің жасының толмауына не психикалық немесе дене кемістіктеріне байланысты іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдауға және олар туралы айғақ беруге қабілетсіз адам;

6) заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, медиацияны жүргізуге байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – медиатор;

7) ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін жағдайларды қоспағанда, өз қызметін жүзеге асыруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – ұлттық алдын алу тетігінің қатысушысы.

Куә жалған айғақтар бергені, айғақтар беруден бас тартқаны үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыстық жауаптылықта болады. Айғақтар беруден жалтарғаны немесе қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша дәлелді себептерсіз келмегені үшін куәға, оның ішінде қорғалуға құқығы бар куәға ҚПК-тің 160-бабында белгіленген тәртіппен ақшалай өндіріп алу қолданылуы мүмкін.

Жәбірленушінің айғақтары – оның сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында заңмен белгіленген тәртіппен жауап алуда жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған мәліметтері.

Жәбірленуші айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылықта болады.

Жәбірленуші айғағының дәлелдеме ретінде маңызы куә жауабының маңыздығына тең болып келеді. Оның жауабының негізін тікелей өзімен байланысты, өзі көрген немесе өзі естіп білген істің мән-жайлары жөнінде деректер құрайды.

Куә жауабын тексеріп бағалағанда қылмыстық іс жүргізу органы куәнің жеке басын сипаттайтын деректерді және оның іске мүдделі болуы мүмкіндігін ескеруі қажет. Сондай-ақ куә жауабының қалыптасу психологиясын ескеру қажет. Психологиялық тұрғыдан алғанда, куә жауабының қалыптасуы мына кезеңдерден тұрады деп қарастырылады:

- болған оқиғаны, фактілерді, мән-жайларды куәнің өзі көріп, естіп қабылдауы;
- өзі көріп, естіп қабылдаған жағдайларды куәнің есінде сақтауы;
- ол жағдайлар мен фактілер туралы мәліметтерді куәнің жауап бергенде айтып жеткізуі.

Осы кезеңдердің барысында әртүрлі объективтік және субъективтік себептер болып, олар куә жауабының қалыптасуына және сапасына әсерін тигізеді.

Жәбірленушінің айыптау тарабына жататын мүдделі тұлға болуы оның жауабының мәнісі мен мазмұнына, шындығына әсерін тигізеді.

Куә мен жәбірленушінің айғақтарын бағалауды іс бойынша дәлелдеудің пәнімен қатар олардың қылмыстық құқықбұзушылық субъектісімен және қылмыстық процестің өзге де қатысушыларымен қатынасы не олардың жеке бастары туралы мәліметтер ескеріледі. Сонымен бірге айғақтар анық және оларды алудың тиісті қайнар көздері көрсетілуі қажет.

Куә мен жәбірленушінің айғақтары, егерде олар болжамдарға, жорамалға, қауесеттерге негізделген болса, сондай-ақ куә хабардар болуының көзін көрсете алмаса, жауап алу іс бойынша процестік әрекеттерді жүргізуге өкілетті емес адам, не заңмен бекітілмеген жерде, уақыты және ұзақтығы бұзылуымен (көшеде, кафеде, бөгде пәтерде, өзге жергілікті жерге негізсіз апару, түнгі уақытта, үзіліссіз 4 сағ.артық және т.б.) жүргізілген болса, кейінге қалдыруға жатпайтын жағдайларды қоспағанда, жол берілетін дәлелдеме деп саналмайды.

Күдіктінің айғағы - олардың сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында заңмен белгіленген тәртіппен жауап алуда жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған мәліметтері.

Күдікті өзіне қарсы күдік жөнінде, сол сияқты өзіне белгілі, іс бойынша маңызы бар өзге де мән-жайлар мен дәлелдемелер туралы айғақтар беруге құқылы.

Күдікті қылмыстық қудалау органына келуден жалтарған жағдайда, одан күдіктің мәні бойынша ол күштеп әкелінгеннен кейін дереу, ал қалған жағдайларда – қорғаушымен оңаша кездесу құқығын сақтай отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталардан кешіктірілмей жауап алынуға тиіс (ҚПК-тің 64-б.4-б.).

Егер күдікті бірінші жауап алу басталғанға дейін өзінің айғақтар беруден бас тарту құқығын пайдаланбаса, оған өзінің айғақтары қылмыстық процесте, оның ішінде кейіннен ол осы айғақтардан бас тартқан кезде де дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін екендігі туралы ескертілуге тиіс.

Күдіктінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы өз кінәсін мойындауы оның кінәлі екендігі іс бойынша қолда бар дәлелдемелер жиынтығымен расталған кезде ғана айыптау негізіне жатқызылуы мүмкін.

Күдіктінің жеке басын сипаттайтын деректер туралы айғақтар айыптау негізіне жатқызыла алмайды және олар жаза тағайындауға немесе жазадан босатуға байланысты мәселелерді шешу үшін ғана дәлелдемелер ретінде пайдаланылады.

Қылмыстық қудалау органы ұстап алу кезінде, күдіктінің қатысуымен кез келген тергеу әрекеттерін жүргізуді бастамас бұрын дереу күдіктіге оның заңмен көзделген құқықтарын түсіндіруге міндетті, ол туралы ұстап алу хаттамасында, күдіктіден жауап алу хаттамасында және адамды күдікті деп тану және күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулыларда белгі жасалады.

Күдікті ұстап алынған жағдайда ұстап алу туралы хаттама жасалған кезден бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірілмей, оның өзі таңдаған немесе тағайындалған қорғаушымен алғашқы жауап алуға дейін оңаша және құпия кездесу құқығы қамтамасыз етіле отырып, одан жауап алынуға тиіс. Ұстап алынған күдікті өзінің тұрғылықты жеріне немесе жұмыс орнына өзінің ұсталғандығы және ұсталып отырған жері туралы телефон арқылы немесе өзге де тәсілмен дереу хабарлауға құқылы.

Күдіктінің айғағын бағалауда күдіктінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы өз кінәсін мойындауы оның кінәлі екендігі жан-жақты тексерілуге жатады, кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарутды болдырмау мақсатында. Сондықтан тексеру барысында қылмыстық құқықбұзушылықты жасауда күдіктінің кінәлілігінің қосымша дәлелдемелері жиналады. Бұл қосымша дәлелдемелер, жиынтығында қылмыстық жауаптылықтың негізін дәлелдеу үшін қажет, күдіктінің қылмыстық құқықбұзушылық жасауын тиісті анықтылықпен, тереңдікпен көрсетуші, дәлелдемелер жүйесін құрайды.

Іс үшін маңызы бар мән-жайлар сарапшының материалдарды арнайы ғылыми ілімдер негізінде жүргізетін зерттеуінің нәтижесінде алынуы мүмкін жағдайларда сараптама тағайындалады. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын өзге адамдардың мұндай білімінің болуы қылмыстық істі жүргізетін адамды тиісті жағдайларда сараптама тағайындау қажеттігінен босатпайды (ҚПК-тің 270-б.).

Арнайы білімге құқықтық білім жатпайды және сондықтан құқықтық мәселелер бойынша сараптама тағайындалмайды. Құқықтық мәселелерді шешу қылмыстық іс жүргізу органдарының өз қызметі болып табылады.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган, тергеу судьясы сараптама тағайындау қажет деп тауып, бұл туралы қаулы шығарады, онда: сараптаманы тағайындаған органның атауы, сараптаманы тағайындау уақыты, орны; сараптаманың түрі; сараптаманы тағайындау үшін негіздер; сараптамаға жіберілетін объектілер және олардың шығу тегі туралы ақпарат, сондай-ақ зерттеу барысында көрсетілген объектілерді ықтимал толық немесе ішінара жоюға, олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге рұқсат; сот сараптамасы органының атауы және (немесе) сот сараптамасын жүргізу тапсырылған адамның тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде) көрсетіледі.

Қаулы жіберілген және бұл өздерінің өз құзыретіне кіретін органдардың немесе адамдардың орындауы үшін міндетті.

Сарапшының қорытындысы - заң талаптарына сәйкес ресімделген, сот-сараптамалық зерттеудің барысы мен нәтижелері көрсетілетін құжат. Сарапшының ауызша түсіндірмелері ол бұрын берген қорытындыны түсіндіру бөлігінде ғана дәлелдемелер болып табылады.

Сарапшы қорытындыны өз атынан береді және оның дұрыстығы үшін жеке басы жауапты болады. Сарапшының (сарапшылардың) қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін. Көрінеу жалған қорытынды бергені үшін сарапшы қылмыстық жауапқа тартылады.

Сарапшының қорытындысында: оның ресімделген күні, сараптаманы жүргізу мерзімдері мен орны; сот сараптамасын жүргізу негіздері; сараптаманы тағайындаған орган туралы мәліметтер; сараптаманы жүргізу тапсырылған сот сараптамасы органы және (немесе) сарапшы (сарапшылар) туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), білімі, сарапшылық мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғылыми атағы, атқаратын лауазымы); өзінің көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауаптылығы туралы ескертілгені туралы сарапшының (сарапшылардың) қойған қолымен куәландырылған белгі; сот сарапшысының (сарапшылардың) алдына қойылған мәселелер; сараптама жүргізу кезінде қатысқан процеске қатысушылар туралы және олар берген түсіндірмелер туралы мәліметтер; зерттеу объектілері; олардың жай-күйі, қаптамасы, мөрленгені, куәгерлердің қатысуы кезінде олардың қойған қолдарымен расталғаны; пайдаланылған әдістемелер көрсетіле отырып, зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері; жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, сарапшының (сарапшылардың) алдына қойылған мәселелер бойынша түйіндерінің негіздемесі мен тұжырымдалуы көрсетілуге тиіс.

Сарапшының қорытындысы заңды және негізделген болуы тиіс. **Қорытындының заңдылығы** сараптама жүргізу барысында заі талаптарын сақтау арқылы қамтамасыз етіледі. **Негізділігі** деп оның шешуіне қойылған сұрақтар бойынша жасалған тұжырымдардың өзі жүргізген зерттеулерге негізделіп, бұл қорытындының ғылыми тұрғыдан дұрыс болуын айтамыз.

Егер іс бойынша:

- 1) өлімнің себептерін;
- 2) денсаулыққа келтірілген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесін;
- 3) іс үшін маңызды болып, бірақ жасы туралы құжаттар болмаған немесе күмән туғызған жағдайларда, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің жасын;
- 4) күдіктінің, айыпталушының есінің дұрыстығы немесе қылмыстық процесте өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін өзі қорғау қабілеті күмән туғызғанда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 5) жәбірленушінің, куәнің іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы айғақтар беру қабілеті күмән туғызған жағдайларда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 6) істің басқа дәлелдемелерімен анық белгіленбейтін өзге мән-жайларын анықтау қажет болғанда, сараптаманы тағайындау және жүргізу міндетті.

Егер Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекcінде өлім жазасы немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмысты жасады деп күдік келтірілетін, айыпталатын адамның психикалық жай-күйіне күмән туындаса, сот-психиатриялық сараптаманы тағайындау мен жүргізу міндетті.

Сот сараптамасын жүргізу:

- 1) сот сараптамасы органдарының қызметкерлеріне;
 - 2) лицензия негізінде сот-сараптама қызметімен айналысатын адамдарға;
 - 3) заңда көзделген тәртіппен және шарттарда біржолғы тәртіппен өзге адамдарға тапсырылуы мүмкін.
- Қорытындының анықтығы немесе толықтығы жеткіліксіз болған, сондай-ақ алдыңғы зерттеуге байланысты қосымша мәселелерді шешу қажеттігі туындаған кезде **қосымша сараптама** тағайындалады. Қосымша сараптама жүргізу нақ сол не өзге сарапшыға тапсырылуы мүмкін (ҚПК-тің 287-б.).

Сарапшының алдыңғы қорытындысы жеткілікті түрде негізді болмағанда не оның түйіндері күмән туғызған не сараптаманы тағайындау мен жүргізу туралы процестік нормалар елеулі түрде бұзылған жағдайларда, дәл сол объектілерді зерттеу және дәл сол мәселелерді шешу үшін **қайталама сараптама** тағайындалады.

Қайталама сараптама тағайындау туралы қаулыда алдыңғы сараптаманың нәтижелерімен келіспеу себептері келтірілуге тиіс. Қосымша және қайталама сараптамалар жүргізу тапсырылған кезде сарапшыға (сарапшыларға) алдыңғы сараптамалардың қорытындылары берілуге тиіс.

Комиссиялық сараптама күрделі сараптамалық зерттеулер жүргізу қажет болған жағдайларда тағайындалады және оны бір мамандықтағы кемінде екі сарапшы жүргізеді. Есінің дұрыстығы туралы мәселе бойынша сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін кемінде үш сарапшы тағайындалады. Комиссиялық сот сараптамасын жүргізу кезінде сот сарапшыларының әрқайсысы сот-сараптамалық зерттеуді тәуелсіз және дербес түрде толық көлемінде жүргізеді (ҚПК-тің 281-б.).

Кешенді сараптама іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін әртүрлі білім салалары негізінде зерттеу қажет болғанда тағайындалады және оны түрлі мамандықтағы сарапшылар өз құзыреті шегінде жүргізеді.

Кешенді сараптаманы бір сарапшы өзінің түрлі сарапшылық мамандықтар бойынша зерттеу жүргізуге құқығы болған жағдайда жүргізе алады.

Кешенді сараптаманың қорытындысында әрбір сарапшының қандай зерттеуді, қандай көлемде жүргізгені және оның қандай түйіндерге келгені көрсетілуге тиіс. Әрбір сарапшы қорытындының осы зерттеулер мазмұндалған бөлігіне қол қояды (ҚПК-тің 282-б.).

Сарапшының айғақтары - қорытындыны алғаннан кейін оның берген қорытындысын түсіндіру немесе нақтылау мақсатында жүргізілген жауап алуда ол хабарлаған мәліметтер.

ҚПК-тің 285-б.сәйкес сарапшыдан жауап алу:

- 1) сарапшының қорытындысына байланысты іс үшін елеулі мәні бар, қосымша зерттеуді қажет етпейтін мәселелерді анықтау;
- 2) сарапшы қолданған әдістерді және пайдаланылған терминдерді нақтылау;
- 3) қорытындының құрамдас бөлігі болып табылмайтын, бірақ сарапшының сотқа дейінгі процеске қатысуына байланысты басқа да фактілер мен мән-жайлар туралы ақпарат алу;
- 4) сарапшының біліктілігін анықтау мақсатында жүргізіледі.

Сарапшының қорытындысы, айғағы дәлелдемелердің басқа түрлері сияқты бағалануға жатады. Сарапшының қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеуі уәжді болуға тиіс (ҚПК-тің 116-б.).

Сарапшының қорытындысын бағалап қолдану үшін қорытындыны және сараптама жүргізу үшін жібереліген материалдарды талдап қарастыру қажет. Сол арқылы қылмыстық іс жүргізу органы сарапшының қорытындысының заңдылық және негізділік талаптарына сәйкестігін анықтай алады.

ҚПК-тің 80-б.сәйкес қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге маман ретінде қатысу үшін қылмыстық процестің қатысушыларына өзінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-

техникалық құралдарды қолдану жолымен дәлелдемелерді жинауда, зерттеуде және бағалауда жәрдем көрсету үшін қажетті арнаулы білімі бар, іске мүдделі емес адам тартылуы мүмкін. Кәметке толмаған адамның қатысуымен болатын тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын педагог та, психолог та, сол сияқты оны сарапшы етіп тағайындаған жағдайларды қоспағанда, тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын дәрігер де мамандар болып табылады.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін.

Маманның қорытындысы - заң талаптарына сәйкес ресімделген және маманның алдына қылмыстық процесті жүргізетін адам немесе тараптар қойған мәселелер бойынша зерттеулердің мазмұны мен түйіндерін көрсететін, жазбаша түрде ұсынылған ресми құжат. Маманның қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін.

Маманның қорытындысында: оның ресімделген күні, зерттеу жүргізілген мерзімдер мен орын; тергеу әрекеті хаттамасының деректемелері, оған маманның қорытындысы, зерттеуді жүргізген маман туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), білімі, мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғылыми атағы, атқаратын лауазымы) қоса беріледі; маманның өзіне көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауаптылық туралы ескертілгені туралы оның қойған қолымен куәландырылған белгі; маманның алдына қойылған мәселелер; зерттеу объектілері, олардың жай-күйі, қапталуы, мөрмен бекемделуі; қолданылған әдістер көрсетіле отырып, зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері; жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, маманның алдына қойылған мәселелер бойынша түйіндерінің негіздемесі мен тұжырымдалуы көрсетілуге тиіс.

Маманның айғақтары - қорытындыны алғаннан кейін, оның берген қорытындысын түсіндіру немесе нақтылау мақсатында жүргізілген жауап алуда ол хабарлаған мәліметтер.

Маманнан жауап алу:

1) маманның қорытындысына байланысты іс үшін елеулі мәні бар, қосымша зерттеуді қажет етпейтін мәселелерді анықтау;

2) маман қолданған әдістерді және пайдаланылған терминдерді нақтылау;

3) қорытындының құрамдас бөлігі болып табылмайтын, бірақ маманның сотқа дейінгі процеске қатысуына байланысты басқа да фактілер мен мән-жайлар туралы ақпарат алу;

4) маманның біліктілігін анықтау мақсатында жүргізіледі.

Көрінеу жалған қорытынды берген жағдайда маман заңда белгіленген қылмыстық жауаптылықта болады.

Маманның қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеуі уәжді болуға тиіс.

Маманнан олар қорытынды бергенге дейін жауап алуға тыйым салынады.

Жиі заттай дәлелдемелер ретінде көлемімен, нысанымен, иісімен, салмағымен, түсімен және өзге де белгілерімен сипатталатын тұрақты сыртқы құрылымы бар заттарды түсінеміз (қару, көлік, әртүрлі құралдар, құжаттар және т.б.).

Заттай дәлелдемелердің тағы бір қайнар көзін тұрақты сыртқы құрылымы жоқ объектілер құрайды. Олар – сұйық, газ тәрізді және сусымалы заттар.

ҚПК-тің 118-б.сәйкес егер қылмыстық құқық бұзушылық құралы болды деп пайымдауға негіз болса немесе оларда қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталып қалса немесе олар қоғамға қауіпті қолсұғушылық объектілері болса – нәрселер, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықты табу, істің нақты мән-жайларын анықтап алу, кінәлі адамды анықтау не оның кінәлі екенін теріске шығару немесе жауаптылықты жеңілдету құралы болуы мүмкін ақша мен өзге де құндылықтар, нәрселер мен құжаттар заттай дәлелдемелер болып танылады.

1. Қылмыстық құқық бұзушылық құралының пәніне қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу үшін қолданылған әртүрлі заттар жатады. Оларға әртүрлі қару немесе қару ретінде қолданылушы заттар, көлік құралдары, суық құрал, улы дәрі, жалған құжаттар немесе жалған ақшалар, бұзу құралдары, пара түрінде берілген мүліктер және т.б.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталған заттар – бір материалдық объектілердің екінші материалдық объектілерде көрінуі (қол, аяқ, көлік, бұзу құралының іздері). Олар қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу барысында бір-бірімен әрекеттестікте пайда болады. Қан, жер, лак-бояу қаптама және т.б. іздері болуы мүмкін.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталған заттар – бір материалдық объектілердің екінші материалдық объектілерде көрінуі (қол, аяқ, көлік, бұзу құралының іздері). Олар қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу барысында бір-бірімен әрекеттестікте пайда болады. Қан, жер, лак-бояу қаптама және т.б. іздері болуы мүмкін.

ҚПК-тің 221-б. сәйкес оқиға орнын, жергілікті жерді немесе үй-жайды қарап-тексеру кезінде табылған, тінту, алу, тергеу эксперименті немесе басқа тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде алынған не сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның талап етуі бойынша ұйымдар және азаматтар ұсынған нәрселер қарап-тексерілуге жатады. Көрсетілген нәрселер қарап-тексерілгеннен кейін заттай дәлелдемелер деп танылуы мүмкін. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам нәрсені заттай дәлелдеме ретінде

тану және оны іске қоса тіркеу туралы қаулы шығарады. Осы қаулыда заттай дәлелдемені іспен бірге қалдыру немесе оны иесіне немесе өзге адамдарға немесе ұйымдарға сақтауға өткізу туралы мәселе шешілуге тиіс.

Тез бұзылуға бейім заттай дәлелдемелер, егер оларды иесіне қайтару мүмкін болмаса, жергілікті атқарушы орган айқындайтын тиісті ұйымдарға мақсатына сай пайдалану не алынған сомаларды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін органның депозитіне сала отырып, өткізу үшін тапсырылады. Сақталуы елеулі материалдық шығынды талап ететін заттай дәлелдемелер, егер иесіне тиісті түрде хабарланғаннан кейін алты ай өткен соң қайтарып берілуі мүмкін болмаса, ал иесі анықталмаған жағдайда – нәрселерді заттай дәлелдемелер деп таныған кезден бастап сол мерзімде өткізіледі.

Әрбір атауы (түрі) бойынша аса ірі мөлшерге жатқызудың белгіленген шегінен асатын мөлшердегі есірткі, психотроптық заттар сот сараптамасы жүргізілгеннен кейін заттай дәлелдемелер деп танылып, іске үлгі ретінде қоса берілгендерін қоспағанда, прокурордың келісімімен қылмыстық қудалау органы қаулысының негізінде Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен жойылуға тиіс. Есірткі заттарды жою туралы, прокурормен келісілген қаулы және заң талаптарына сәйкес және жою кезінде бейнетіркеуді қолдана отырып жасалған, оны іс жүзінде жою туралы акт қылмыстық іске қоса тігіледі.

Қылмыстық істі тоқтату туралы шешім шығару немесе үкім шығару кезінде заттай дәлелдемелер туралы мәселе шешілуге тиіс. Бұл ретте:

1) қылмыстық құқық бұзушылық құралы сот тәртібімен тәркіленуге жатады немесе тиісті мекемелерге белгілі бір тұлғаларға беріледі немесе жойылады;

2) ұстауға тыйым салынған немесе ұстауға шектеу қойылған заттар тиісті мекемелерге берілуге жатады немесе жойылады;

3) құндылығы жоқ және пайдалануға келмейтін заттар жойылуға жатады, ал мүдделі тұлғалардың немесе мекемелердің өтінішхаты болған жағдайда, оларға берілуі мүмкін;

4) қылмыстық жолмен жиналған ақша және өзге де құндылықтар, сондай-ақ заңсыз кәсіпкерліктің және контрабанданың нәрселері соттың шешімі бойынша мемлекеттің кірісіне айналдырылуға жатады; қалған заттар заңды иелеріне беріледі, ал иелері анықталмаған кезде мемлекеттің меншігіне өтеді. Бұл заттардың тиесілігі туралы дау туындаған жағдайда, дау азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен шешілуге жатады;

5) заттай дәлелдемелер болып табылатын құжаттар дәлелдемелерді сақтаудың бүкіл мерзімі ішінде іспен бірге қалады не заңда көзделген тәртіппен мүдделі жеке немесе заңды тұлғаларға беріледі.

Қылмыстық іс жүргізу органы заттай дәлелдемелерді олардың қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағаланады. Заттай дәлелдемелерді әртүрлерге бөлудің практикалық маңызы бар, кей жағдайларда заттарды заттай дәлелдемелердің бір түріне емес, бірнеше түрлеріне жатқызуға болады.

Күдікті ұрлаған және одан кейін құқықбұзушылық жасау үшін қолданған қару әрі құқықбұзушылықтың объектісі, әрі құқықбұзушылықтың құралы, әрі онда құқықбұзушылықтың ізі сақталған зат болады. Көпшілік жағдайларда заттай дәлелдемелерді қолдану сараптама жүргізу арқылы мүмкін болады.

Құқықбұзушылық жасалған жерде қол іздері табылған болса, сараптама жүргізу арқылы ол іздер күдіктінікі екендігі анықталады.

ҚПК-тің 119-б.сәйкес қылмыстық процесті жүргізетін адам тікелей қабылдаған мән-жайларды куәландыратын, заң талаптарына сәйкес жасалған тергеу әрекеттерінің хаттамаларында қамтылған, сондай-ақ тергеу әрекеті барысында маман жүргізген қарап-тексеру, куәландыру, алу, тінту, ұстап алу, мүлікке тыйым салу, тануға ұсыну, үлгілерді алу, мәйітті эксгумациялау, айғақтарды сол жерде тексеру, құжаттарды ұсыну, тергеу эксперименті, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелерін зерттеу, заттай дәлелдемелерді зерттеу кезінде анықталған, сондай-ақ сот отырысының сот әрекеттері мен олардың нәтижелері көрсетілетін хаттамасында қамтылған нақты деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Тергеу әрекеттері хаттамаларының дәлелдемелер ретінде маңызы әр тергеу әрекетінің ерекшеліктеріне байланысты болады. Мысалы, қарап-тексеру хаттамасында оқиға болған жерде табылған құқықбұзушылықтың іздері, заттай дәлелдемелер және сол жердің фактілік жағдайы көрсетіліп жазылады.

ҚПК-тің 120-бабына сәйкес егер жеке, заңды тұлғалар және лауазымды адамдар құжаттарда баяндаған немесе куәландырған мәліметтердің қылмыстық іс үшін маңызы бар болса, құжаттар дәлелдемелер деп танылады.

"Жедел-іздістіру қызметі туралы", "Қарсы барлау қызметі туралы" Қазақстан Республикасы заңдарының талаптары сақтала отырып алынған, құқыққа қайшы әрекеттер туралы нақты деректер тіркелген материалдар құжаттар болып табылады және қылмыстық процесте дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Құжаттар жазбаша да, өзге нысанда да тіркелген мәліметтерді қамтуы мүмкін. Құжаттарға, сонымен бірге, заңда көзделген тәртіппен алынған, талап етіп алдырылған немесе ұсынылған түсініктемелер, түгендеулердің, ревизиялардың актілері, анықтамалар, салықтық тексерулер актілері, салық қызметі органдарының қорытындылары, сондай-ақ компьютерлік ақпаратты қамтитын материалдар, фото- және кинотүсірілімдер, дыбыс- және бейнежазбалар да жатады.

Құжаттар жазбаша да, өзге нысанда да тіркелген мәліметтерді қамтуы мүмкін. Құжаттарға, сонымен бірге, заңда көзделген тәртіппен алынған, талап етіп алдырылған немесе ұсынылған түсініктемелер, түгендеулердің, ревизиялардың актілері, анықтамалар, салықтық тексерулер актілері, салық қызметі

органдарының қорытындылары, сондай-ақ компьютерлік ақпаратты қамтитын материалдар, фото- және кинотүсірілімдер, дыбыс- және бейнежазбалар да жатады.

Қылмыстық іс жүргізу органы құжаттарды олардың қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалайды. Құжаттар қылмыстық іс жүргізу қызметін атқару кезінде жасалмайды, іске тіркеу туралы қаулы шығарылады. Құжаттардың құрылымын, мазмұнын жіне жасалу тәртібін ҚПК реттемейді.

Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде табылған құжаттардың іске алынғандығы осы тергеу әрекетінің хатамасында көрсетіледі. Құжаттардың заттай дәлелдемелерге тән белгілері болғанда, олар заттай дәлелдемелер ретінде іске тіркеледі (ҚПК-тің 120-б.5-б.).

Нақты деректер, егер олар заң талаптары бұзыла отырып алынса, алынған нақты деректердің анықтығына сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе істі сотта қарау кезінде процеске қатысушыларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе құқықтарына қысым көрсету арқылы немесе қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу арқылы ықпал етсе немесе ықпал етуі мүмкін болса, оның ішінде:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттер мен қатыгез қарым-қатынасты қолдану арқылы;

2) қылмыстық процеске қатысатын адамға өз құқықтары мен міндеттері жөнінде түсіндірмеу, толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған оның жаңылысуын пайдалану арқылы;

3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның процестік әрекетті жүргізуіне байланысты;

4) қарсылық білдірілуге жататын адамның процестік әрекетке қатысуына байланысты;

5) процестік әрекетті жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу арқылы;

6) белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден;

7) дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынса, дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс.

Қайнар көздеріне, нысандарына, мазмұнына, алыну тәсілдеріне, сенім тудыратындығына байланысты дәлелдемелер ажыратылады. Осыған байланысты оларды ғылыми жіктеу қажеттігі туындайды, яғни жіктеуші көріністерде объективті айырмашылықтарды табуға мүмкіндік беруші елеулі жалпы белгілер бойынша топтар. Мұндай объективті айырмашылықтарды жіктеудің негіздері деп атайды.

1. Дәлелдемелерді жеке және заттай дәлелдемелер деп жіктеу мәліметтер иесінің сипатының өзгешелігіне негізделеді. Заттай дәлелдемелер тергеліп жатқан оқиғаға қатысы бар адаммен немесе өзге объектілермен өзара әрекеттестік іздері сақталған материалдық қоршаған ортадан алынған заттар. Жеке дәлелдемелер – адамның психикалық қабылдауына және болып жатқанды түсінуге негізделушілер. Оларға қылмыстық процесс қатысушыларының айғақтары, сарапшының, маманның қорытындылары және құжаттар жатады.

2. Қылмыстың оқиғасына қатыстылығы бойынша дәлелдемелер тікелей және жанамалы болып бөлінеді.

Тікелей дәлелдемелер деп қылмыстың оқиғасын, оның қалай болғандығын және кім жасағандығын көрсететін фактілі деректерді айтамыз. Мәселен, жәбірленушінің өзіне қарсы жасалған қылмыстың қалай болғандығы және оны кім жасағанды жөнінде жауабы тікелей дәлелдеме болып табылады. Сол сияқты, айыпталушының айыбын мойындап, қылмысты қалай жасағандығы жөнінде жауабы немесе қылмыстың қалай болғандығын өз көзімен көрген куәнің жауабы - бұлар тікелей дәлелдемелерге жатады.

Жанамалы дәлелдемелер деп қылмыстың оқиғасын және қылмысты кім жасағандығын тікелей көрсетпейтін, бірақ іске маңызы бар басқа мән-жайлар жөнінде фактілі деректерді айтамыз. Мәселен, куәнің айыпталушыны қылмыстың оқиғасы болған жерде көргендігі туралы жауабы жанамалы дәлелдемелерге жатады. Немесе, тінту жүргізу кезінде ұрланған заттардың айыпталушының үйінен табылуы мүлкті ұрлау жөніндегі қылмыстық іс бойынша жанамалы дәлелдеме болып табылады. Өйткені, бұл дәлелдемелер қылмыстың қалай жасалғандығын және оны кім жасағандығын тікелей көрсетіп тұрған жоқ. Бірақ, мұндай дәлелдемелердің жиынтығын қолдана отырып, қылмыстық іске маңызы бар мән-жайларды анықтау мүмкін болады.

Дәлелдемелерді тікелей және жанамалы деп ажыратудың практикалық маңызы ол дәлелдемелерді қолданудың ерекшеліктеріне байланысты. Тікелей дәлелдемелерді қолданудың маңызды шарты алдымен олардың шындыққа сәйкестігін анықтау болып табылады. Мәселен, айыбын мойындаған айыпталушының қылмысты қашан, қай жерде және қалай жасағандығы туралы жауабы жалған айтылмаған болса, бұл жауап оның кінәлілігін көрсететін тікелей дәлелдеме ретінде қолданылады. Жанамалы дәлелдемелерді де қолданғанда алдымен олардың шындығына көз жеткізу қажет. Бірақ, жанамалы дәлелдеме шындыққа жататын болса да ол қылмыстың қалай жасалғандығын және оны кім жасағандығын тікелей көрсетпейді. Дегенмен, жанамалы дәлелдемелердің жиынтығын қолдана отырып, дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау мүмкін болады. Қорыта айтқанда, жанамалы дәлелдемелерді қылмыстық іске маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін қолдану бірнеше кезеңдерден өтеді:

1) алдымен олардың шындығына көз жеткізу;

2) оларды басқа дәлелдемелермен бірге қолдана отырып, іске маңызы бар мән-жайлардың дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі жөнінде нақты тұжырымға келу.

3. Айыптау пәніне қатысты дәлелдемелер айыптау және ақтау дәлелдемелері болып бөлінеді.

Айыптау дәлелдемелері дегеніміз қылмыстың оқиғасын, қылмысты кім жасағандығын, сондай-ақ айыпталушының кінәлілігін, оның жауаптылығын ауырлататын мән-жайларды көрсететін фактілі деректер болып табылады.

Ақтау дәлелдемелеріне қылмыстың болмағандығын, қылмыстық жауапқа тартылған адамның айыпты емес екендігін, сондай-ақ оның жауаптылығын жеңілдететін мән-жайларды көрсететін фактілі деректер жатады. Ақтау дәлелдемелерінің ерекше түрі «алиби» деп аталады. Яғни, қылмыс жасалған кезде айыпталушының басқа жерде болуы — оны ақтауға негіз бола алады. Бірақ, айыпталушының алибиі болуы оны барлық жағдайларда да ақтауға соқтырмайды. Өйткені, алибиі бар айыпталушы бұл қылмысқа ұйымдастырушы немесе айдап салушы немесе көмектесуші ретінде қатысқан болуы мүмкін.

Дәлелдемелерді айыптайтын және ақтайтын деп бөлудің істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін маңызы бар. ҚПК 24-бабының 5-бөлігіне айтылғандай, іс бойынша күдіктіні, айыпталушыны, сотталушыны әшкерелейтін де, ақтайтын да, сондай-ақ олардың жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталуға жатады. Осыған сәйкес, қылмыстық іс жүргізу органы күдіктінің және айыпталушының өзінің кінәсіздігі немесе кінәсінің аздығы, сондай-ақ өзін ақтайтын не жауаптылығын жеңілдететін дәлелдемелердің бар екендігі туралы барлық мәлімдемелерін тексеруге міндетті болып табылады.

4. Дәлелдемелердің қалыптасуы ретіне қарай, олар алғашқы және туынды болып бөлінеді.

Алғашқы дәлелдемелер деп іске маңызы бар мән-жайларды тікелей өздері қабылдаған қайнар көздерден алынған фактілі деректерді айтамыз. Мысалы, куәнің немесе жәбірленушінің өз көздерімен көрген немесе тікелей өздері естіген істің мән-жайлары туралы нақты жауаптары алғашқы дәлелдемелер болып табылады.

Туынды дәлелдемелер деп тікелей өздері қабылдаудың негізінде емес, бірақ алғашқы қайнар көздер арқылы пайда болған фактілі деректерді айтамыз. Мысалы, куәнің басқа адамнан естіп білген істің мән-жайлары туралы жауабы немесе құжаттың көшірмесі, сондай-ақ қылмыстың оқиғасы болған жерде табылған істердің көшірмелері туынды дәлелдемелерге жатады.

Дәлелдемелерді алғашқы және туынды деп бөлудің оларды қолдану үшін маңызы бар. Өйткені, туынды дәлелдемелер алғашқы дәлелдемелермен салыстырғанда оларға дәлме-дәл болмай, өзгерістерге ұшырауы мүмкін (объективтік және субъективтік себептерге байланысты). Мәселен, басқа адамнан естіп білген істің мән-жайлары туралы куә жауабының ол мән-жайларды өзі көрген адамның жауабынан айырмашылықтары болады. Сондықтан, қылмыстық іс жүргізу органы процестік шешім шығарғанда негізінен алғашқы дәлелдемелерге сүйенуі тиіс. Осыған байланысты, туынды дәлелдемелер бар болған жағдайда бұл дәлелдемелерді қолдана отырып, алғашқы дәлелдемелердің өзін табуға шаралар қолдану талап етіледі.

Қорыта айтқанда, қылмыстық іс бойынша туынды дәлелдемелерді қолданудың мынадай жолдары бар:

- 1) туынды дәлелдемелер алғашқы дәлелдемелерді табу мақсатында қолдануға жатады;
- 2) туынды дәлелдемелер қажет болған жағдайда алғашқы дәлелдемелерді тексеру үшін қолданылады (мысалы, іске маңызы бар мән-жайларды өз көзімен көрген куә жауабын өзгертіп айтқан болса, бұл куә мен одан естіген куәнің арасында беттестіру жүргізу арқылы);
- 3) алғашқы дәлелдеме жойылып кеткен жағдайда, туынды дәлелдеме оның орнына қолданылады (мәселен, ауыр дене жарақаттарын алған жәбірленуші қайтыс болған жағдайда, оның айтқанын естіген адамның куә ретінде берген жауабын қолдану). Мұндай жағдайда туынды дәлелдемені мұқият тексеріп, оның шындыққа жататындығына басқа дәлелдемелер арқылы көз жеткізу қажет болады.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының түсінігін беріңіз және мазмұнын ашыңыз
2. Қылмыстық процестегі дәлелдеу құқығының рөлі және маңызын ашыңыз
3. «Дәлелдемелер қайнар көздері» және «фактілік деректер» түсініктерін беріңіз
4. Дәлелдемелердің қандай қайнар көздері заңмен көрсетілген?
5. Қылмыстық іс бойынша кімдер куә болады?
6. Куәлік айғақтар беру міндетінен босатудың мәні неде?
7. Куә мен жәбірленушінің айғақтарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды атаңыз
8. Күдікті мен айыпталушы айғақтар беруге міндетті ме?
9. Сарапшы болып кім табылады?
10. Сараптаманың тағайындалу негіздері?
11. Сараптаманы міндетті түрде тағайындау жағдайларын атаңыз
12. Сарапшы мен маманның және олардың қорытындылары мен айғақтарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын атаңыз
13. Заттай дәлелдемелердің түсінігін беріңіз, түрлерін атаңыз және маңызын ашыңыз.
14. Қандай заттар заттай дәлелдемелер болып танылады?
15. Затты заттай дәлелдеме ретінде рәсімдеу үшін қандай процестік құжаттар қажет?
16. Тергеу және сот әрекеттерінің хаттамаларының іске қатыстылығының негізгі шарттары қандай?

17. Құжаттарды дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде ашыңыз
18. Құжаттар қандай жағдайларда заттай дәлелдемелерге жатқызылады?
19. Құжаттардың процестік әрекеттердің хаттамаларынан айырмашылығы неде?
20. Дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректерді атаңыз
21. Дәлелдемелерсіз анықталатын мән-жайларды атаңыз.

Дәріс 10. Қылмыстық процестік дәлелдеудің негіздері

Түйін сөздер: қылмыстық процестегі дәлелдеу, дәлелдеу пәні, дәлелдеу шегі, дәлелдеу процесі.

Мақсаты: қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін дәлелдемелерді жинау, зерттеу, бағалау және пайдалану құзыретін қалыптастыру.

Әдістемесі: интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық процестегі дәлелдеу затының түсінігі.

Дәлелдеу процесінің түсінігі және элементтері. Дәлелдемелерді жинау және дәлелдемелерді жинаудың әдістері. Дәлелдемелерді бекіту. Дәлелдемелерді зерттеудің мазмұны және дәлелдемелерді зерттеулің әдістері. Дәлелдемелерді бағалау. Дәлелдеу міндеті. Дәлелдеу процесіндегі ғылыми-техникалық құралдар. Преюдиция.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлар мен қылмыстық іс бойынша маңызы бар мән-жайлар түсініктерінің ара қатынасы. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлардың жүйесі мен мазмұны. Жасы кәмелетке толмағандардың істері бойынша анықталуға тиіс мән-жайлар.

Дәлелдемелерсіз анықталатын мән-жайлар. Дәлелдеу шегі.

Дәлелдемелердің белгілері. Дәлелдемелердің іске қатыстылығы және жарамдылығы. Дәлелдемелердің дұрыстығы және жеткіліктілігі. Преюдиция

Дәлелдеу істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау мақсатында дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалап пайдаланудан тұратын заңмен реттелген қызмет болып табылады.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәні деп әрбір қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар және сондықтан анықталуға тиісті мән-жайлардың жиынтығын айтамыз. Бұл мән-жайларды анықтау және дәлелдеу қылмыстық іс жүргізу органдарының міндетіне жатады. Тергеуші, анықтаушы, прокурор және сотта істі қарау кезінде тараптар осы мән-жайларды анықтауға күш салады.

Дәлелдеу процесі дәлелдемелерді жинаудан, зерттеуден, бағалаудан және пайдаланудан тұрады (ҚПК-122-125-бб.). Дәлелдемелерді жинау сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот талқылауы процесінде процестік әрекеттерді жүргізу арқылы жүргізіледі. Дәлелдемелерді жинау оларды табуды, бекітуді және алып қоюды қамтиды.

ҚІЖК-нің 122-бабында дәлелдемелерді жинаудың амалдары және кімдер оны жүзеге асыра алатындығы көрсетілген. Осы бапқа сүйене отырып дәлелдемелерді жинаудың мынадай амалдары мен жолдары болатындығын айта аламыз:

1. Дәлелдемелерді жинаудың басты амалы тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу болып табылады. Тергеуші және анықтаушы қылмысты ашу үшін заңмен көзделген тергеу әрекеттерін қолдана отырып, сол арқылы дәлелдемелер жинауды жүзеге асырады. Яғни, қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер негізінен сотқа дейінгі өндіріс кезінде жиналады. Ал, сот алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде жиналған істің материалдары мен дәлелдемелердің негізінде үкім шығарады. Дегенмен, сотта істі қарау кезінде де дәлелдемелерді жинау мүмкіндігі жоққа шығарылмайды. Мәселен, тараптардың жаңа куәларды шақыру немесе заттай дәлелдемелерді, құжаттарды алдыру туралы өтініштеріне байланысты сотта қосымша дәлелдемелер жинау мүмкін болады.

2. Тергеу әрекеттерінен басқа да процестік амалдарды қолдану. Ол амалдарға қылмыстық іс жүргізу органдарының ұйымдардан, олардың басшыларынан, лауазымды адамдардан, жедел-іздіксіз қызметін атқаратын органдардан, сондай-ақ азаматтардан іс үшін маңызы бар құжаттарды немесе заттарды табыс етуді талап етуі жатады.

3. Қорғаушының өз өкілеттігінің шеңберінде қылмыстық іске маңызы бар мәліметтерді жинауы және дәлелдемелер тапсыруы. Бұл жөнінде ҚПК-тің 122-бабының 3-бөлігінде былай деп көрсетілген: белгіленген тәртіппен сотқа дейінгі тергеп-тексеруге немесе сот талқылауына қатысуға жіберілген қорғаушы, жәбірленушінің өкілі Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етпеу туралы тәртіпті сақтай отырып, жәбірленушіні қорғауды, оның мүдделерін білдіруді жүзеге асыру үшін қажетті мәліметтерді заңды тұлғалардан, оның ішінде мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктерден анықтамаларды, мінездемелерді, өзге де құжаттарды талап етіп алуға құқылы.

4. Күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, жеке айыптаушының, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің және олардың өкілдерінің, сондай-ақ кез келген азаматтар мен

ұйымдардың дәлелдеме ретінде маңызы бар мәліметтерді (ауызша да, жазбаша да), заттарды және құжаттарды қылмыстық іс жүргізу органына өз еріктерімен тапсырулары.

Іс бойынша жиналған дәлелдемелер жан-жақты және объективті түрде зерттелуге жатады. Зерттеу алынған дәлелдемені талдауды, оны басқа дәлелдемелермен салыстыруды, оларды тексеру үшін қосымша дәлелдемелер жинауды, дәлелдемелер алу көздерін тексеруді қамтиды. Әрбір дәлелдеме – оның қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануға тиіс.

Заң бойынша күдіктінің, айыпталушының қылмыстық жауаптылық негіздерінің және кінәсінің бар екенін дәлелдеу міндеті айыптаушыда болады (ҚР ҚПК 121-6.2-б.).

Қылмыстық процесті жүргізетін орган, сондай-ақ сарапшы және маман қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесінде ғылыми-техникалық құралдарды қылмыстық-процестік кодексте көзделген процестік міндеттерін өздері орындауы кезінде пайдалана алады. Қылмыстық процесті жүргізетін орган ғылыми-техникалық құралдарды пайдаланған кезде жәрдем көрсету үшін маманды тартуы мүмкін. Егер ғылыми-техникалық құралдар: заңда тікелей көзделсе немесе оның нормалары мен қағидаттарына қайшы келмесе; ғылыми тұрғыдан дәрменді болса; қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің тиімділігін қамтамасыз ететін болса; қауіпсіз болса, олар қолдануға жарамды деп танылады.

Соттың қылмыстық іс бойынша заңды күшіне енген үкімі, сондай-ақ қылмыстық істі мәні бойынша шешетін басқа да шешімі анықталған мән-жайларға да, олардың соттың үкімі мен шешімі шығарылған адамға қатысты құқықтық бағалануына қатысты да барлық мемлекеттік органдар, жеке және заңды тұлғалар үшін міндетті. Бұл ереже соттың үкімі мен басқа да шешімдерін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша кассациялық тәртіппен тексеруге, олардың күшін жоюға және оларды өзгертуге кедергі болмайды.

Дәлелдеу пәнінің мәні мен маңызын толық түсіну үшін оған кіретін мән-жайлардың әрқайсысына жекелеп тоқталу қажет. Яғни, ҚПК-нің 113-бабында көрсетілген ол мән-жайларға мыналар жатады:

1) оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары). Бұл мән-жайлар алдымен қылмыстық құқық бұзушылық объектісі мен объективтік жақтарын анықтау қажеттігін көрсетеді. Сол мән-жайлардың негізінде қоғамға қауіпті әрекеттің (әрекетсіздіктің) болғандығына көз жеткізу және оны қылмыстық заңының бабы бойынша саралау мүмкін болады. Яғни, қылмыстың жасалған уақытын, жерін, тәсілін және басқа да жағдайларын анықтаудың бұл әрекетті (әрекетсіздікті) нақты түрде талдап қарастыру үшін маңызы бар. Мәселен, мүлікті ұрлау жеке адам тұрғын үйге жасырын кіріп немесе адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасалған болуы мүмкін. Осыған сәйкес, жасалған ұрлықтың қылмыстық заң бойынша саралануы және оны жасаған адамдардың жауаптылық дәрежелері де бірдей болмайды.

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны және 3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері. Яғни, бұл топқа жататын мән-жайлар қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі мен субъективтік жақтарын қамтиды. Бұл мән-жайлар бұрын айтылған қылмыстық құқық бұзушылық объективтік жақтарымен байланысты болғандықтан, олардың бірінің анықталуы істің басқа мән-жайларын ашуды жеңілдетеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісін анықтау барысында оған бірнеше адамдардың қатысқандығы ашылған болса, олардың әрқайсысы - қылмыс жасаудағы рөлін және қандай түрде қатысқан - (ұйымдастырушы, орындаушы, айдап салушы немесе көмектесуші) анықтау қажет. Ал, қылмыстық құқық бұзушылықтың кейбір түрлері бойынша арнайы субъектінің белгілері бар болғанда ғана ол адам қылмыстық жауапқа тартылады (мысалы, қызмет жағдайын пайдаланып жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар). Ондай қылмыстық құқық бұзушылықтар қызмет атқару міндеттерін және қызмет жағдайын пайдалану арқылы жасалатын болғандықтан, оған сәйкес келетін қызмет жағдайы жоқ адамдар бұл қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі бола алмайды.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъективтік жақтарын ашу үшін де өзара байланысты болып келетін әр түрлі мән-жайларды анықтау және дәлелдеу қажет болады: айыпталушының кінәлілігін, кінәсінің нысанын (тікелей немесе жанамалы кінәлілік, абайсызда жасалған қылмыс), қылмыстық құқық бұзушылық қандай ниетпен және мақсатпен жасалғандығын. Бұл мән-жайлар қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективтік жағынан сипаттап, олар қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның жауаптылығына әсерін тигізеді. Соның ішінде, қылмыстық заңда көрсетілген жағдайларда ниет пен мақсат қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар ретінде қаралады (мысалы, қажетті қорғану шегінен шығу жағдайында қылмыстық құқық бұзушылық жасау жауаптылықты жеңілдететін болса, басқа қылмыстық құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық жасау жауаптылықты ауырлататын мән-жайларға жатады).

4) күдіктінің, айыпталушының жауаптылық дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар. Бұл топқа жататын мән-жайлар Қылмыстық кодексте көзделген жауаптылықты жеңілдететін және оны ауырлататын жағдайларға сәйкес қарастырылады. Мәселен, Қылмыстық кодекстің 53-бабына сәйкес жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде танылады: мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан алғаш рет қылмыстық теріс қылық не алғаш рет онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасау; кінәлі адамның кәмелетке толмауы; кінәлі адамның жас балаларының болуы; жүктілік; медициналық немесе өзге де көмекті көрсету салдарына қарамастан, қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейін жәбірленушіге тікелей осындай көмек көрсету; қылмыстық құқық бұзушылық салдарынан келтірілген мүліктік залалды

ерікті түрде өтеу, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген моральдық және өзге де зиянның орнын толтыру; жеке басындағы, отбасылық немесе өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысуы салдарынан не жаны ашығандық уәжімен қылмыстық құқық бұзушылық жасау және т.б. Ал, Қылмыстық кодекстің 54-бабына сәйкес, жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайларға жатады: қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуы, қылмыстардың қайталануы, қылмыстардың қауіпті қайталануы; қылмыстық құқық бұзушылық арқылы ауыр зардаптар келтіру; қылмыстық құқық бұзушылықты адамдар тобының, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобының жасауы, қылмыстық топ құрамында жасау; қылмыстық құқық бұзушылық жасағанда айрықша белсенді рөл атқару және т.б.

Күдіктінің, айыпталушының жауаптылығына Қылмыстық кодекстің 53 және 54-баптарында аталып көрсетілмеген басқа да жағдайлар әсер етеді. Мәселен, Қылмыстық кодекстің 53-бабы 2-бөлігінде айтылғандай, жаза қолдану кезінде осы бапта көзделмеген жағдайлар да жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар ретінде ескерілуі мүмкін. Ал, Қылмыстық кодекстің 26-бабы 3-4 бөліктерінде былай деп көрсетілген: Егер қылмыстық құқық бұзушылықты ұйымдастырушы және оған айдап салушы мемлекеттік органдарға хабарлауымен немесе өзге де қолданылған шараларымен орындаушының осы құқық бұзушылықты ақырына дейін жеткізуіне жол бермесе, бұл адамдар қылмыстық жауаптылыққа жатпайды. Егер орындаушы қылмыстық құқық бұзушылықты аяқтағанға дейін оған күні бұрын уәде берген жәрдемінен бас тартса немесе көрсетілген көмектің салдарын жойса, көмектесуші қылмыстық жауаптылыққа жатпайды.

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар. Бұл мән-жайлардың күдіктінің, айыпталушының қоғамға қауіптілігі дәрежесін анықтау, оған әділ жаза немесе заңмен көзделген өзге ықпал ету шарасын қолдану және осыған байланысты қылмыстық істі соттың дұрыс шешуі үшін үлкен маңызы бар. Сондықтан, заң бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізу барысында және басты сот талқылауында күдіктінің, айыпталушының жағымды-жағымсыз жақтарын қамтитын деректердің барлығын анықтау талап етіледі (жасы, денсаулығы, отбасы жағдайы, кәсібі, тұрмыстағы мінез-құлқы, мемлекеттік наградалары, бұрын сотталған ба және т.б.). Егер күдіктінің, айыпталушының дене мүшелерінің немесе психикалық кемістіктері жөнінде мәліметтер бар болса, қылмыстық іс жүргізу органы ол деректерді ертерек анықтап, сол кезден бастап іске міндетті түрде қорғаушыны қатыстыру қамтамасыз етілуге тиіс. Күдіктінің, айыпталушының есі дұрыстығын жоққа шығармайтын психикалық ауыруы бар немесе бұрын ол маскүнем не нашакор деп танылған болса, оған соттың шешімі бойынша қылмыстық жазамен қатар медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы қолданылуы мүмкін (емханалық мәжбүрлеп қадағалау және психиатрда емдеу).

Күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттауға оның қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейінгі мінез-құлқын және өзі жасаған қылмыстық әрекетке қалай қарайтындығын білудің де маңызы бар. Сондықтан күдіктінің, айыпталушының шын жүректен өкініш білдіруі, айыбын мойындап келуі, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, қылмыстық құқық бұзушылыққа басқа қатысушыларды әшекейлеуге белсенді жәрдемдесуі болған жағдайларда, ондай деректер айыптау актісінде, сондай-ақ соттың үкімінде бағаланып көрсетілуге жатады. Ал, күдіктінің, айыпталушының бұрын қылмыстық жауапқа тартылып сотталғандығына байланысты оның әрекеті қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіпті немесе аса қауіпті қайталануы деп танылатын болса, оған негіз болатын нақты деректерді айыптау актісінде және үкімде көрсету міндетті болып табылады. Қорыта айтқанда, күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттауға жататын, аталған және басқа да жағдайларды анықтау, істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу қағидасынан туындайтындығын ескеру қажет.

6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарлары және 7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері. Қылмыстық құқық бұзушылықтың зардаптары онымен келтірілген зиянның түрімен және мөлшерімен анықталады. Сондықтан зиянның үш түрге (моральдық, дене және мүліктік) бөлінетіндігіне сәйкес оның қандай түрі немесе түрлері келтірілгендігін, зиянның мөлшерін және қылмыстық әрекетпен (әрекетсіз-дікпен) зиянның арасындағы себепті байланыстың бар екендігін анықтап дәлелдеу қажет. Мәселен, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген мүліктік зиянның мөлшерін толық анықтау қылмыстық құқық бұзушылықты дұрыс саралаудың маңызды шарты болып табылады. Сондықтан ондай қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша зиянның мөлшерін анықтамай тұрып, қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамын да анықтау мүмкін емес. Жеке адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жәбірленушіге келтірілген дене жарақаттары ауырлығының дәрежесі және оның денсаулығына зақым келтіруден туындаған шығындар (емделуге, оны бағып-күтуге және т.б.) анықталуға жатады. Егер жәбірленушінің дәлелі бойынша оған қылмыстық құқық бұзушылықпен моральдық зиян келтірілген болса, ондай зиянның болуына байланысты мән-жайларды да анықтау дәлелдеу пәнімен қамтылады. Ондай жағдайда, мәселен, жәбірленушінің ар-намысына тиетін, абыройын төмендететін мән-жайлардың болғандығын немесе жәбірленушінің, оның жақын туысқандарын уайымға салуға соқтырған мән-жайлардың болғандығын анықтау талап етіледі.

8) әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын жоққа шығаратын мән-жайлар. Ондай мән-жайлар Қылмыстық кодекстің 32-38-баптары негізінде қаралады. Осы баптарға сәйкес:

- қажетті қорғаныс жағдайында, яғни қорғанушының немесе өзге де адамдардың жеке басын, тұрғынжайын, меншігін, жер учаскесін және басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қолсұғушыға зиян келтіру арқылы қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау кезінде қолсұғушы адамға зиян келтіру, егер бұл ретте қажетті қорғаныс шегінен шығуға жол берілмеген болса, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (32-бап, 2-б.);

- қылмыстық жазаланатын іс-әрекет жасаған адамды мемлекеттік органдарға жеткізу және оның жаңа қолсұғушылық жасау мүмкіндігін тыю үшін ұстап алу кезінде оған зиян келтіру, егер мұндай адамды өзге амалдармен ұстау мүмкін болмаса және бұл ретте осы үшін қажетті шаралар шегінен шығуға жол берілмеген болса, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (33-бап);

- аса қажеттілік жағдайында, яғни осы адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті өзге амалдармен жою мүмкін болмаса және бұл ретте аса қажеттілік шегінен шығуға жол берілмесе, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (34-бап);

- егер құқықпен қорғалатын мүдделерге келтірілген зиян көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтар келтіретін зиянға қарағанда аздау болса және егер оларды болғызбауды, ашуды немесе тергеп-тексеруді, сол сияқты қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеуді өзге тәсілмен жүзеге асыру мүмкін болмаса, ол қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (35- бап);

- қоғамға пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін негізді тәуекел ету кезінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (36-бап);

- егер күштеп немесе психикалық мәжбүрлеудің салдарынан адам өзінің әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) ие бола алмаса, мұндай мәжбүрлеудің нәтижесінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды (37-бап);

- өзі үшін міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау үшін әрекет жасаған адамның мүдделерге зиян келтіруі қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды. Мұндай зиян келтірілгені үшін заңсыз бұйрық немесе өкім берген адам қылмыстық жауаптылықта болады. (38-бап).

9) қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар. Ондай мән-жайлар Қылмыстық кодекстің 65-70-баптарын қолдана отырып анықталуға жатады. Атап айтқанда:

— 65-бапқа сәйкес, қылмыстық теріс қылық жасаған не алғаш рет қылмыс жасаған адам, кінәлі адамның жеке басы, айыбын мойындап келуі, қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, тергеп-тексеруге ықпал еткені, қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірген зиянды қалпына келтіруі ескеріле отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін;

- 66-бапқа сәйкес, қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан туындаған үрейлену, қорқу немесе саскалақтау салдарынан қажетті қорғаныс шегінен шыққан адам істің мән-жайлары ескеріле отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін;

- 67-бапқа сәйкес, процестік келісімнің барлық талаптарын орындаған адам қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін;

- 68-бапқа сәйкес, Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратумен байланысты емес онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады;

- 69-бапқа сәйкес, қылмыстық теріс қылықты не қазаға ұшыратумен немесе адамның денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты емес, жасалғаны үшін Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында немесе бабының бөлігінде негізгі жазаның өзге де түрлерімен бірге айыппұл көзделген онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған адамды сот кепілгерлік белгілей отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін;

- 70-бапқа сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам, егер іс сотта қаралған уақытта жағдайдың өзгеруі салдарынан ол жасаған іс-әрекет қоғамға қауіпті болудан қалды деп танылса, соттың қылмыстық жауаптылықтан босатуына жатады;

- 70-баптың 2-бөлігіне сәйкес, қылмыстық теріс қылықты алғаш рет жасаған не онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған адам, егер осы адамның содан кейінгі мінсіз мінез-құлқына байланысты іс сотта қаралған уақытта оның қоғамға қауіпті деп есептелмейтіні анықталса, соттың қылмыстық жауаптылықтан босатуына жатады.

Бұл аталған жағдайларда қылмыстық жауаптылықтан босатудың тәртібі жөнінде ҚПК 36-бабының 1-бөлігінде былай деп көрсетілген: қылмыстық қудалау органы, сот тиісті мән-жайлар болған кезде өз құзыреті шегінде адамды қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, қылмыстық қудалауды тоқтатуға құқылы. Мұндай жағдайларда сот қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, айыптау үкімін шығаруға да құқылы.

Жоғарыда қарастырылған мән-жайларды анықтау барлық қылмыстық істер үшін ортақ бола тұрып, сонымен қатар қылмыстық істердің топтық немесе жекелеген ерекшеліктеріне байланысты басқа да мән-жайларды істі жүргізу кезінде дәлелдеу қажет болатындығы ескерілуге тиіс. Соның бір көрінісі, мәселен, кәмелетке толмағандардың жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтары бойынша дәлелденуге жататын қосымша мән-жайлар болып табылады. Бұл жөнінде ҚПК-тің 113-бабының 2-бөлігінде ҚПК-тің 531-бабына сілтеме жасалған. Мұнда кәмелетке толмағандардың істері бойынша алдын сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот талқылауын жүргізу кезінде арнайы анықталуға тиісті мән-жайлар аталған: кәмелетке толмаған адамның жасы (туған күні, айы, жылы); кәмелетке толмаған адамның өмір сүру және тәрбиелену жағдайлары; зияткерлік, ерік-жігерінің және психикалық даму дәрежесі, мінезі мен темпераментінің ерекшеліктері, қажеттіліктері мен мүдделері; кәмелетке толмаған адамға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы анықталуға жатады.

ҚПК-тің 113-бабының 3-бөлігіне сәйкес, қылмыстық іс бойынша басқа да мән-жайлармен қатар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес тәркіленуге жататын мүліктің заңсыз, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынғанын немесе осы мүліктен түскен табыс болып табылатынын не құқық бұзушылық қаруы ретінде не экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыру немесе өзгедей қамтамасыз ету үшін пайдаланылғанын немесе пайдалануға арналғанын растайтын мән-жайлар дәлелденуге жатады.

ҚПК-тің 113-бабының 4-бөлігіне сәйкес, дәлелдеу пәніне қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайлар да жатады. Ол мән-жайлар бұрын қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік және субъективтік жақтарымен байланысты болып келеді және солардың негізінде анықталады. Мәселен, мүлікті ұрлауға ықпал еткен мән-жайлардың бірі күзетшінің өз қызметін атқаруға салқын қарағандығы болуы мүмкін. Оны анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жақтарын ашумен байланысты болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайлар анықталған жағдайда тергеуші (анықтаушы) тиісті мемлекеттік органдарға, ұйымдарға немесе оларды басқару қызметін атқаратын лауазымды адамдарға ондай мән-жайларды жою үшін қажетті шаралар қолдану туралы ұсыныс енгізуге құқылы (ҚПК-тің 200-бабына сәйкес) ал сотта істі қарау кезінде сот бұл туралы жеке қаулы шығаруға құқылы (ҚПК-тің 405-бабына сәйкес).

Дәлелдемелерсіз анықталатын мән-жайлар. ҚПК-нің 114-бабында дәлелдемелерсіз анықталатын мән-жайлар туралы айтылған. Бұл бапқа сәйкес, егер тиісті құқықтық тәртіппен керісінше дәлелденбесе, мына мән-жайлар дәлелдеусіз анықталған болып саналады: жалпыға белгілі фактілер; қазіргі заманғы ғылымда, техникада, өнерде, кәсіпте жалпыға бірдей қабылданған зерттеу әдістерінің дұрыстығы; заңды күшіне енген сот актісімен белгіленген мән-жайлар; адамның заңды білуі; адамның өз қызметтік және кәсіби міндеттерін білуі; арнаулы даярлығы немесе білімі бар екендігін растайтын құжатты ұсынбаған және арнаулы даярлық немесе білім алған оқу орнын немесе басқа да мекемені көрсетпеген адамда арнаулы даярлықтың немесе білімнің болмауы керісінше дәлелденбесе, дәлелдемелерсіз анықталған мән-жайлар.

Дәлелдеу шегі. Қылмыстық іс жүргізу бойынша дәлелдеу процесінде анықталған мән-жайлардың барлық жиынтығы үшін «дәлелдеу шектері» ұғымы қолданылады. Дәлелдеу шегі деп іс үшін маңызды болып табылатын мән-жайды анықтау үшін қажетті және жеткілікті дәлелдемелер жиынтығы түсініледі. Дәлелдеу заты дәлелдеу мақсатын айқындайды, ал дәлелдеу шектері — оған қол жеткізу құралдары. Сонымен, дәлелдеу шектері дәлелдеуге жататын мән-жайлардың дәлелдеу деңгейі дегенді білдіреді. Дәлелдеу шектері бұл дәлелдеу субъектілері негіздеген шешім қабылдау үшін негіз болып табылатын дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығы және олар көп реттерде субъективті сипатқа ие.

Жоспардың соңғы сұрағын талқылауда презентация жасау арқылы дәлелдемелердің белгілеріне сипаттама беру қажет. Әрбір дәлелдеме — оның қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануға тиіс.

Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді ҚПК-нің 25-бабына сәйкес заң мен ар-ожданды басшылыққа ала отырып, дәлелдемелерді жиынтығымен жан-жақты, толық және объективті қарауға негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды.

Дәлелдемелердің қатыстылығы дәлелдемелердің мазмұнын сипаттайды және егер дәлелдеме осы іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы түйіндерді растайтын, теріске шығаратын немесе күмән туғызатын нақты деректерді білдіретін болса, ол іске қатысты дәлелдеме деп танылады (ҚР ҚПК 125-б.3-б.). Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу затына енетін қандай да болмасын мән-жайдың бар не жоқ екенін анықтау үшін қолданғанда ғана тек сонда ғана дәлелдеме бұл іске қатысты болып табылады. Нақты іс бойынша дәлелдеу затына енетін мән-жайларды анықтау үшін маңызы бар мән-жайлар шегін алдын ала анықтау мүмкін бола бермейді. Бұндай мән-жайлар шегін ең алдымен тергеуші болған оқиғаны қарап, мәліметтер тексере отырып анықтайды, белгілейді. Олар процеске қатысушылардың ұсынысы бойынша да анықталуы мүмкін. Дәлелдемелердің қатыстылығы негізінен осы дәлелдеменің көмегімен іс бойынша дәлелдеу затына мән-жайлардың енетіндігі мүмкін болғанда, сондай-ақ бұл мән-жайды анықтауға өзінің мазмұны бойынша дәлелдеме қабілетті болғанда анықталады.

Дәлелдеменің жол берілетіндігі деп дәлелдеме қайнар көзінің заңдылығын, алыну тәсілдерін және нақты мәліметтерді анықтау түсініледі. Бұл оның дәлелдеменің бекітілуі, зерттелуі, табылу тәртібі, шығу көзімен салыстырғанда заң талаптарына жауап беретін, іске маңызы бар мән-жайларды анықтау кезінде пайдалану үшін жарамдылығы.

Дәлелдемелердің жол берілетіндігінің келесі белгісі тергеу өндірісінің және сот әрекетінің нәтижесінде олардың алынуының заңды тәсілі болып табылады. Дәлелдемелер ретінде жол берілмейтіндік заңды түрде бірнеше құқықтық актілерде бекітілген. Бұл ең алдымен Қазақстан Республикасының Конституциясында, оның 77-бабының 9-тармағында «заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің ешқандай заңды күші болмайды» делінген. Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерін Қылмыстық-процестік кодексі қайталайды, оның 112-бабында былай деп нақтыланған: «Нақты деректер дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс, егер олар қылмыстық-процестік кодекс талаптары бұзыла отырып алынса, алынған нақты деректердің анықтығына сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе істі сотта қарау кезінде процеске қатысушыларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе құқықтарына

қысым көрсету арқылы немесе қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу арқылы ықпал етсе немесе ықпал етуі мүмкін болса». Олар:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттер мен қатыгез қарым-қатынасты қолдану арқылы;

2) қылмыстық процеске қатысатын адамға өз құқықтары мен міндеттері жөнінде түсіндірмеу, толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған оның жаңылысуын пайдалану арқылы;

3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның процестік әрекетті жүргізуіне байланысты;

4) қарсылық білдірілуге жататын адамның процестік әрекетке қатысуына байланысты;

5) процестік әрекетті жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу арқылы;

6) белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден;

1) дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынса.

Дәлелдеменің анықтығы. Бұл олардың сипаттамасы сондай тексеру нәтижесінде анықталғандай, ондағы мәліметтер шынайы ақиқатқа, өмір шындығына сай келеді. Ақиқаттығы ешқандай күмән келтірмейтін, негізделген, дәлелденген білім шынайы болып табылады.

Сонымен, кез келген шынайы білім ақиқат болып табылады, алайда кез келген ақиқат шынайы болып табылмауы мүмкін.

Егер дәлелденуге жататын мән-жайлардың барлығы және әрқайсысы туралы ақиқатты ешқандай күдіксіз және даусыз белгілейтін, іске қатысты жол берілетін және анық дәлелдемелер жиналса, дәлелдемелердің жиынтығы қылмыстық істі шешу үшін **жеткілікті** деп танылады.

Дәлелдеменің қатыстылық, жол берілетіндігі, анықтығы, және жеткіліктілік сияқты қасиеттерін зерттей отырып іс бойынша ақиқат анықталуы мүмкін, демек қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы адамның кінәсі де анықталады деген сөз.

Преюдиция

Соттың қылмыстық іс бойынша заңды күшіне енген үкімі, сондай-ақ қылмыстық істі мәні бойынша шешетін басқа да шешімі анықталған мән-жайларға да, олардың соттың үкімі мен шешімі шығарылған адамға қатысты құқықтық бағалануына қатысты да барлық мемлекеттік органдар, жеке және заңды тұлғалар үшін міндетті. Бұл ереже соттың үкімі мен басқа да шешімдерін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша кассациялық тәртіппен тексеруге, олардың күшін жоюға және оларды өзгертуге кедергі болмайды.

Соттың азаматтық іс бойынша заңды күшіне енген шешімі сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін оқиғаның немесе әрекеттің орын алғаны не алмағаны туралы мәселе жөнінде ғана міндетті және ол сотталушының кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы түйіндерді алдын ала шешпеуге тиіс.

Соттың заңды күшіне енген, өзінде талап қоюды қанағаттандыру құқығы танылатын үкімі сот үшін оның азаматтық істі қарауы кезінде осы бөлігінде міндетті.

Тексеру сұрақтары:

1. «Дәлелдеу», «дәлелдеу құқығы» ұғымдарының айырмашылықтары неде?
2. Қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды атаңыз
3. Дәлелдемелерсіз анықталатын мән-жайларды атаңыз
4. Дәлелдеу міндеті кімге жүктелген?
5. «Кінәсіздік презумпциясы» және «дәлелдеу міндеті» ұғымдарының арасында қандай байланыс бар?
6. Дәлелдеу және оның элементтерін сипаттаңыз
7. Қылмыстық істер бойынша дәлелдеудің жалпы мақсаты қандай?
8. Дәлелдеу пәні нормативті бекітілген бе?
9. Кәметке толмағандардың қылмыстық істері бойынша дәлелдеу пәнінің ерекшелігі неде?
10. Дәлелдемелерді жинау және дәлелдемелерді жинаудың әдістерін атаңыз
11. Дәлелдемелер қалай бекітіледі?
12. Дәлелдемелерді зерттеудің мазмұнын ашыңыз және дәлелдемелерді зерттеудің әдістерін атаңыз
13. Дәлелдемелердің белгілерін атаңыз
14. Дәлелдемелердің іске қатыстылығы мен жол берілетінділігінің мәні неде?
15. Дәлелдемелердің анықтығы және жеткіліктілігінің маңызын ашыңыз?
16. Қылмыстық-процестік заңнамамен дәлелдемелерді тексерудің әдістері қандай? Нақты дәлелдемені тексеруде не ескерілуге жатады?
17. Дәлелдемелерді тексеруде кім қатысады және қандай тәртіпте?
18. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау деген заң талабы кімге бағытталған
19. Дәлелдеу шегі кіммен анықталады?
20. Дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болады ма?
21. Алқаби дәлелдемелерді бағалауда неге сүйенеді?

22. Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді бағалауда нені басшылыққа алады?

МОДУЛЬ 3. ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫ

Дәріс 11. Қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шаралары. Күдіктіні ұстап алу (Өзекті дәріс)

Түйін сөздер: процестік мәжбүрлеу шаралары, күдіктіні ұстап алу, жеткізу.

Мақсаты: қылмыстық процесте күдіктіні ұстап алу бойынша процестік әрекеттерді жасау, құжаттарды толтыру дағдысын қалыптастыру.

Әдістемесі: интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, видео және аудиоматериалдар қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларының түсінігі, маңызы және түрлері.

Күдіктіні ұстаудың түсінігі, негіздері және шарттары, ұстаудың процестік тәртібі.

Азаматтардың қылмыс жасаған адамдарды ұстауға құқығы.

Ұсталған адамды жеке тінту.

Күдікті ретінде ұсталған адамды босатудың негіздері және тәртібі. Жеткізу.

Процестік мәжбүрлеу шаралары деп қылмыстық іс жүргізу міндеттерін орындауды қамтамасыз ету мақсатында өкілетті мемлекеттік органдар заңның талаптарын сақтай отырып жеке тұлғаларға қолданылатын еріксіз көндіру амалдарын айтамыз. Бұл шаралар, олардың сипатына қарай, әр түрлі болып келеді. Олардың кейбірі тек күдіктіге, айыпталушыға ғана қолданылатын болса, екіншілері – өзге процеске қатысушыларға да қолданылады.

Процестік мәжбүрлеу шараларының шарттары — әділ сот мақсаттарының жетістігіне жету қажеттілігі, қылмыстық сот өндірісі мен үкімді орындауға қатысты тәртіптерді анықтаумен қамтамасыз етілуі. Процестік мәжбүрлеу шаралары тек кедергі болған жағдайда және іс қозғалысына қатысты кедергілердің пайда болу мүмкіндігі шынайы туындаған жағдайда қолданылады.

Процестік мәжбүрлеу шараларының негізіне:

1) қылмыстық істің болуы;
2) оған қатысты субъектілердің болуы (прокурор, анықтаушы, тергеуші, және өз өндірісінде істі қабылдаған және қарсылық білдірмеген сот);

3) оған қатысты объект (қылмыстық іс жүргізу заңның әрекеттері тағылатын тұлғалар) жатады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған қылмыстық іс заңды түрде процестік мәжбүрлеу үшін қызмет етеді, себебі, онда қоғамға қауіпті әрекеттердің жүзеге асуы туралы қорытындылар болуы мүмкін. Мәжбүрлеу шаралары іс тоқтатылғаннан кейін қолданылуға тиісті емес.

Қылмыстық іс жүргізу заңы мәжбүрлеу шараларын үш топқа бөледі:

- ❖ Күдіктіні ұстау, жеткізу (17-Тарау);
- ❖ Бұлтартпау шаралары (18-Тарау);
- ❖ Өзге де мәжбүрлеу шаралары (19-Тарау).

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы күдіктіні ұстап алу – қылмыстық қудалау органы қылмыстың жолын кесу және оған күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану туралы мәселені шешу мақсатында немесе адамның жасырынуы не неғұрлым ауыр қылмыс жасауы мүмкін деп пайымдауға негіздер болса, қылмыстық теріс қылық бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету үшін қолданатын процестік мәжбүрлеу шарасы. Ұстау тосын қолданылатын, қысқа мерзімді күзетке алу белгілерімен ерекшеленеді, оның ерекше негіздемесі, мақсаты, шара қолдану әрекеттері болады. Ұстау әрқашан тосын іс жүргізулік әрекеті деп танылады, сондықтан соттың санкциясынсыз қылмыстық ізге түсудің бастапқы сатыларында ғана жүзеге асады.

Қылмыстық қудалау органының лауазымды адамы, мына негіздердің бірі:

- 1) осы адам қылмыс жасау кезінде немесе тікелей оны жасағаннан кейін ұсталған;
- 2) көзімен көргендер (куәлар), оның ішінде жәбірленушілер қылмыс жасаған адам ретінде осы адамды тікелей көрсетсе не ол адамды ҚПК-нің 130-бабында көзделген тәртіппен ұстап алған кезде;
- 3) осы адамда немесе оның киімінде, өзінің бойында немесе тұрғынжайында қылмыстың анық іздері табылған кезде;
- 4) жедел-іздістіру қызметінің және (немесе) жасырын тергеу әрекеттерінің заңға сәйкес алынған материалдарында адамға қатысты ол жасаған немесе жасауға дайындап жатқан қылмыс туралы анық деректер болғанда, бас бостандығынан айыру түрінде жаза тағайындалуы мүмкін қылмыс жасады деп күдік келтірілетін адамды ұстап алуға құқылы.

Жәбірленушінің, сондай-ақ кез келген өзге азаматтың қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды оның өзге де қолсұғушылықтар жасау мүмкіндігінің жолын кесу мақсатында ұстап алуға және оны қылмыстық қудалау органына немесе өзге де мемлекеттік билік органына беру не жеткізу үшін оның жүріп-тұру еркіндігін шектеуге құқығы бар.

Жеткізу – адамның қылмыстық құқық бұзушылыққа қатыстылығын анықтау мақсатында үш сағаттан аспайтын мерзімге қолданылатын процестік мәжбүрлеу шарасы.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдік келтірілген адамды процестік ұстап алу тәртібі ҚПК-нің 131-бабында бекітілген. Адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдік бойынша ұстап алу кезінде қылмыстық қудалау органының лауазымды адамы оның қандай қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдік бойынша ұстап алынғанын ауызша хабарлайды, оған қорғаушы шақыру құқығын, үнсіздік сақтау құқығын және оның айтқандары сотта оған қарсы қолданылуы мүмкін екендігін түсіндіреді. Егер ұстап алынған адам қазақ және (немесе) орыс тілдерін білмесе не ұстап алу кезінде алкогольден, есірткіден, уытқұмарлықтан масаң күйде не психосоматикалық ауру жағдайында өзіне түсіндірілген құқықтарын барабар қабылдай алмаса, онда күдіктінің құқықтарын түсіндіру одан күдікті ретінде жауап алу басталғанға дейін тиісінше аудармашының (қажет болған кезде) және (немесе) қорғаушының қатысуымен жүзеге асырылады, бұл туралы жауап алу хаттамасында белгі жасалады.

Ұстап алуды жүзеге асыратын адам ұстап алынған адамда қару не қару ретінде пайдаланылуы мүмкін немесе қолдануға тыйым салынған нәрселер және дәлелдеуде пайдаланылуы мүмкін өзге де нәрселер бар не ол өзінің қылмыстық құқық бұзушылық жасағандығын әшкерелейтін дәлелдемелерден құтылуға әрекет жасайды деп пайымдауға негіз болған жағдайларда немесе өзге де қажетті жағдайларда ҚПК-нің 255-бабында көзделген қағидаларды сақтай отырып, ұстап алынған адамның жеке басына дереу тінту жүргізуге құқылы.

ҚПК-тің 133-бабына сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдік бойынша ұстап алынған адам, егер:

- 1) қылмыстық құқық бұзушылық жасады деген күдік расталмаса;
- 2) ұстап алынған адамға күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын не қамаққа алу не Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу түріндегі жазаны қолдануға негіздер болмаса;
- 3) ұстап алу ҚПК-тің 131-бабының талаптарын елеулі түрде бұза отырып жүргізілген болса;
- 4) ұстап алу үшін заңды негіздер болмаса, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырып жатқан адамның немесе прокурордың қаулысы бойынша босатылуға жатады.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеу шараларының түсінігін беріңіз, маңызын және түрлерін атаңыз
2. Күдіктіні ұстаудың түсінігін беріңіз, негіздерін және шарттарын атаңыз
3. Күдіктіні ұстаудың процессуалдық тәртібі қандай?
4. Азаматтардың қылмыс жасаған адамдарды ұстауға құқығын түсіндіріңіз
5. Ұсталған адамды жеке тінту негіздерін атаңыз
6. Күдікті ретінде ұсталған адамды босатудың негіздері және тәртібі қандай?
7. Жеткізуге сипаттама беріңіз
8. Адамға жеткізілгендігі туралы қандай құжат беріледі?

Дәріс 12. Бұлтартпау шаралары (Проблемалық дәріс).

Түйін сөздер: процестік мәжбүрлеу шаралары, бұлтартпау шаралары, тергеу судьясының санкциясы.

Мақсаты: қылмыстық процесте бұлтартпау шараларын қолдану бойынша процестік әрекеттерді жасау, құжаттарды толтыру дағдысын қалыптастыру.

Әдістемесі: интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, видео және аудиоматериалдар қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Бұлтартпау шараларының түсінігі және бұлтартпау шараларын қолданудың негіздері.

Бұлтартпау шараларының түрлері.

Ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлық туралы қолхат, оны қолданудың тәртібі. Жеке кепілгерлік, оны қолданудың тәртібі.

Әскери қызметшіні әскери бөлім қолбасшылығының байқауда ұстауы, оны қолданудың тәртібі.

Кәмелетке толмаған адамды қамауда ұстауға беру, оны қолданудың тәртібі. Кепіл, оны қолданудың тәртібі.

Ұйқамақ, оны қолданудың тәртібі.

Күзетпен ұстау, оны қолданудың тәртібі. Күзетпен ұстау мерзімдері және оны ұзарту тәртібі.

Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе өзгерту.

Жалпы, қалыптасқан ұйғарымда қылмыстық процестегі бұлтартпау шаралары деп қылмыстық іс жүргізу заңымен арнайы көзделген құралдар түсініледі, оларды қолдану күдіктіге белгілі бір психологиялық әсер етеді немесе анықтау, алдын ала тергеу және соттан жасырыну мүмкіндігінен айыру мақсатында оның жеке басының бостандығын шектейді.

Күдікті, айыпталушы қылмыстық қудалау органдарынан немесе соттан жасырынып жүр не істі объективті тергеп-тексеруге немесе сотта талқылауға кедергі келтіреді не қылмыстық әрекетпен айналысуды

жалғастырады деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде, сондай-ақ қылмыстық процесті жүргізетін орган үкімнің орындалуын қамтамасыз ету үшін өз өкілеттіктері шегінде осы адамдарға ҚПК-нің 137-бабында көзделген бұлтартпау шараларының бірін қолдануға құқылы.

Мыналар:

- 1) ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлқы туралы қолхат;
- 2) жеке кепілгерлік;
- 3) әскери қызметшіні әскери бөлім қолбасшылығының байқауда ұстауына беру;
- 4) кәмелетке толмаған адамды қарауда ұстауға беру;
- 5) кепіл;
- 6) ұйқамақ;
- 7) күзетпен ұстау бұлтартпау шаралары болып табылады.

Әскери қызметшіні әскери бөлім қолбасшылығының байқауда ұстауына беруді және күзетпен ұстауды қоспағанда, қажет болған кезде бұлтартпау шарасы қолданылған адамға қатысты электрондық бақылау құралдары қолданылуы мүмкін. Бұлтартпау шарасын қолдану туралы қаулыда электрондық бақылау құралдарын қолдану және күдіктіге, айыпталушыға олардың мақсатын түсіндіру туралы белгі жасалады. Электрондық бақылау құралдарын қолдануға оларды айналасындағылардың байқауынан жасыру шаралары қолданылған жағдайда жол беріледі, ол күдіктінің, айыпталушының баратын жерлері және олардың жүріп-тұратын жолдары, сондай-ақ жасы, денсаулығының жай-күйі, отбасы жағдайы мен өмір салты ескеріліп жүзеге асырылуға тиіс.

Бұл аталған шараларды, олардың сипатына қарай және кімдерге қолданылатындығын ескере отырып, екі топқа бөлуге болады:

- 1) бұлтартпау шараларының жалпы түрлері;
- 2) бұлтартпау шараларының арнайы түрлері.

Бірінші топқа мына шаралар жатқызылады: ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлқы туралы қолхат, жеке кепілгерлік, кепіл, ұйқамақ, күзетпен ұстау. Бұл топқа жататын шараларды қолдану үшін айрықша талаптар қойылмайтын болғандықтан, оларды бұлтартпау шараларының жалпы түрлері деп атаймыз. Екінші топқа жататын бұлтартпау шараларының түрлері: әскери қызметшіні әскери қызметшіні әскери бөлім қолбасшылығының байқауда ұстауына беру, кәмелетке толмаған адамды қарауда ұстауға беру. Бұл шаралардың ерекшелігі олардың аталған субъектілер үшін көзделгендігі болып табылады. Дегенмен, бұл субъектілерге де қажет болған жағдайда бұлтартпау шараларының жалпы түрін қолдануға тыйым салынбайды. Мәселен, әскери қызметші ауыр қылмыс жасаған жағдайда тергеуші оған күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолданады. Ал, кәмелетке толмағандарға мүмкіндігінше ата-анасының немесе сенімге ие басқа адамдардың қарауына беру шарасы кеңірек қолданылуға тиіс.

Бұлтартпау шараларын қолдану тәртібі ҚПК-нің 140-бабында бекітілген. Күдіктіге, айыпталушыға бір мезгілде екі және одан да көп бұлтартпау шараларын қолдануға болмайды. Күзетпен ұстауға байланысты емес бұлтартпау шарасын қолданған кезде күдіктінің, айыпталушының, сотталушының тиісті мінез-құлқын қамтамасыз ету үшін оларға:

- 1) сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға, прокурорға не сотқа олар белгілеген уақытта келу;
- 2) қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатынсыз тұрақты немесе уақытша тұрғылықты жерінен кетпеу;
- 3) қылмыстық процесті жүргізетін адамды, прокурорды тұрғылықты жерінің, жұмыс орнының өзгергені туралы хабардар ету;
- 4) белгілі бір адамдармен араласпау және белгілі бір жерлерге бармау;
- 5) есірткіге немесе алкогольге тәуелділіктен емделу курсынан өту;
- 6) электрондық бақылау құралдарын тағып жүру міндеттерінің бірі немесе бірнешеуі жүктелуі мүмкін.

ҚПК-тің 141-147-баптарында бұлтартпау шараларының түрлерін қолданудың тәртібі реттелген. Соның ішінде: Ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлық туралы қолхат қылмыстық процесті жүргізетін органның күдіктіден, айыпталушыдан анықтаушының, тергеушінің немесе соттың рұқсатынсыз тұрақты немесе уақытша тұрғылықты жерінен (елді мекеннен) кетпеуі, істі тергеп-тексеруге және сотта талқылауға кедергі келтірмеуі, қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша белгіленген мерзімде келуі жөнінде жазбаша міндеттеме алуынан тұрады.

Жеке кепілгерлік күдіктінің, айыпталушының тиісті мінез-құлқын және олардың қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуін сенімге лайық адамдардың өз жауапкершілігіне алатыны туралы жазбаша міндеттеме қабылдауынан тұрады.

Бұлтартпау шараларының бұл түрін қолданудың мынадай шарттары бар:

- кепілгерлердің саны екеуден кем болмауы тиіс;
- кепілгер бұл жөнінде өздерінің жазбаша өтініштері болуы қажет;
- бұл шараны қолдануға күдіктінің, айыпталушының келісімі болуы тиіс;
- кепілгер қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің кез келген сәтінде кепілгерліктен бас тартуға құқылы.

Кепілгер жеке кепілгерлік туралы қолхат береді, онда ол өзі кепілгер болып отырған адамға қатысты күдіктің мәні, күдікті, айыпталушы алдын алу үшін осы бұлтартпау шарасы қолданылған әрекеттерді жасаған жағдайда кепілгердің өзіне ақшалай өндіріп алуды қолданудан тұратын жауапкершілігі түсіндірілгендігін растайды. Күдікті, айыпталушы алдын алу үшін жеке кепілгерлік қолданылған әрекеттерді жасаған жағдайда, сот әрбір кепілгерге көзделген тәртіппен ақшалай өндіріп алуды қолдануы мүмкін.

Әскери бөлім қолбасшылығының әскери қызметшілер немесе оқу жиынына шақырылған әскери міндеттілер болып табылатын күдіктілерді, айыпталушыларды байқауда ұстауы Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарының жарғыларында көзделген және осы адамның тиісті мінез-құлқы және оның қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуін қамтамасыз ете алатын шараларды қолданудан тұрады. Әскери бөлімнің қолбасшылығына осы бұлтартпау шарасы таңдалған күдіктің мәні туралы хабарланады. Әскери бөлімнің басшылығы осы бұлтартпау шарасын таңдаған органға байқауда ұстаудың орнатылғаны туралы жазбаша хабарлайды. Күдікті, айыпталушы алдын алу үшін осы бұлтартпау шарасы таңдалған әрекеттерді жасаған жағдайда, әскери бөлімнің қолбасшылығы ол туралы осы бұлтартпау шарасын таңдаған органға дереу хабарлауға міндетті. Өздеріне жүктелген байқауда ұстау жөніндегі міндеттердің орындалмауына кінәлі адамдар заңнамада көзделген тәртіптік жауаптылықта болады.

Кәмелетке толмаған адамды ата-анасының, қорғаншыларының, қамқоршыларының немесе басқа да сенімге лайық адамдардың, сондай-ақ ол тұрып жатқан, бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды заңға сәйкес жүзеге асыратын ұйым әкімшілігінің қарауда ұстауына беру көрсетілген адамдардың қайсыбірінің өзіне кәмелетке толмағанның тиісті мінез-құлқы және оның қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша келуін қамтамасыз ету, оның ішінде оның үйден тыс жерде болуын шектеу және қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатынсыз басқа жерге баруына жол бермеу жөнінде жазбаша міндеттеме қабылдауынан тұрады. Кәмелетке толмаған адамды ата-анасының және басқа да тұлғалардың қарауда ұстауына беру олардың жазбаша өтінісхаты бойынша ғана мүмкін болады. Қарауда ұстауға қабылдау туралы қолхат алынған кезде ата-аналар, қорғаншылар, қамқоршылар, бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды заңға сәйкес жүзеге асыратын ұйым әкімшілігінің өкілдері кәмелетке толмаған адам жасады деп күдік келтірілген қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты туралы және олардың қарауда ұстау бойынша өздеріне қабылдаған міндеттерін бұзған жағдайдағы жауаптылығы туралы хабардар етіледі.

Кепіл сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның, прокурордың немесе соттың шақыруы бойынша оларға күдіктінің, айыпталушының келуі жөніндегі міндеттерін орындауын қамтамасыз ету үшін сот депозитіне күдіктінің, айыпталушының өзінің не басқа адамның ақша енгізуінен тұрады. Тыйым салынатын басқа да құндылықтар, жылжитын және жылжымайтын мүлік кепіл ретінде қабылдануы мүмкін. Кепілдің құндылығын және ауыртпалықтың жоқ екендігін дәлелдеу кепілгерге жүктеледі. Кепіл тергеу судьясының санкциясымен не соттың қаулысы бойынша ғана қолданылады.

Кепіл қолданылмайды:

1) адамға жәбірленушінің өліміне әкеп соққан қасақана қылмыстар жасады деп күдік келтірілген, айып тағылған;

2) адамға қылмыстық топтың құрамында қылмыс; террористік және (немесе) экстремистік қылмыстар; Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 1, 4, 5, 11 және 17-тарауларында көзделген аса ауыр қылмыстар, сондай-ақ төтенше жағдайларда немесе жаппай тәртіпсіздіктер барысында жасалған аса ауыр қылмыстар, соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында жасалған аса ауыр әскери қылмыстар жасады деп күдік келтірілген, айып тағылған;

3) күдікті, айыпталушы сот ісін жүргізуге кедергі жасайды немесе тергеуден және соттан жасырынады деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған;

4) күдіктінің, айыпталушының қылмыстық әрекетті жалғастыруы туралы деректер болған;

5) күдікті, айыпталушы тергеп-тексеріліп жатқан қылмыстық іс бойынша бұрын таңдалған кепіл түріндегі бұлтартпау шарасын бұзған жағдайларда

Кепілдің мөлшері күдіктің ауырлығы, күдіктінің, айыпталушының жеке басы, қылмыстық іс-әрекеттің сипаты, кепіл берушінің мүлктік жағдайы ескеріле отырып айқындалады және: онша ауыр емес қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде – айлық есептік көрсеткіштің отыз еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің бір жүз жиырма еселенген мөлшерінен көп; ауырлығы орташа қылмысты абайсызда жасады деп күдік келтірілген кезде – айлық есептік көрсеткіштің бір жүз жиырма еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің екі жүз еселенген мөлшерінен көп; ауырлығы орташа қылмысты қасақана жасады деп күдік келтірген кезде – айлық есептік көрсеткіштің екі жүз еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің үш жүз елу еселенген мөлшерінен көп; ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде – айлық есептік көрсеткіштің үш жүз елу еселенген мөлшерінен кем, аса ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде айлық есептік көрсеткіштің бес жүз еселенген мөлшерінен кем бола алмайды. Кепіл ретінде кепіл берушінің келісімімен құны қылмыстың тиісті санаты бойынша кепілдің ең жоғары мөлшерінен асатын өзге де мүлік берілуі мүмкін.

Күдікті, айыпталушы үшін кепіл енгізген тұлға күдіктінің, айыпталушының қылмыстық процесті жүргізетін органға келуі жөніндегі міндеттерді орындауын бұдан әрі қамтамасыз етуге жағдайы келмейтіні туралы жазбаша өтініш жасаған жағдайда, егер күдікті, айыпталушы көрсетілген міндеттерді бұзбаған болса, кепіл нысанасы дереу қайтарылуға жатады. Қылмыстық істі түпкілікті шешетін үкім немесе қаулы

шығарылған кезде, тиісінше, сот немесе қылмыстық қудалау органы сонымен бір мезгілде кепіл нысанасының тағдырын шешеді. Күдікті, айыпталушы кепілмен қамтамасыз етілген міндеттерді дәлелді себептерсіз орындамаған жағдайда, прокурор тергеу судьясына кепілді мемлекет кірісіне айналдыру туралы өтінішхат жібереді.

Ұйқамақ күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын таңдауға негіздер мен шарттар бола тұрып, бұл адамның жасы, денсаулық отбасының жағдайлары және басқа да мән-жайлар ескеріле отырып тергеу судьясының санкциясымен күдіктіге, айыпталушыға қолданылатын бас бостандығын шектеу шарасы болып табылады. Яғни, ұйқамақ адамның бас бостандығын шектеудің түрі ретінде қолданылады. Осыған байланысты, қылмыстық іс жүргізу органының бұл шараны қолдану туралы қаулысында үйде қамап ұсталатын адамға қандай нақты шектеулердің қойылатындығы көрсетіледі: белгілі бір адамдармен тікелей немесе өзгеше қарым-қатынас жасауға, хат-хабарлар алуға және жіберуге, байланыс құралдарын пайдалану арқылы сөйлесуге тыйым салу, тұрғын үйден шығуға шектеу қою және т.б. Қажет болса, қылмыстық іс жүргізу органының шешімі бойынша үйде қамап ұсталған адамның тұрғылықты жерінің күзетілуі, оның мінез-құлқын қадағалау белгіленеді. Қылмыстық іс жүргізу органының қаулысында белгіленген шектеулердің сақталуын қадағалауды жүзеге асыратын мемлекеттік орган немесе лауазымды адам көрсетіледі.

Бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстау тек судьяның санкциясымен және басқа, қатаңдығы неғұрлым жеңіл бұлтартпау шараларын қолдану мүмкін болмаған кезде заңмен бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмысты жасады деген күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға қатысты ғана қолданылады. Айрықша жағдайларда бұл бұлтартпау шарасы, егер:

- 1) оның Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрғылықты жері болмаса;
- 2) оның жеке басы анықталмаса;
- 3) ол бұрын таңдалған бұлтартпау шарасын немесе процесстік мәжбүрлеу шарасын бұзса;
- 4) ол қылмыстық қудалау органдарынан немесе соттан жасырынуға әрекет жасаса немесе жасырынса;
- 5) оған ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қоғамдастықтың (қылмыстық ұйымның) құрамында қылмыс жасады деген күдік келтірілсе;
- 6) оның бұрын жасалған ауыр немесе аса ауыр қылмысы үшін сотталғандығы болса;
- 7) оның қылмыстық әрекетті жалғастырып жүргендігі туралы деректер бар болса, заңда бес жылға дейін мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмысты жасады деп күдік келтірілетін, айыпталатын, сотталатын адамға қатысты қолданылуы мүмкін.

ҚР ҚПК-тің 147-бабында күзетпен ұстау шарасын таңдау туралы шешім қабылдау шарттары көрсетілген.

Бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстауды таңдау қажет болған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам сот алдында осы шараны қолдануға санкция беру туралы өтінішхатты қозғау туралы қаулы шығарады. Қаулыға өтінішхаттың негізділігін растайтын қылмыстық іс материалдарының расталған көшірмелері қоса беріледі. Прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның өтінішхатын зерделеу нәтижелері бойынша өтінішхатқа келісім білдіреді не оны қолдаудан уәжді қаулымен бас тартады және (немесе) өзге бұлтартпау шарасын таңдау туралы мәселені шешеді. Қаулының көшірмесі мүдделі адамдарға жіберіледі. Прокурор ұстап алу мерзімі өтерден кемінде сегіз сағат бұрын тергеу судьясына өтінішхаттың негізділігін растайтын қылмыстық іс материалдарының көшірмелерін қоса бере отырып, күзетпен ұстауды санкциялау жөнінде өтінішхат қозғау туралы қаулыны ұсынуға міндетті.

Тергеу судьясы материалдар сотқа келіп түскен кезден бастап сегіз сағаттан кешіктірілмейтін мерзімде, айқындалған тәртіпті сақтай отырып, күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы өтінішхатты прокурордың, күдіктінің, айыпталушының, оның қорғаушысының қатысуымен қарайды. Тергеу судьясы қорғаушыны түскен материалдармен таныстырады. Сот отырысына заңды өкіл мен өкіл де қатысуға құқылы, сот отырысының орны мен уақыты туралы сот оларға уақтылы хабарлаған жағдайда, олардың келмеуі сот отырысын өткізуге кедергі болмайды. Сот отырысы барысында хаттама жүргізіледі. Күзетпен ұстауға санкция беруге байланысты мәселелерді шешкен кезде тергеу судьясы көрсетілген бұлтартпау шарасын таңдау кезінде ескерілетін мән-жайларға қатысты іс материалдарын зерттеумен қатар, адамға қылмыс жасады деп күдік келтірудің негізділігін тексереді. Тергеу судьясы отырыстың басында қандай өтінішхаттың қаралуға жататынын хабарлайды, сот отырысына келген адамдарға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді. Содан кейін прокурор күдіктіні күзетпен ұстауды бұлтартпау шарасы ретінде таңдаудың қажеттігін негіздейді, содан соң күдікті, айыпталушы және сот отырысына келген басқа да тұлғалар тыңдалады.

Тергеу судьясы күдіктіні, айыпталушыны күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы өтінішхатты қарау қорытындысы бойынша мынадай:

- 1) күзетпен ұстауға санкция беру туралы;
- 2) екі ай мерзімге күзетпен ұстауға санкция беру үшін жеткілікті негіздер болмаған жағдайда, он тәулікке дейінгі мерзімге күзетпен ұстауға санкция беру туралы;
- 3) күзетпен ұстауға санкция беруден бас тарту туралы қаулылардың бірін шығарады. Тергеу судьясы осы бұлтартпау шарасына санкция беруден бас тартқан жағдайда өзге бұлтартпау шарасын таңдауға құқылы.

Бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстау қолданылған күдіктілер тергеу изоляторларында ұсталады. Оларды ұстаудың тәртібі мен жағдайлары заңнамада айқындалады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде күзетпен ұстау мерзімін екі айдан асыруға болмайды. Судья санкциялаған күзетпен ұстаудың қысқа мерзімін екі айға дейін ұзарту қажет болған кезде прокурор ол аяқталардан бір тәулік бұрын тергеу судьясына қосымша жиналған материалдары бар тиісті өтінішхатты енгізеді. Тергеп-тексеруді екі айға дейінгі мерзімде аяқтау мүмкін болмаған жағдайда және бұлтартпау шарасын өзгерту немесе оның күшін жою үшін негіздер болмаған кезде бұл мерзімді сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның аудандық (қалалық) және оған теңестірілген прокурормен келісілген уәжді өтінішхаты бойынша тергеу судьясы – үш айға дейін, ал тергеп-тексеруді үш ай мерзімде аяқтау мүмкін болмаған жағдайда және күдіктіні, айыпталушыны одан әрі күзетпен ұстау қажет болған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның облыс прокурорымен және оған теңестірілген прокурорлармен және олардың орынбасарларымен келісілген уәжді өтінішхаты бойынша тергеу судьясы тоғыз айға дейін ұзартуы мүмкін. Күзетпен ұстау мерзімін тоғыз айдан астам, бірақ он екі айдан аспайтын мерзімге дейін ұзартуды аудандық және оған теңестірілген соттың тергеу судьясы аса ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамдарға қатысты істің ерекше күрделілігіне орай, қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне қабылдаған тергеу бөлімі бастығының не прокурордың не тергеу, жедел-тергеу тобы басшысының облыс прокурорымен және оған теңестірілген прокурорлармен келісілген уәжді өтінішхаты бойынша жүзеге асыруы мүмкін. Аудандық және оған теңестірілген соттың тергеу судьясының күзетпен ұстау мерзімін он екі айдан астам, бірақ он сегіз айдан аспайтын мерзімге ұзартуына айрықша жағдайларда, аса ауыр қылмыстар, қылмыстық топтың құрамындағы қылмыстар, сондай-ақ өзге де террористік және (немесе) экстремистік қылмыстар жасады деп күдік келтірілген адамдарға қатысты, қылмыстық қудалау органының орталық аппаратының тергеу бөлімшесі басшысының не қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне қабылдаған прокурордың, тергеу, жедел-тергеу тобы басшысының облыс прокуроры және оған теңестірілген прокурор бекіткен және Қазақстан Республикасының Бас Прокурорымен, оның орынбасарларымен келісілген уәжді өтінішхаты бойынша жол беріледі. Күзетпен ұстау мерзімін одан әрі ұзартуға жол берілмейді, күзетпен ұсталып отырған күдікті, айыпталушы дереу босатылуға жатады.

Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту (ҚР ҚПК-тің 153-бабы). Бұлтартпау шарасының қажеттігі болмай қалған кезде оның күші жойылады немесе ол ҚПК-тің 136 және 138-баптарында көзделген негіздер мен мән-жайлар өзгерген кезде қатаңдығы неғұрлым жеңіл немесе неғұрлым ауыр шараға өзгертіледі.

Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту қылмыстық процесті жүргізетін органның уәжді қаулысы бойынша жүргізіледі. Қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында прокурордың келісуі немесе нұсқауы бойынша таңдалған бұлтартпау шарасының күші прокурордың келісуімен ғана жойылуы немесе ол өзгертілуі мүмкін.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қылмыстық істі немесе қылмыстық қудалауды тоқтату туралы шешім қабылдаған кезде бұлтартпау шарасының күшін жою прокурордың келісуімен жүргізіледі.

Тексеру сұрақтары

9. Бұлтартпау шарасы дегеніміз не? Басқа іс жүргізу мәжбүрлеу шараларынан қандай айырмашылығы бар?

10. Бұлтартпау шараларының түрлерін атаңыз және мазмұнына сипаттама беріңіз

11. Бұлтартпау шарасы кімге қолданылуы мүмкін?

12. Күдіктіге қатысты бұлтартпау шарасын қолдану мүмкін бе?

13. Бұлтартпау шарасын таңдау негізін және ескерілуі тиіс мән жайларды ашыңыз

14. Бұлтартпау шарасын таңдау, өзгерту және жою тәртібін сипаттаңыз

15. Күзетпен ұстау, ұйқамақ және күдіктіні ұстаудың ұқсастығы мен айырмашылықтары неде?

16. Күзетпен ұстау мерзімдері және оны ұзарту тәртібі қандай?

17. Кепіл, оны қолданудың тәртібі қандай?

18. Кепіл сомасы қалай анықталады?

19. Адамдарды күзетпен ұстаудың негізгі ережелеріне сипаттама беріңіз

20. Тергеу судьясының күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы өтінішхаттарды қарау тәртібі қандай?

Дәріс 13. Өзге де процестік мәжбүрлеу шаралары (Аналитикалық дәріс)

Түйін сөздер: өзге де процестік мәжбүрлеу шаралары, тергеу судьясы, санкция.

Мақсаты: қылмыстық процесте күштеп әкелу, мүлікке тыйым салу, лауазымынан уақытша шеттету, жақындауға тыйым салу бойынша процестік әрекеттерді жасау, құжаттарды толтыру дағдысын қалыптастыру.

Әдістемесі: интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, видео және аудиоматериалдар қолдану. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Өзге де процестік мәжбүрлеу шаралары және оларды қолдануға негіздер
Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға және сотқа келу туралы міндеттеме.
Күштеп әкелу, оны қолданудың тәртібі.
Лауазымынан уақытша шеттету, оны қолданудың тәртібі
Ақшалай өндіріп алу, оны қолданудың тәртібі
Мүлікке тыйым салу, оны қолданудың тәртібі. Мүлікке тыйым салуды санкциялау тәртібі
Тергеу судьясының мүлікке тыйым салуды санкциялау не санкциялаудан бас тарту туралы қаулысына наразылық білдіру және шағым жасау
Жақындауға тыйым салу, оны қолданудың тәртібі

Іс жүргізу бойынша іс жүргізу барысында заңды тәртіпті қамтамасыз ететін, сондай-ақ азаматтық талап қоюға, мүліктік өндіріп алуға және мүлікті тәркілеуге қатысты үкімді орындау үшін жағдайлар жасайтын шараларды өзге де іс жүргізу мәжбүрлеу шараларының қатарына жатқызады.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган қылмыстық-процестік кодексінде көзделген қылмыстық істер бойынша тергеп-тексерудің, сот талқылауының тәртібін, үкімнің тиісті түрде орындалуын қамтамасыз ету мақсатында күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға ҚПК-нің 18-тарауында көзделген бұлтартпау шараларының орнына немесе солармен қатар өзге де процестік мәжбүрлеу шараларын: келу туралы міндеттемені, күштеп әкелуді, лауазымынан уақытша шеттетуді, мүлікке тыйым салуды, жақындауға тыйым салуды қолдануға құқылы. Қылмыстық процесті жүргізетін орган қылмыстық-процестік кодексінде көзделген жағдайларда жәбірленушіге, куәға және іске қатысатын басқа да адамдарға процестік мәжбүрлеу шараларын: келу туралы міндеттемені, күштеп әкелуді, ақшалай өндіріп алуды қолдануға құқылы. Бұл шаралардың түрлері және оларды қолдану тәртібі ҚПК-тің 19-тарауында (156-165-баптар) белгіленген.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға және сотқа келу туралы міндеттеме. Бұлтартпау шарасын қолдануға қажеттік болмаған, бұлтартпау шарасы қолданылмаған күдікті, айыпталушы тергеу әрекеттеріне немесе сот талқылауына қатысудан жалтаруы мүмкін деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде не олар шақыру бойынша дәлелді себептерсіз іс жүзінде келмеген кезде аталған адамдардан шақыру бойынша қылмыстық қудалау органына немесе сотқа уақтылы келу, ал тұрғылықты жерін өзгерткен жағдайда ол туралы дереу хабарлау жөнінде жазбаша міндеттеме алып қойылуы мүмкін.

Күштеп әкелу. Күдікті, айыпталушы, сотталушы, сондай-ақ куә, жәбірленуші шақыру бойынша дәлелді себептерсіз келмеген жағдайда, олар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның, соттың уәжді қаулысы бойынша күштеп әкелінуі (мәжбүрлеп жеткізілуі) мүмкін. Шақырту туралы тиісті түрде хабарланған адамның келмеуінің дәлелді себептері болып: адамды келу мүмкіндігінен айырған ауруы, жақын туыстарының қайтыс болуы, дүлей зілзала, адамды белгіленген уақытта келу мүмкіндігінен айыратын өзге де себептер танылады. Күдікті, айыпталушы, сотталушы, сондай-ақ куә және жәбірленуші шақыру бойынша белгіленген мерзімде келуге кедергі келтіретін дәлелді себептер туралы өздерін шақырған органға хабарлауға міндетті. Күштеп әкелу туралы қаулы күдіктіге, айыпталушыға, сондай-ақ куәға және жәбірленушіге оны орындаудың алдында хабарланады, бұл олардың қаулыға қол қоюымен куәландырылады. Күштеп әкелуді түнгі уақытта жүргізуге болмайды. ҚПК-тің 157-бабының 5-бөлігінде көрсетілгендей, Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар, ал он сегіз жасқа толмаған адамдар – олардың заңды өкіліне хабарланбастан, жүкті әйелдер, сондай-ақ дәрігердің куәландыруына жататын денсаулық жағдайы бойынша өзінің жатқан орнынан кете алмайтын немесе кетпеуге тиіс науқастар күштеп әкелінуге жатпайды.

Соттың күштеп әкелу туралы қаулысын – сот приставы немесе ішкі істер органы; прокурордың, анықтаушының, тергеушінің қаулысын анықтау, алдын ала тергеу жүргізетін орган немесе ішкі істер органы орындайды.

Лауазымынан уақытша шеттету. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде – тергеу судьясы немесе сот ісін жүргізу кезінде сот, күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау үшін негіздер болмаған кезде күдікті, айыпталушы, сотталушы осы лауазымда қала отырып, істі тергеп-тексеруге және сотта талқылауға, қылмыспен келтірілген залалды өтеуге кедергі келтіреді немесе осы лауазымда болуымен байланысты қылмыстық іс-әрекетпен айналысуды жалғастырады деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде, күдіктінің әрекетін саралау туралы қаулы шығарылғаннан кейін күдіктіні, айыпталушыны, сотталушыны лауазымынан шеттетуге құқылы. Лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау туралы өтінішхатты тергеу судьясы өтінішхат сотқа келіп түскен кезден бастап жиырма төрт сағат ішінде тараптардың қатысуынсыз жеке-дара қарайды.

Лауазымынан шеттетілген күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, егер олар өздеріне байланысты емес мән-жайлар бойынша басқа лауазымда істей алмаса немесе басқа жұмысқа кіре алмаса, ең төмен бір жалақы мөлшерінен кем емес ай сайынғы мемлекеттік жәрдемақыға құқығы бар. Лауазымынан уақытша шеттетудің күшін жоюды осы шараға қажеттілік жойылған кезде – тергеу судьясының санкциясы бойынша қылмыстық қудалау органының уәжді қаулысымен, не қылмыстық істі сотта қарау барысында сот жүзеге асырады.

Ақшалай өндіріп алу. Процестік міндеттерді орындамағаны және сот отырысында тәртіп бұзғаны үшін, адвокатты, прокурор мен сотталушыны қоспағанда, жәбірленушіге, куәға, маманға, аудармашыға және өзге де адамдарға заңда белгіленген мөлшерде және тәртіппен ақшалай өндіріп алу қолданылуы мүмкін.

Егер тиісті бұзушылыққа сот отырысы барысында жол берілсе, онда сот өндіріп алуды осы бұзушылық анықталған сол бір сот отырысында қолданады, соттың ол туралы қаулысы шығарылады. Тиісті бұзушылыққа сотқа дейінгі іс жүргізу барысында жол берілген болса, онда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам немесе прокурор бұзушылық туралы хаттама жасап, оны тергеу судьясына жібереді, ол оны сотқа келіп түскен кезден бастап бір тәулік ішінде қарайды. Сот отырысына өзіне ақшалай өндіріп алу қолданылуы мүмкін тұлға шақыртылады. Судья хаттаманы қарау нәтижесі бойынша елу айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде ақшалай өндіріп алуды қолдану немесе оны қолданудан бас тарту туралы қаулы шығарады. Қаулының көшірмесі хаттаманы жасаған адамға және ақшалай өндіріп алу қолданылған адамға жіберіледі. Сот ақшалай өндіріп алу қолданылған кезде қаулының орындалуын үш айға дейінгі мерзімге кейінге қалдыруға немесе ұзартуға құқылы.

Мүлікке тыйым салу. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам үкімнің азаматтық талап қою, басқа да мүліктік өндіріп алулар немесе мүлікті ықтимал тәркілеу бөлігінде орындалуын қамтамасыз ету мақсатында тергеу судьясының санкциясымен мүлікке тыйым салуды қолдану шараларын қабылдауға міндетті.

Мүлікке тыйым салудың мәнісі — меншік иесіне немесе мүлікті иеленушіге бұл мүлікке билік етуге, сондай-ақ бұл мүлікті пайдалануға тыйым салу немесе мүлікті иесінен (иеленушіден) алу және оны сақтауға беру болып табылады. Тізбесі заңмен айқындалған бірінші қажеттілік заттарына жататын мүлікке тыйым салынбайды.

Мүлікке тыйым салу туралы қаулы шығарылады. Бұл қаулыда кімнің мүлкіне, қандай мүлікке тыйым салынатындығы және азаматтық талапты қамтамасыз ету мақсаты көзделген жағдайда мүліктің құны көрсетілуі тиіс. Мүлікке тыйым салу кезінде оның құнын анықтайтын маман қатыстырылуы мүмкін. Меншік иесі немесе мүлікті иеленуші қандай затқа бірінші кезекте тыйым салу қажеттігі жөнінде ұсыныс жасауға құқылы.

Мүлікке тыйым салуға қажеттілік жойылған кезде бұл шараның күші жойылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезеңінде тергеу судьясы санкциялаған мүлікке тыйым салудың күшін жою қылмыстық қудалау органының уәжді қаулысы негізінде прокурордың келісімімен жүргізіледі.

Жақындауға тыйым салу. Жақындауға тыйым салу жәбірленушіні және іске қатысатын өзге адамдарды қорғау мақсатында күдіктінің, айыпталушының, сотталушының оларды іздестіруін, олардың ізіне түсуін, оларға баруын, олармен телефон арқылы сөйлесуін және өзге де тәсілдермен қарым-қатынас жасауын шектеуден тұрады. Жақындауға тыйым салуды санкциялау туралы өтінішхатты тергеу судьясы санкциялайды не оны сот қолданады. Жақындауға тыйым салуды санкциялау туралы өтінішхатты тергеу судьясы өтінішхат сотқа келіп түскен кезден бастап жиырма төрт сағат ішінде жеке-дара қарайды. Жақындауға тыйым салу туралы қаулыда осы процестік мәжбүрлеу шарасын қолданудың негіздері және жақындауға тыйым салу түрлері, сондай-ақ оның сақталуын бақылау жүктелетін орган көрсетілуге тиіс. Жақындауға тыйым салу туралы қаулының көшірмесі прокурорға, күдіктіге, айыпталушыға, қорғаушыға, қорғалатын адамға және бақылауды жүзеге асыратын органға тапсырылады.

Жақындауға тыйым салудың күшін жоюды осы шараға қажеттілік жойылған кезде – тергеу судьясының санкциясы бойынша қылмыстық қудалау органының уәжді қаулысымен, не қылмыстық істі сотта қарау барысында сот жүзеге асырады.

Тексеру сұрақтары

1. Өзге де мәжбүрлеу шараларына қандай шаралар жатқызылады?
2. Өзге де процестік мәжбүрлеу шаралары және оларды қолдану негіздеріне жалпы сипаттама беріңіз
3. Күштеп әкелу кіммен және қандай ретпен жүзеге асырылады?
4. Мүлікке және бағалы қағаздарға тыйым салу қандай жағдайларда және қандай тәртіпте мүмкін?
5. Мүлікке тыйым салуды санкциялау тәртібі қандай?
6. Тергеу судьясының мүлікке тыйым салуды санкциялау не санкциялаудан бас тарту туралы қаулысына шағым жасалуы мүмкін бе?
7. Ақшалай айыппұлдың мәні және бұл мәжбүрлеу шарасы кімге қолданылуы мүмкін?
8. Жақындауға тыйым салуға сипаттама беріңіз, оны қолданудың тәртібі қандай.

Дәріс 14. Қылмыстық процесте шешілетін мүліктік мәселелердің түсінігі, шарттары және түрлері. Ақтау. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу (Проблемалық дәріс).

Түйін сөздер: ақтау, қылмыстық процесті жүргізетін орган, мүліктік зиян, моральдық зиян.

Мақсаты: ақтауға қатысты мәселелерді шешуге, қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерін алдын алуға байланысты қылмыстық-процестік құқық нормаларын және оларды қолдану практикасын жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу құзыретін қалыптастыру.

Әдістемесі: тақырып бойынша өзекті мәселелерді пікір талас арқылы анықтау, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану; семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Жоспар:

Қылмыстық процесте шешілетін мүлкітік мәселелердің түсінігі, шарттары және түрлері

Қылмыстық процестегі ақтаудың түсінігі және маңызы. Ақталуға құқықтың пайда болу негіздері мен шарттары. Ақталушының құқықтарын қалпына келтіру шегі және шешім қабылдау тәртібі

Күдікті, айыпталушы, сотталушы ретінде тартылған адамды ақтау. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеткізуге құқығы бар адамдар. Зиянды өтеткізу құқығы және талап қою мерзімдері

Мүлкітік зиянды өтеу

Моральдық зиянның салдарын жою

Қылмыстық сот өндірісі аясына тартылған тұлғаның материалдық және сонымен байланысты өзге де мүдделері қозғалса қылмыстық процесте мүлкітік сипаттағы мәселелер туындайды. Нәтижесінде қылмыстық процесс қатысушыларының арасында жасалған құқыққа қарсы әрекеттің салдарынан пайда болған ерекше құқықтық қарым-қатынастар туындайды. Олардың заңи реттелуі жиі қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процестік қарым-қатынастар аясынан шығуы мүмкін.

Қылмыстық процесте шешілетін мүлкітік мәселелер – жасалған қылмыстық-жазаланатын әрекет салдарынан туындаушы, қылмыстық-процестік заң талаптары негізінде жүзеге асырылушы және процеске қатысушылардың өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері өкілдік ететін мүлкітік құқықтар мен мүдделерді қорғауға бағытталған мүлкітік құқықтық қарым-қатынастар.

Қылмыстық процесте мүлкітік құқықтық қарым-қатынастар мына негіздер бойынша пайда болады:

4-тарау. Ақтау. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу;

20-тарау. 166-бап. Қылмыстық процесте қаралатын азаматтық талап қоюлар;

176-бап. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын тұлғалардың шеккен шығыстарын өтеу;

21-тарау. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысында еңбекке ақы төлеу және шеккен шығыстарды өтеу;

22-тарау. Процестік шығындар;

19-тарау. Мүлкітік сипаттағы өзге де процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану.

Қылмыстық процестің міндеттерінің ішінде азаматтарды негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғау, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз ету талабы қойылған. ҚПК-інің төртінші тарауы (37-42-баптар) қылмыстық процестегі ақтау институтына және қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекетімен келтірілген зиянды өтеу мәселелеріне арналған.

Ақтау – кінәсіз адам қылмыстық қудалауға ұшыраған жағдайда оның зиянды зардаптарын тез арада жойып, ол адамның құқықтары мен абыройын қалпына келтіру.

Қылмыстық процестегі ақтау институты соттың үкімімен ақталған адамдарға, сондай-ақ қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысы бойынша өзіне қатысты (күдікті, айыпталушы, сотталушы) қылмыстық іс қысқартылған адамдарға таралады.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган адамды толық немесе ішінара ақтау туралы шешім қабылдай отырып, оның зиянды өтеу құқығын тануға тиіс. Ақтау үкімінің немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы, өзге де заңсыз шешімдердің күшін жою немесе оларды өзгерту туралы қаулының көшірмесі мүдделі тұлғаға табыс етіледі не пошта арқылы жіберіледі. Сонымен бір мезгілде оған зиянды өтеу туралы талаптар қою тәртібі мен мерзімдері түсіндірілген хабарлама жіберіледі.

Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеткізу туралы талаптар заңда көзделген тәртіппен құқықтарды қалпына келтіру тәртібі түсіндірілетін хабарлама алынған күннен бастап алты ай ішінде қойылуы мүмкін.

Аталған адамдар қылмыстық істі тоқтату туралы үкім шығарған, қаулы шығарған сотқа, не адамның тұрғылықты жері бойынша сотқа не сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тоқтату туралы қаулы шығарған органның орналасқан жері бойынша сотқа мүлкітік зиянды өтеттіру туралы не өзге де заңсыз шешімдердің күшін жою немесе оларды өзгерту туралы талаппен жүгінуге құқылы. Егер жоғары тұрған сот қылмыстық істі тоқтатса немесе үкімді өзгертсе, зиянды өтеу туралы талап үкім шығарған сотқа жіберіледі. Кәмелетке толмаған адамның атынан зиянды өтеу туралы талапты оның заңды өкілі мәлімдеуге құқылы.

Судья арыз түскен күннен бастап бір айдан кешіктірмей қажет болған жағдайларда қаржы органдарынан және әлеуметтік қорғау органдарынан есеп-қисап сұрата отырып, зиянның мөлшерін айқындайды, содан кейін инфляцияны ескере отырып, осы зиянды өтеу үшін төлем жүргізу туралы қаулы шығарады. Егер сот істі апелляциялық немесе кассациялық тәртіппен қарау кезінде тоқтатса, істі бірінші сатыда қараған соттың судьясы көрсетілген әрекеттерді сот талқылауын өткізбестен жеке-дара жүргізеді.

Қылмыстық істі қысқартудың негіздері екі топқа бөлінеді: 1) ақтайтын негіздер: қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының болмауынан; іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауынан; жеке және жеке-жариялы айыптау істері бойынша жәбірленуші шағымының болмауы; егер жасаған іс-

әрекеті үшін қылмыстық жауаптылықтың күшін жоятын заң қолданысқа енгізілген болса не Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі осы қылмыстық іс бойынша қолданылуға жататын, іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық ретінде саралануы оған байланысты болатын заңды немесе өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп таныған жағдайда; егер адамға қатысты соттың нақ осы айыптау бойынша заңды күшіне енген үкімі не соттың қылмыстық қудалаудың мүмкін еместігін белгілейтін, күші жойылмаған қаулысы бар болса; егер адамға қатысты қылмыстық қудалау органының нақ осы күдік бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы күші жойылмаған қаулысы бар болса (ҚПК-тің 35-бабының 1-бөлігінің 1, 2, 5, 6, 7, 8-тармақтары); 2) ақтамайтын негіздер ҚПК-тің 35-бабының 1-бөлігінің 3, 4, 9, 10, 11, 12-тармақтарында көзделген (ҚПК-тің 37-б.1-б.).

Зиян деп ҚР заңдарымен қорғалатын азаматтардың субъективті мүліктік, мүліктік емес және өзге де құқықтары мен игіліктерін қылмыстық процесті жүргізетін органдардың заңсыз әрекеттерімен, шешімдерімен тікелей немесе оның мүлкіне келтірілген кеміту, жою деп түсіну керек, тиісті міндеттемені (келтірілген зиянды толық көлемде өтеу және оның салдарын жою міндеті) тудырады.

Жоғарыда аталған адамдарға келтірілген мүліктік зиян:

- 1) олар айырылған жалақыны, зейнетақыны, жәрдемақыларды, өзге де қаражаттар мен табыстарды;
- 2) соттың үкімі немесе өзге де шешімі негізінде заңсыз тәркіленген немесе мемлекеттің кірісіне айналдырылған мүлікті;
- 3) соттың заңсыз үкімін орындау үшін өндіріп алынған айыппұлдарды; заңсыз әрекеттерге байланысты адам төлеген сот шығындары мен өзге де сомаларды;
- 4) заң көмегін көрсету үшін адам төлеген сомаларды;
- 5) қылмыстық қудалау салдарынан шегілген өзге де шығыстарды өтеуді қамтиды.

Мүліктік зиянды өтеу үшін төлем жүргізу туралы соттың заңды күшіне енген қаулысы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысына сәйкес орындалады.

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын органдардың заңсыз әрекеттерімен заңды тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу туралы талап ҚПК-тің 40-бабында көзделген тәртіппен қаралады және мемлекет зиянды белгіленген көлемде өтейді.

Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 нормативтік қаулысына сәйкес моральдық зиян деп азаматтың өзіне тиесілі өзіндік мүліктік емес игіліктер мен құқықтардың заңға қайшы бұзылуының, кемсітілуінің немесе олардан айырылуының нәтижесінде туындаған жан немесе тән азабын түсіну қажет.

Жан азабы (адамның эмоциялық-еріктік уайымдары) деп оның басынан кешкен қорлануына, ызалануына, қысым жасалуына, ашулануына, ұялуына, түңілуіне, залал шегуіне, қолайсыз жағдайға болуына және т.б. қатысты сезімдерін түсіну қажет. Мұндай сезімдер жәбірленушінің өзінің, сондай-ақ оның жақын туыстарының, жұбайының/зайыбының өмірі мен денсаулығына құқыққа қарсы қол сұғылудың; бас бостандығынан заңсыз айырылудың немесе шектелудің, не емін-еркін жүріп-тұру құқығынан заңсыз айырылудың; денсаулығына зиян келтірілуінің, оның ішінде адамның бет әлпетіне танымастай болып жарақат пен сызат түсіретін; отбасылық, жеке немесе дәрігерлік құпиясы ашылуының; хат-хабар алмасу, телефон немесе телеграф ақпараты құпиясы бұзылуының; азаматтың қадір-қасиеті мен ар-намысына кір келтіретін, шындыққа жанаспайтын мәліметтердің таратылуының; өз атына, өз бейнесіне құқықтарының бұзылуының; оның авторлық құқығының және аралас құқықтарының бұзылуының және т.б. салдарынан келтірілуі мүмкін.

Тән азабы деп күш қолданылуына немесе денсаулығына зиян келтірілуіне байланысты азаматтың сезінетін тәнінің ауырғанын түсіну қажет.

Қылмыстық процесті жүргізетін, адамды ақтау туралы шешім қабылдаған орган келтірілген зиян үшін одан ресми түрде кешірім сұрауға міндетті.

Келтірілген моральдық зиян үшін ақшалай мәнде өтемақы туралы талаптар азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қойылады.

Егер адам заңсыз қылмыстық қудалауға ұшырап, ал қылмыстық қудалау, ұстап алу, күзетпен ұстау, лауазымынан уақытша шеттету, медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру, соттау және оған қатысты қолданылып, кейіннен заңсыз деп танылған басқа да әрекеттер туралы мәліметтер баспасөзде жарияланса, радио, теледидар немесе өзге де бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылса, онда осы адамның талап етуі бойынша, ал ол қайтыс болған жағдайда, оның туыстарының немесе оның құқықтарын қалпына келтіру туралы шешім қабылдаған, қылмыстық процесті жүргізетін органның талап етуі бойынша тиісті бұқаралық ақпарат құралдары бір айдың ішінде бұл туралы қажетті хабар жасауға міндетті.

Тұтастай алғанда іс жүргізу шығындары деп қылмыстық іске белгілі бір адамдардың немесе дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау процесінде не сотталғанға жүктелетін немесе мемлекет есебіне қабылданатын басқа да жеке және заңды тұлғалардың әлеуметтік мәртебесіне байланысты олардың қызметі салдарынан көмек көрсететін органдардың қатысуына байланысты қылмыстық процесті жүргізетін органдардың шеккен шығыстары немесе шығындары түсініледі.

Процестік шығындар:

- 1) куәларға, жәбірленушілерге және олардың өкілдеріне, сарапшыларға, мамандарға, аудармашыларға, куәгерлерге ҚПК-нің 174, 175-баптарында көзделген тәртіппен төленетін сомалардан;

2) тұрақты жалақысы жоқ куәларға, жәбірленушілерге және олардың өкілдеріне, куәгерлерге оларды әдеттегі айналысатын кәсібінен қол үздіргені үшін төленетін сомалардан;

3) жұмыс істейтін және тұрақты жалақысы бар куәларға, жәбірленушілерге және олардың заңды өкілдеріне, куәгерлерге олардың қылмыстық процесті жүргізетін органға шақыртылуына байланысты кеткен барлық уақыты ішінде толық ала алмаған жалақысын өтеу үшін төленетін сомалардан;

4) сарапшыларға, аудармашыларға, мамандарға олардың сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында немесе сотта өз міндеттерін қызметтік тапсырма тәртібімен орындағаннан басқа жағдайларда орындағаны үшін төленетін сыйақыдан;

5) күдікті, айыпталушы немесе сотталушы заң көмегі көрсетілгені үшін ақы төлеуден босатылған не адвокат анықтауға, алдын ала тергеуге немесе сотқа тағайындау бойынша қатысқан жағдайда, қорғаушының заң көмегін көрсеткені үшін төленетін сомалардан;

6) жәбірленушінің өкілі (жекеше айыптаушы) заң көмегі көрсетілгені үшін ақы төлеуден босатылған жағдайда, ол төлейтін сомалардан;

7) заттай дәлелдемелерді сақтауға және жіберуге жұмсалған сомалардан;

8) сот сараптамасы органдарында сараптама жүргізуге жұмсалған сомалардан;

9) тергеуден немесе соттан жасырынған күдіктіні, айыпталушыны, сотталушыны іздестіруге байланысты жұмсалған, Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіпке сәйкес есептелген сомалардан;

10) күдікті, айыпталушы, сотталушы тергеушіге немесе сотқа дәлелді себепсіз келмеген жағдайда, оларды күштеп әкелуге байланысты, сондай-ақ сотталушының сотқа дәлелді себепсіз келмеуіне не оның мас күйде келуіне байланысты сот талқылауын кейінге қалдыруға байланысты жұмсалған сомалардан;

11) қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде шеккен өзге де шығыстардан құралады.

Процестік шығындарды өндіріп алу ережелері:

- Процестік шығындарды өндіріп алу туралы мәселені сот қылмыстық іс бойынша түпкілікті шешім шығарған кезде қарайды. Егер іс бойынша іс жүргізу қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңінде аяқталса, тергеу судьясы процестік шығындарды өндіріп алу туралы мәселені прокурордың ұсынуы бойынша қарайды. Сот процестік шығындарды күдіктіге, айыпталушыға, сотталған адамға жүктеуі мүмкін немесе олар мемлекет есебіне қабылданады (ҚПК 178-б. 1-б.).

- Сот аудармашыға төленген сомаларды қоспағанда, процестік шығындарды сотталған адамнан өндіріп алуға құқылы. Процестік шығындар жазадан босатылған сотталған адамға да жүктелуі мүмкін (ҚПК 178-б. 2-б.).

- Іске аудармашының қатысуына байланысты процестік шығындар мемлекет есебіне қабылданады. Егер аудармашы өз функцияларын қызметтік тапсырма тәртібінде орындаса, оның еңбегіне ақы төлеуді мемлекет аудармашы жұмыс істейтін ұйымға өтейді (ҚПК 178-б. 3-б.).

- Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының қорғаушысы немесе жәбірленушінің өкілі (жекеше айыптаушы) ретінде заң көмегін тегін көрсеткен адвокаттың іске қатысуына байланысты процестік шығындар, ҚПК-тің 67-бабының үшінші бөлігінде және 76-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларда, бюджет қаражатының есебіне жатқызылады (ҚПК 178-б. 4-б.).

- Сотталушы ақталған немесе іс ҚПК-тің 35-бабы бірінші бөлігінің 1), 2) тармақтарына сәйкес тоқтатылған жағдайда, процестік шығындар мемлекет есебіне қабылданады. Егер сотталушы ішінара ғана ақталса, сот оны ол кінәлі деп танылған айыптауға байланысты процестік шығындарды төлеуге міндеттейді (ҚПК 178-б. 5-б.).

- Процестік шығындар өндіріп алынуға тиіс адам мүліктік жағынан дәрменсіз болған жағдайда, олар мемлекет есебіне қабылданады. Егер процестік шығындарды төлеу сотталған адамның асырауындағы адамдардың материалдық жағдайына айтарлықтай әсер ететін болса, сот сотталған адамды процестік шығындарды төлеуден толық немесе ішінара босатуға құқылы. Бұйрықты іс жүргізу тәртібімен айыптау үкімін шығарған кезде сот сотталған адамның мүліктік жағдайын ескере отырып, оны процестік шығындарды төлеуден толық немесе ішінара босатуға құқылы (ҚПК 178-б. 6-б.).

- Іс бойынша бірнеше сотталушыны кінәлі деп тани отырып, сот процестік шығындар олардың әрқайсысынан қандай мөлшерде өндірілуге тиіс екенін белгілейді. Бұл ретте сот сотталған адамның кінәсінің сипатын, оның қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылық дәрежесін және мүліктік жағдайын ескереді (ҚПК 178-б. 7-б.).

- Сот кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша процестік шығындарды төлеуді кәмелетке толмаған адамның ата-анасына немесе оларды алмастыратын тұлғаларға жүктей алады (ҚПК 178-б. 8-б.).

- Сотталушы жекеше айыптау ісі бойынша ақталған кезде сот процестік шығындарды шағымы бойынша іс жүргізу басталған тұлғадан толық немесе ішінара өндіріп алуға құқылы. Іс тараптардың татуласуына байланысты тоқтатылған кезде процестік шығындар сотталушыдан өндіріп алынады (ҚПК 178-б. 9-б.).

- Күдікті, айыпталушы қайтыс болған жағдайда, олардың мұрагерлері процестік шығындарға байланысты міндеттемелер бойынша жауаптылықта болмайды (ҚПК 178-б. 10-б.).
- Процестік шығындарды өндіріп алу құқығы соттың тиісті шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш жыл өткен соң ескіруіне орай тоқтатылады (ҚПК 178-б. 11-б.).
- Процестік шығындар туралы деректер болған жағдайда, осы баптың алтыншы бөлігінде көрсетілген жағдайды қоспағанда, қылмыстық қудалау органы процестік шығындарды өндіріп алуды қамтамасыз ету шараларын қолдануға міндетті (ҚПК 178-б. 12-б.).

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процесте шешілетін мүліктік мәселелердің түсінігін беріңіз және түрлерін атаңыз
2. Қылмыстық процесте мүліктік құқықтық қарым-қатынастардың пайда болу шарттарын атаңыз
3. Қылмыстық процесте құқықтық қарым-қатынастар қалай жүзеге асырылады?
4. Ақтаудың түсінігін беріңіз
5. Ақтауды регламенттеуші заңи және өзге де актілерді атаңыз, оларға жалпы сипаттама беріңіз
6. Заңсыз қылмыстық қудалауға ұшыраған адамдарды ақтау институтының даму кезеңдеріне тоқталыңыз
7. Ақтау құқығының субъектілерін атаңыз
8. Қылмыстық істі қысқартудың ақтайтын және ақтамайтын негіздері қандай?
9. Ақталған адамның қандай құқықтары бар?
10. Ақталған адамның өзге құқықтарын қалпына келтірудің тәртібі қандай?
11. Ақталуға құқық қандай процестік құжаттармен расталуы тиіс?
12. Ақтау орын алғанда зиянның қандай түрлері өтелуге жатады?
13. Азаматтар олардың ақталғандығы және ақталумен байланысты құқықтарының жүзеге асырылу тәртібі жөнінде қалай хабарландырылады?
14. Заңсыз қылмыстық қудалау салдарынан келтірілген мүліктік зиянды өтеудің негізгі ерекшеліктерін атаңыз
15. Мүліктік зиянды өтеумен байланысты мәселелерді шешуші өкілетті органдарды атаңыз
16. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеткізуге құқығы бар адамдарды атаңыз
17. Зиянды өтеткізу құқығы және талап қою мерзімдері қандай?
18. Қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген моральдық зиянды өтеу ерекшеліктерін атаңыз.
19. Процестік шығындардың түсінігін беріңіз
20. Процестік шығындарды өндіріп алу тәртібі қандай?

Дәріс 15. Қылмыстық процесте азаматтық талаптың түсінігі, маңызы және қарастырылу тәртібі (Өзекті дәріс)

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, азаматтық талап, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер.

Мақсаты: кәсіптік қызметте қылмыстық-процестік құқықтың азаматтық талап институтын реттеуші заң нормаларын дұрыс саралап, талдап, қолдану және құжаттарды жасау қабілетін қалыптастыру.

Әдістемесі: тақырып бойынша өзекті мәселелерді пікір талас арқылы анықтау, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану.

Жоспар:

Қылмыстық процесте азаматтық талаптың түсінігі, маңызы және қарастырылу тәртібі

Залалды өтеудің негіздері, шарттары, көлемі және тәсілі туралы қағидаларды қолдану

Талап арызды қайтару, талап қоюдан бас тарту

Азаматтық талап қою бойынша шешімдер

Азаматтық талап қоюды қамтамасыз ету. Соттың үкімін және қаулысын азаматтық талап қою бөлігінде орындау

Қылмыстық процестегі азаматтық талап-бұл қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралуға жататын заңды түрде тікелей немесе өзге де заңды тұлғаның қылмыстық процесті жүргізетін органға қылмыспен немесе есі дұрыс емес адамның қоғамға қауіпті әрекетімен келтірілген мүліктік, моральдық зиянды, сондай-ақ жасалған әрекетке не қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге байланысты келтірілген өзге де шығыстарды өтеу туралы заңда белгіленген тәртіппен берілген өтініші.

Қылмыстық процесте жеке және заңды тұлғалардың тікелей қылмыстық құқық бұзушылықпен немесе есі дұрыс емес адамның қоғамға қауіпті іс-әрекетімен келтірілген мүліктік және моральдық зиянды өтеу туралы, сондай-ақ жәбірленушіні жерлеуге, емдеуге кеткен шығыстарды, оған сактандыру өтемі, жәрдемақы немесе зейнетақы ретінде төленген сомаларды, сондай-ақ өкілдік етуге жұмсалған шығыстарға қоса, анықтау, алдын ала тергеу ісін жүргізуге және сотқа қатысуға байланысты шеккен шығыстарды өтеу туралы азаматтық талап қоюлары қаралады.

Азаматтық талапты қылмыстық құқық бұзушылықпен немесе есі дұрыс емес адамның қылмыстық жазаланатын іс-әрекетімен тікелей мүліктік немесе моральдық зиян келтірілген тұлға не оның өкілі сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған кезден бастап сот тергеуі аяқталғанға дейін қоюы мүмкін.

Азаматтық талап қойған тұлға – азаматтық талапкер деп, өзіне талап қойылған тұлға азаматтық жауапкер деп аталады. Көрсетілген тұлғалар қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысында процестік құқықтарды пайдаланады және осы Кодексте азаматтық талапкер мен тиісінше азаматтық жауапкер үшін белгіленген процестік міндеттерді көтереді.

Талапкер қылмыстық істе азаматтық талап қойған кезде мемлекеттік баж төлеуден босатылады.

Азаматтық талап қоюдың соттылығы ол берілген қылмыстық істің соттылығымен айкындалады және қылмыстық іспен бірге қаралады.

Қылмыстық істе қойылған азаматтық талапты қарау кезінде залалды өтеу негіздері, шарттары, көлемі мен тәсілі азаматтық, еңбек және басқа да заңнама нормаларына сәйкес айкындалады.

Сот қылмыстық істегі азаматтық талап қоюды қарау қорытындылары бойынша:

- 1) азаматтық талап қоюды толық немесе ішінара қанағаттандыру туралы;
- 2) азаматтық талап қоюды қанағаттандырудан бас тарту туралы;
- 3) азаматтық талапкердің азаматтық талап қоюды қанағаттандыру құқығын тану және оның мөлшері туралы мәселені азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен соттың қарауына беру туралы;
- 4) азаматтық талап қоюдан бас тартуды қабылдау және ол бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы;
- 5) азаматтық талап қою бойынша татуласу келісімін немесе дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді бекіту және ол бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы;
- 6) азаматтық талап қоюды қараусыз қалдыру туралы шешімдердің бірін шығарады.

Тексеру сұрақтары:

1. Қылмыстық процесте шешілетін мүліктік мәселелердің түсінігін беріңіз және түрлерін атаңыз
2. Қылмыстық процесте мүліктік құқықтық қарым-қатынастардың пайда болу шарттарын атаңыз
3. Қылмыстық процесте құқықтық қарым-қатынастар қалай жүзеге асырылады?
4. Қылмыстық процесте азаматтық талаптың түсінігін беріңіз және маңызын ашыңыз
5. Қылмыстық процесте азаматтық талаптың қарастырылу тәртібін атаңыз
6. Азаматтық талап қою бойынша қандай шешімдер шығарылады?

Ұсынылатын нормативтік құқықтық актілер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30-тамызда қабылданды // <https://online.zakon.kz/>
2. “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы” 25.12.00 ж. ҚР конституциялық заңы // <https://online.zakon.kz/>
3. “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы” 30.06.2017 ж. заңы // <http://adilet.zan.kz>
4. “Адвокаттық қызмет туралы Қазақстан Республикасының 5.07.2018 ж. Заңы // <http://adilet.zan.kz>
5. Құқық қорғау қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы.
6. Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 // <http://adilet.zan.kz>

Негізгі әдебиет:

1. Нұрмашев Ү. Ахапов К. Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Алматы: Жеті жарғы, 2015. – 300 с.
2. Когамов М.Ч. Комментарий к УПК РК. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2015. – 352 с.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Движение уголовного дела (Общая и Особенная части) / Учебник / Под ред. д.ю.н., проф. Когамова М.Ч., к.ю.н, доц. Касимова А.А. – Алматы: Жеті Жарғы, 2013. – 1016 с.
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Берсугуровой Л.Ш., д.ю.н., проф. Джансараевой Р.Е. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 с.
5. Мухамдиева Г.Н. Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу құқығы (Жалпы бөлім): оқу-әдістемелік құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 162 б.

Қосымша әдебиет:

Уголовно-процессуальное право. Видеолекции// <https://www.youtube.com/watch?v=7mqXeMbDbg4>

Единое окно доступа к информационным ресурсам // <http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/683/44683/21461>

Онлайн қолжетімді: Қосымша оқу материалы –дәрістер тезисы, сонымен қатар үй жұмысы, жобалар, СӨЖ орындау үшін қажетті оқу-методологиялық материал univer.kaznu.kz желісінде ПОӘК бөлімінде қолжетімді болады.(Сонымен қатар пән тақырыбы бойынша МООК курсын ұғыну ұсынылады).